कमला

आमचे अजिंक्यपद विजेते संघ

सिनियर बास्केट बॉल झोन अजिंक्यपद

संस्थापक - अध्यक्ष मा. डॉ. काकाजी व प्राचार्यासमवेत बास्केट बॉल संघ

सिनियर हँड बॉल झोन अजिंक्यपद

आमचा अजिंक्यपद विजेता संघ मा. काकाजी व प्राचार्यासमवेत

॥ निर्मातुं शिव सुंदरम् ॥

कमला

ताराराणी विद्यापीठाच्या

कमला महाविद्यालयाचे

नियतकालिक

पाचवा अंक

१९८९–९०

• कमला १९८९–९०

अध्यक्ष : प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

प्रमुख संपादक : प्रा. जे. बी. शिंदे

विभागीय संपादक

- मराठी विभाग : प्रा. जे. बी. शिंदे
- हिंदी विभाग : प्रा. सौ. भारती चव्हाण
- इंग्रजी विभाग : प्रा. कु. सुमती साळुंखे

विद्यार्थिनी प्रतिनिधी : कु. विशाखा मोहिते

– या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. –

भद्रकाली ताराराणीला मानाचा मुजरा

।। साक्षात् महाराष्ट्र अस्मिता ।।

ताराराणी म्हणजे साक्षात् महाराष्ट्र-अस्मिता
पराक्रमाने जिच्या बुडविली क्रूर महासत्ता ।
राजनीतीची जिने परजली बुद्धीची तलवार
महामती त्या ताराऊंना प्रणाम हा शतवार ।।

प्रा. जे. बी. शिंदे

त्याग आणि औदार्याची प्रतिमूर्ती !

कै. सौ. सरोजिनीदेवी तथा कमला विश्वनाथ पाटील

(जन्म - २८-४-१९०९ मृत्यू १८-७-१९६९)

मातेच्या ममतेने केले, अर्पण तन-मन-धना ।

औदार्याच्या सीमा गेल्या, ओलांडून गगना ।।

हार्दिक अभिनंदन !

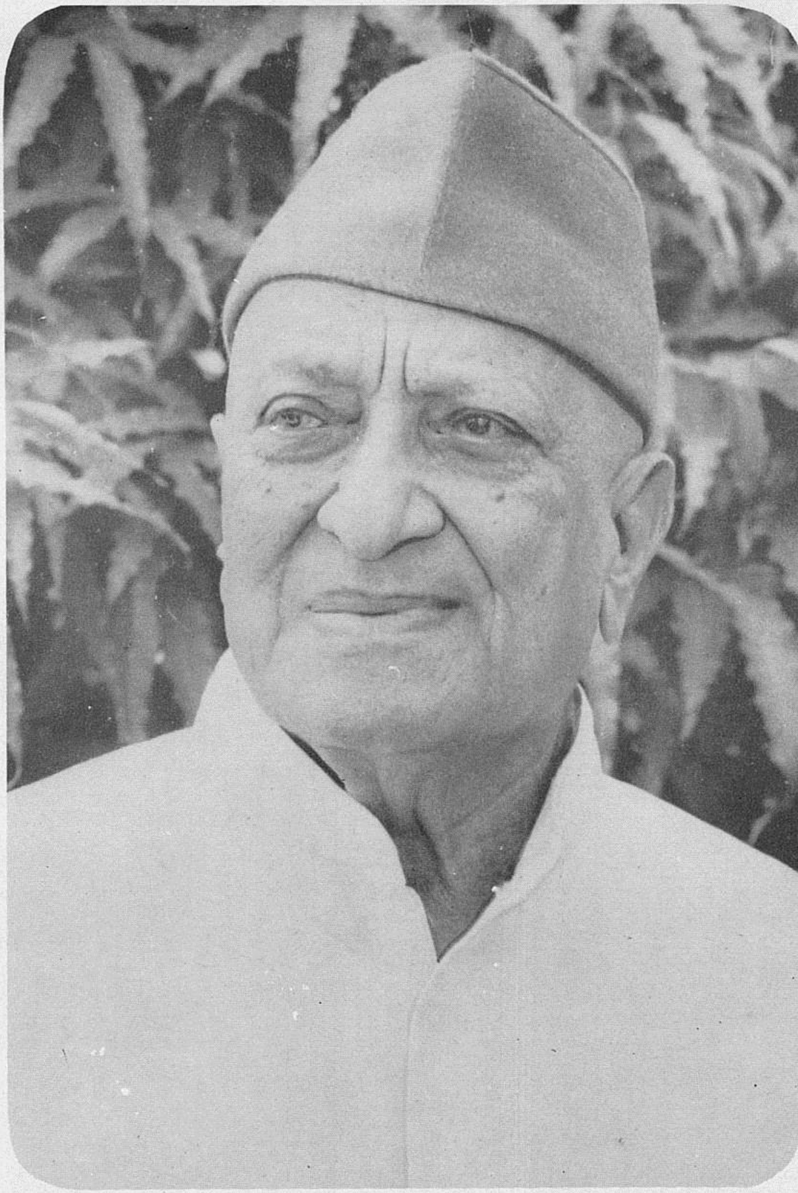

डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी

बी.ए., एल.एल.बी., डी. लिट्

संस्थापक - अध्यक्ष, ताराराणी विद्यापीठ कोल्हापूर.

शिक्षण महर्षी, समाजसेवक व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी यांना
त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याबद्दल शिवाजी विद्यापीठाने
डी. लिट् ही सन्माननीय पदवी समारंभपूर्वक अर्पण करून
त्यांचा गौरव केला !

तडफदार नेतृत्व !

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील
एम.ए., पी.एच्.डी.

संपादकीय . . .

'कमला' नियतकालिकाचा अंक आपल्या हाती देताना आम्हास अत्यंत अभिमान व आनंद होत आहे.

१९९० हे वर्ष ताराराणी विद्यापीठाच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी नोंदवून ठेवावे लागेल ह्या वर्षी ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक अध्यक्ष मा. काकाजींना त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील उल्लेखनीय कार्याचा गौरव करण्यासाठी शिवाजी विश्वविद्यालयाने सन्माननीय डी. लिट्. ही पदवी २५ जानेवारी १९९० रोजी समारंभपूर्वक दिली. डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजींनी 'हा आपला गौरव नसून ताराराणी विद्यापीठाचा आणि त्या अनुषंगाने हा भद्रकाली ताराराणीचा गौरव आहे' असे कृतज्ञतापूर्वक नमूद केले. महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारताच्या शैक्षणिक विश्वातील ही गौरवशाली घटना होय. डॉ. काकाजींच्या ९० व्या वर्षातील पदार्पण हे असे दिग्विजयी ठरले. आम्हा ताराराणी विद्यापीठ विद्यासंकुलातील सर्वांना ह्या गोष्टीचा सार्थ अभिमान वाटतो.

ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक अध्यक्ष डॉ.व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी यानी आपल्या अविरत साधनेतून व ध्यासातून जे शिक्षणकार्य जोपासले त्यास स्व. सरोजिनीदेवी तथा कमला तथा काकीजी यानी जी त्यागपूर्ण समर्थ साथ दिली ती लोकविलक्षण आहे. 'कमला' नियत-कालिकरुपी साहित्यपुष्प आम्ही डॉ. काकाजी व स्व. काकींना सादर समर्पित करीत आहोत.

कॉलेजची वर्धिष्णु यशस्विता

सकस शैक्षणिक वातावरण व संस्कार यांचा लोप होत असलेल्या चालू जमान्यात कमला कॉलेज हे एक अपवादात्मक असे उदाहरण मानावे लागेल प्रवेशाबद्दल कोणतीही अट न घालता, प्रवेश घेतलेल्या सर्व विद्यार्थिनी शैक्षणिक गुणवत्तेत समाधानकारक प्रगती करू शकतील अशी काळजी घेऊन भरीव शिक्षणकार्य कमला कॉलेज करते. म्हणूनच केवळ सहा वर्षांच्या काळात आमच्या कॉलेजने विद्यार्थिनी संख्यावाढीचा आलेखबिंदू अकराशेच्या पलिकडे नेला. अशा प्रकारे संख्यात्मक वाढीचा पाया गुणात्मक वाढीवर असतो हे प्रमेय आमच्या कॉलेजने सिद्ध करून दाखविले आहे. पुढे दिलेल्या विविध वर्गांच्या परीक्षा फलाच्या शेकडेवारीवरून आमची गुणवत्ता स्पष्ट होईल.

सन १९८९-९० चे परीक्षाफल

१२वी कला ७५ टक्के	१२ वी वाणिज्य ९२ टक्के
बी.ए भाग १-९४ टक्के	बी.कॉम.भाग १-९० टक्के
बी.ए. भाग २-८५ टक्के	बी.कॉम.भाग २-९१ टक्के
बी.ए. भाग ३-७४ टक्के	बी.कॉम.भाग ३-८६ टक्के

सुयश

आमच्या कॉलेजच्या प्राध्यापकांनी चालू वर्षी एम्. फिल्. ही पदवी प्राप्त करून आपली शैक्षणिक गुणवत्ता वृद्धिंगत केली.

इंग्रजी विभाग प्रमुख प्रा. जे. बी. पाटील यानी ' Teaching poetry to the Students of English as a second language in India ' या विषयाचा अभ्यास विद्यापीठास सादर केला.

इंग्रजी विभागातील दुसऱ्या प्राध्यापिका श्रीमती एम्. ए जाधव यानी 'Multicultural Encounter in Romen Basu's novels. ' या विषयाचा शोधप्रबंध सादर केला.

हिंदी विषय विभागातील प्रा.सौ.मणियार यानी 'जयशंकर प्रसाद की कहानियोंमें प्रेमतत्व' या विषयामध्ये एम्. फिल पदवी प्राप्त केली.

ह्या सर्व प्राध्यापक बंधु-भगिनींचे हार्दिक अभिनंदन !

नियतकालिकाची पारितोषिके

' कमला ' १९८९ ह्या आमच्या नियत-कालिकाने शिवाजी विद्यापीठाची दोन पारि-तोषिके प्राप्त केली.

1) ' Lord of the Flies, ' as I Experienced. ह्या समीक्षा लेखाची लेखिका कु. विशाखा ज. शिंदे (तृतीय वर्ष साहित्य) हिने इंग्रजी विभागात दुसऱ्या क्रमांकाचे पारि-तोषिक पटकावले.

२) ' चित्रे-छायाचित्रे' विभागात आमच्या कु. निशा भांडवले हिचे छायाचित्र पारितोषिक-पात्र ठरले.

वरील विद्यार्थिनींचे साभिमान अभिनंदन!

उल्लेखनीय उपक्रम

चालू शैक्षणिक वर्षापासून आमच्या कॉलेजने दोन नवे विषय अध्यापनात अंतर्भूत केले. अकरावी ' कला ' शाखेसाठी राज्यशास्त्र व अकरावी वाणिज्य शाखेसाठी

'सहकार' हा विषय शिकवण्याची सोय करून अध्यापनाच्या कक्षा विस्तारित करण्यात आल्या. विद्यार्थिनींना विषय निवडीच्या दृष्टीने हा उपक्रम लाभदायक ठरला असून विद्यार्थिनींचा फार चांगला प्रतिसाद या उपक्रमास मिळाला आहे.

वर्गांच्या नैसर्गिक वाढीने जून १९८९ पासून १२ वी कलाशाखेची जादा तुकडी विना अनुदान पद्धतीने सुरू झाली पण शासनाने सदर जादा तुकडी अनुदान तत्त्वात समाविष्ट करून आमच्या शैक्षणिक प्रयत्नांची कदर केली.

शिवाजी विद्यापीठ प्रौढ व निरंतर शिक्षण विभाग आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) यांच्या मार्फत जनशिक्षण नीलायम (जशिनी) चे एक केंद्र आमच्या कॉलेजने मौजे चिंचवाड येथे सुरू केले असून त्याद्वारे चिंचवाड व परिसरातील जनजागृती मोहीम आमच्याकडून राबवली जात आहे.

स्वागत

चालू शैक्षणिक वर्षात आमच्या कॉलेजात प्रा. सौ.एन. एस. धुमाळ (इंग्रजी), प्रा. सौ.एस. एल. देसाई (मराठी) व प्रा. सौ. बी. टी. पाटील (राजशास्त्र) यांच्या नव्याने नेमणुका झाल्या. या नवागत सहकारी भगिनींचे हार्दिक स्वागत.

भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमालेचा शुभारंभ

ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक-अध्यक्ष डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजींच्या प्रेरणेने व कमला कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांच्या प्रयत्नाने शिवाजी विद्यापीठातर्फे 'भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमाला' ह्या वर्षापासून सुरू होत आहे. ताराराणी विद्यापीठाच्या इतिहासातील ही सोनेरी घटना निश्चितच महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक गौरवात भर घालील. उपेक्षित अशा करवीर राज्य संस्थापिका महापराक्रमी, महामती ताराराणीचे पुण्यस्मरण व गौरवगायन यापुढे प्रतिवर्षी होत राहील. व्याख्यानाचे प्रथम पुष्प कमला कॉलेजात शिवाजी विद्यापीठातील इतिहास विभागाचे प्रपाठक डॉ.अरुण भोसले यांनी गुंफले.

'कमला' नियतकालिकाविषयी हृदगत

महाविद्यालयातर्फे वार्षिक 'साहित्य अंक' प्रकाशित करण्याचा प्रघात सर्वत्र रूढ आहे. मात्र आम्ही केवळ रुढी म्हणून हा प्रयत्न करीत नाही. विषय निवड करण्यापासून नवीन लेखिका घडविण्यापर्यंतचे सर्व प्रयत्न डोळसपणे व प्रयोगशीलपणे आम्ही करीत आहोत.

प्रतिभा ही दैवी नसून प्रयत्नसाध्य असते

आम्ही प्रतिभावंताची निर्मिती कार्यशाळेतून करता येते असे मानतो. १० टक्केसुद्धा प्रतिभा आम्ही मानत नसून १०० टक्के प्रयत्न केल्यास कोणीही सर्वसामान्य माणूस लेखक-कवी होऊ शकतो. म्हणून आम्ही अशा प्रयत्नातून आमच्या अंकातील लेखिका, कवयित्री घडविल्या आहेत. त्यांनी प्रयत्नपूर्वक सातत्याने लेखन केल्यास भविष्यकाळी त्यांची प्रतिभावंत व्यक्ती म्हणून नोंद घ्यावी लागेल.

आमचे आजवरचे साहित्य सुखी लोकांनी लिहिले, सुखी लोकांसाठी लिहिले व सुखी लोकांचे साहित्य म्हणून ते भुक्कड सौंदर्यवाद जोपासणारे व संस्कृतीच्या थोरपणाचे वर्णन करणारे स्वप्नाळू, आदर्शवादी होते. देवधर्म, आत्मा-परमात्मा, मोक्ष-संचित, इ. थातूर-मातूर जळमटे आता दूर करून दुःखी, दरिद्री, दीन माणसास प्रयत्नातून समृद्धीचा मंत्र देणारे साहित्य आम्ही घडविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत अंकात केला आहे. धंदेवाईक कादंबरीकारापेक्षा आमच्या छोट्या लेखिका ह्या साहित्यक्षेत्रात श्रेष्ठ मानल्या गेल्या पाहिजेत.

आमचे लेखनविषयक ध्येय कवि नारायण सुर्वे यांच्या पुढील शब्दांतून व्यक्त व्हावे–

आज माझ्या कोरड्या गा,शब्दात आग येत आहे
आणि नव्या सृजनाचे; क्षितिज रुंद होत आहे.

कृतज्ञता

' कमला ' नियतकालिकाच्या उठावदारपणापासून (Get–up) गुणवत्तेपर्यंत अत्यंत मोलाच्या सूचना करून त्यांचे पालन आग्रहीपणे करून घेणारे कमला कॉलेजचे तडफदार प्राचार्य क्रांतिकुमार पाटील याना अंकनिर्मितीचे संपूर्ण श्रेय देणे आवश्यक आहे.

हिंदी विषयाच्या प्रा. सौ.भारती चव्हाण व प्रा.सौ.मणियार यांनी हिंदी विभाग सजविण्यात व निर्माण करण्यात निरलसपणे काम केले.

इंग्रजी विभागाचे काम विद्यार्थिनींच्या प्रतिसादाचे प्रमाण ·पाहता तसे अवघड असते. पण इंग्रजी विभागाचे साहित्य साक्षेपीपणे जमवून प्रा. सुमती साळुंखे ह्यानी जी तत्परता दाखविली ती प्रशंसनीय आहे.

अंकाच्या निर्मितीत इंग्रजी विषय विभाग प्रमुख व माझे मित्र प्रा. जे. बी. पाटील यांनी सद्‌भावना व प्रेमपूर्ण सहकार्य केले त्याबद्दल मी व्यक्तिशः त्यांचा ऋणी आहे.

'राजहंस' प्रेसचे श्री. श्री. सि. गोसावी व त्यांचे सहकारी यांनी अंक छपाईचे काम त्वरेने व निर्दोष करण्यासाठी जे परिश्रम घेतले ते स्तुत्य व त्यांच्या कार्यनिष्ठेचे परिचायक आहे. त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

वैशिष्ट्यपूर्ण अंकाला वैशिष्ट्यपूर्ण मुखपृष्ठ आवश्यक असते. चालू वर्षी आमच्या नियतकालिकाचे मुखपृष्ठ तत्परतेने करून देऊन उदयोन्मुख चित्रकार श्री. संजय अणेकर यांनी दिलेले सहकार्य मोलाचे आहे, त्याना धन्यवाद !

प्रा. जे. बी. शिंदे
प्रमुख संपादक

युवा नेतृत्व

कु. सावित्री मोरे
बी.कॉम. भाग-३.
जनरल सेक्रेटरी

कु. कीर्ती माने.
बी.कॉम.भाग-१
विद्यापीठ प्रतिनिधी

वर्ग प्रतिनिधी

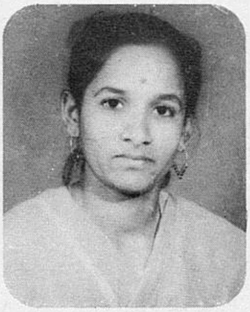

कु. सरोजिनी शिराणे
बी.ए.भाग-२

कु. समाधानी पाटील
बी.ए.भाग-३

कु. स्नेहलता पाटील
बी.कॉम.भाग-१

कु. लता जाधव
बी.कॉम भाग-२

कु. ज्योति उगळे
१२ वी.कॉमर्स

कु. राही मांडरे
बी.ए.भाग-१

कु. विशाखा मोहिते
बी.ए.भाग-१

कु. चेतना मगदूम
बी.ए.भाग-२

युवा नेतृत्व

कुं. वत्सला पाटील
११ वी आर्टस्-अ

कु. कुमुदिनी पाटील
११ वी आर्टस-ब

कु. सुनिता जाधव
१२ वी आर्टस्-अ

कु. विद्या जगदाळे
१२ वी आर्टस्-ब

कु. वंदना सुर्वे
११ वी कॉमर्स

अभिनंदन

एम.फिल्. पदवीप्राप्त प्राध्यापक

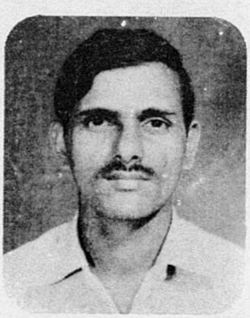

प्रा. जे.बी. पाटील

प्रा. श्रीमती एम.ए. जाधव

प्रा. सौ. ए.एस. मणियार

आमच्या अजिंक्य वक्तृत्वपटू

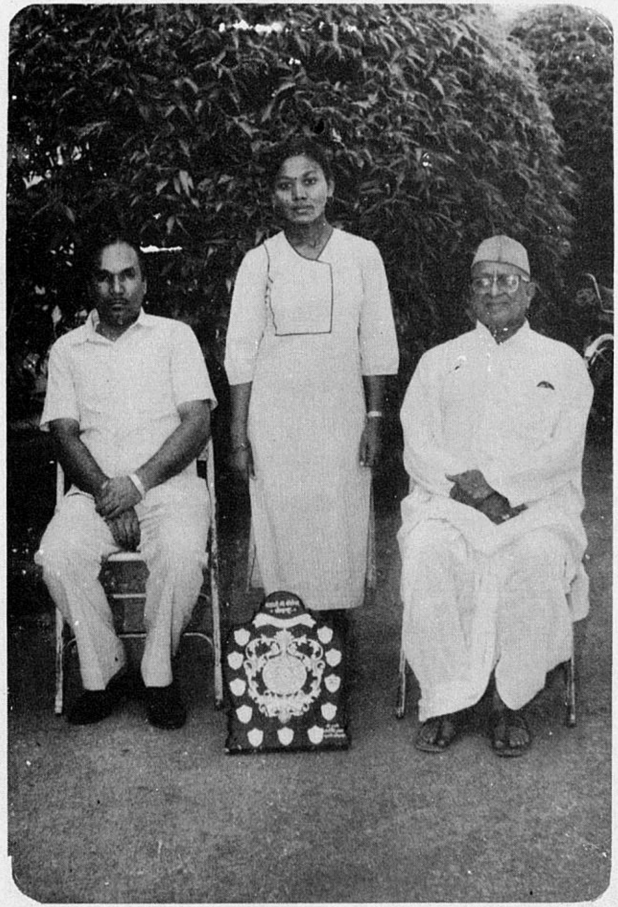

शहाजी लॉ कॉलेज येथे प्राचार्य नांद्रेकर वक्तृत्व स्पर्धेची ढाल कु.विजयमाला आबिटकर (तृतीय वर्ष वाणिज्य) हिने जिंकली

कु. आबिटकर मा. काकाजी व मा. प्राचार्यांसमवेत

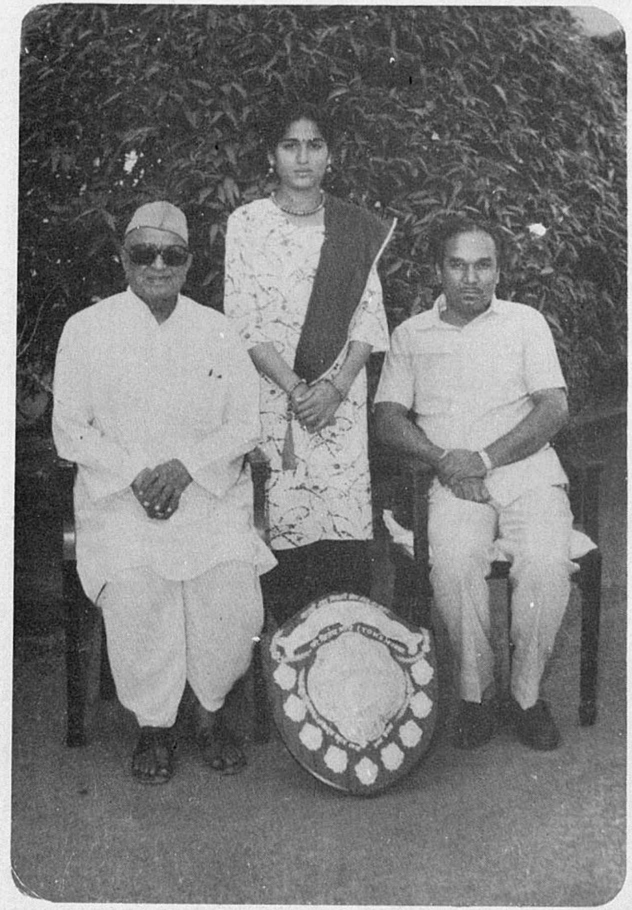

छ. शाहू तरूण मंडळ क।। बावडा येथे प्रथम क्रमांकाची ढाल जिंकणारी कु. बेकनाळकर शीतल

(तृ.वर्ष वाणिज्य) मा. काकाजी व मा. प्राचार्यांसमवेत.

आमचे अजिंक्यपद विजेते संघ

सिनियर ॲथलेटिक्स झोन अजिंक्यपद

मा. काकाजी व मा. प्राचार्यांसमवेत अजिंक्यपद विजेता संघ

ज्युनियर बास्केट बॉल जिल्हास्तर अजिंक्यपद

मा. काकाजी व प्राचार्यांसमवेत बास्केटबॉल अजिंक्यपद विजेता संघ

शब्द : नव्या संघर्षाचे

परमेश्वरसान्निध्य साधू पाहणारी ही पुरातन संस्कृती
आपली आपणच टवाळी करू नये; तर काय करावे ?

ज्याना जन्मभर दुःख, दैन्य, दारिद्र्यच मिळाले असेल
त्यानी तपशीलासह सर्वच नाकारू नये; तर काय करावे ?

आश्वासित शब्दांवर आता माझाही विश्वास उरलेला नाही
प्रत्येक संदर्भातून दुर्गंधीच येत आहे; तर काय करावे ?

थांबू तर शकत नाही; आणि तुमचे हे औदासिन्य
एका नव्या संघर्षासाठी घुमाळीत घुसू नये; तर काय करावे ?

– क्रांतदर्शी कविवर्य नारायण सुर्वे

मराठी विभाग

अ नु क्र म णि का

गद्य विभाग

१) होमिओपॅथी : अमोल उपचार पद्धती	(वैद्यकीय लेख)	कु. विशाखा शिंदे
२) भडकलेला दिवा !	(एकांकिका)	कु. लता निंबाळकर
३) मद्यपान	(समस्याप्रधान लेख)	कु. कविता पवार
४) रक्तदान : श्रेष्ठदान	(अनुवादित)	कु. शुभदा टक्कळकी
५) चौकशी	(लघुनिबंध)	कु. अपर्णा पाध्ये
६) बाबाजींचे दिव्य उपचार	(लघुकथा)	कु. कल्पना खोत
७) गोव्याच्या स्वर्गात आणि नरकात	(प्रवासवर्णन)	कु. राजनंदा देशमुख
८) केशवसुत– एक समाजप्रबोधक कवी	(समीक्षा लेख)	कु. संगीता वेदपाठक
९) दारुमुळे वच्छी विधवा झाली	(ग्रामीण कथा)	कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
१०) लोकशाहीमध्ये धर्माचे राजकारण	(विचारप्रधान लेख)	कु.विजयमाला आबिटकर
११) समुद्रदेवते, प्रसन्न हो !	(ग्रामीण कथा)	कु. पद्मा सुतार
१२) आदर्श जीवनाची संकल्पना	(प्रेरक लेख)	कु. वत्सला पाटील

पद्य विभाग

महान संस्कृती/ महान रक्षक	कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
दिवाळी	कु. भारती तांबवेकर
इटुकली कळी	कु. विद्या पोवार
वळण	कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
स्वप्न	कु. नीला कांबळे
मला वाटतं	कु. अंजली क्षीरसागर
प्रश्नचिन्ह	कु. रत्नप्रभा सावेकर
मानव–मानव आहे का ?	कु. एस.एस.सूर्यवंशी
हक्क हवा समानतेचा	कु. नूतन ओतारी
जुने वर्ष–नवे वर्ष	कु. भारती शिंदे
जीवन	कु. कल्पना खोत
आई	कु. सुनिता पाटील
नमन	कु. भारती पाटील
रात्र	कु. सुवर्णा कांबळे
कशी मी ओळख सांगू	कु. अंजली देसाई
जीवनाच्या हिंदोळ्यातही	कु. अंजली देसाई
दुसऱ्यासाठी फुलायचे	कु. सुनिता भोसले
मुसाफिर	कु. विशाखा शिंदे
शेतकरी	कु. बेबीनंदा हुपरीकर
मृगजळ	कु. सावित्री मोरे
व्रत	कु. सावित्री मोरे
जीवन	कु. कीर्ती माने
खरेच आहे	कु. प्रणीता शेटये
साक्ष	कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
मनीषा	कु. राजनंदा देशमुख
जगाचा सारांश	कु. विशाखा शिंदे

" भारत वाढत्या लोकसंख्येच्या संकटात सापडलेला देश असून येथे तज्ज्ञ डॉक्टर, सुसज्ज दवाखाने यांचा अभाव सतत राहणार आहे. म्हणून भारतासाठी ' अल्पमोली बहुगुणी ' अशी होमिओपॅथीची उपचार पद्धती वरदान ठरणार आहे. अल्पशिक्षण झालेला मनुष्यही ह्या पद्धतीने उपचार घेऊन ' स्वयं डॉक्टर ' होऊ शकेल. आपणही प्रयत्न करा. "

वैद्यक क्षेत्रात पदार्पण करण्याचे निमंत्रण देणारा प्रेरक लेख.

होमिओपॅथी : अमोल उपचार पद्धती

– कु. विशाखा शिंदे
तृतीय वर्ष साहित्य

भारताला विकसनशील राष्ट्र म्हणतात.एका विद्वान व्यक्तीने तर भारत विकसनशीलतेकडून विकसिततेकडे वाट चालत नसून अविकसिततेकडे जात असल्याचे सांगून धक्काच दिला. उदाहरण म्हणून त्या विद्वानांनी दिल्लीत १९८९ मध्ये गॅस्ट्रो किंवा कॉलऱ्यासारख्या रोगाने जवळ जवळ एक हजार माणसे दगावल्याचे सांगितले. त्वरीत औषध योजना, रोग पसरू नये म्हणून घेण्याची दक्षता यापासून तो रोग आटोक्यात आणण्यातील अपयश या सर्वांचेच अपयश या घटनेतून कळले आणि जर खरोखर भारत अविकसित राष्ट्रात मोडला जाऊ लागला तर ? ह्या प्रश्नाने विचारवंताना व्यथित केले आहे.

वाढत्या लोकसंख्येचे दुष्परिणाम

भारतात ज्या अनेक समस्या आहेत त्यांच्या मुळाशी वाढती लोकसंख्याच असते. शाळा कमी पडून शिक्षणाची आबाळ होण्यापासून अन्नधान्य कितीही पिकले तरी ते अपुरे पडण्यापर्यंत सर्व संकटे लोकसंख्येमुळेच आपल्या देशावर येत आहेत. आपल्या देशाचे आर्थिक अंदाजपत्रक तुटीचे असते. अशा परिस्थितीत जर जगायचे असेल तर लोकसंख्येच्या वाढीमुळे जो हीन जीवनस्तर आपल्या वाटणीस येणार आहे त्याचा स्वीकार करण्याची आपली तयारी असलीच पाहिजे. अशा परिस्थितीत स्वस्त पण प्रभावी अशी औषधे फक्त होमिओपॅथीकडेच आहेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

तज्ज्ञ डॉक्टरांचा अभाव

आपल्या देशात वैद्यकीय पदवी किंवा पदविका घेणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे असे मानले जाते पण लोकसंख्येच्या मानाने डॉक्टरांची संख्या कमी आहे. किंबहुना शहरात जरी डॉक्टर अधिक दिसत असले तरी ५ ते १० हजार लोकांमागे १ डॉक्टर इतके त्यांचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे कित्येकांच्या वाटणीला डॉक्टर न येऊन मृत्यू येतो. कित्येक दारिद्र्यरेषेखालील लोक तर झाडपाल्याच्या उपचारानेच बरे होतात किंवा मरतात. आपल्या देशात तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून रोग बरा करून घेणाऱ्यांचे प्रमाण १ टक्का तरी आहे किंवा नाही कोण जाणे. ॲलोपेथीच्या चुकीच्या निदानाने व चुकीच्या प्रतिजैविकांच्या (Antibiotics) माऱ्याने वास्तविक रोगाऐवजी रोग्याचाच निकाल लागतो हे आपण पाहतोच.रोग परवडला पण उपचार नको असे वाटण्याची वेळ आली आहे. म्हणून आपण आता वेगळ्या उपचार पद्धतीकडे वळले पाहिजे.

समचिकित्सा : एक वरदान

जर्मनीचे डॉ. सॅम्युअल हनिमान हे होमिओपॅथीचे जनक.मूळच्या ॲलोपॅथीच्या ह्या डॉक्टरांना योगायोगाने उपचाराची जी नवी पद्धती सापडली ती म्हणजे होमिओपॅथी. रोगाची जी लक्षणे शरीरात उमटतात तशीच ज्या औषधीतत्त्वाच्या सेवनाने निर्माण होतील ते त्या रोगाचे प्रभावी औषध असते, हा ह्या पद्धतीचा मूळचा सिद्धांत. म्हणून ही समचिकित्सा. ह्या पद्धतीने रोग वरवर बरा होत नसून त्याचे मूळ उपटून टाकल्याप्रमाणे तो समूळ बरा होतो. पुन्हा विशेषतः हा रोग त्या व्यक्तीला होत नाही अशी ही संजीवनशक्ती. ही पद्धती शोधून काढून डॉ. हनिमान यानी जगाला एक वरदानच दिले. तुलनेने ही औषधे अत्यंत स्वस्त व अत्यंत कमी वापरल्याने आणखी स्वस्त पडणारी असल्याने केवळ आजच्या हिशेबाने ५० पैसे ते १ रुपया

(जी एका चहाची किंमत आहे.) इतक्या अल्प किंमतीत रोगी बरा होतो. कॉफी, टूथपेस्ट, लवंग, वेलदोडा किंवा कच्चा कांदा–लसूण या उग्रवासाच्या पदार्थांपासून रोगी लांब राहिला तर आणखी लौकर गुण येण्याची खात्री. भारतात आर्थिक चणचण फार. गरिबांना परवडणाऱ्या ह्या चिकित्सा पद्धतीचा जर देशव्यापी प्रचार झाला तर एका बोजड खर्चातून गरिबांची किंवा शासनाची सुटका होईल. वाचलेले कोटचवधी रुपये विकाच्या दुसऱ्या खर्चांसाठी उपयोगी पडतील. ह्या दृष्टीने व भविष्यकाळातील रोग प्रतिबंधकतेच्या दृष्टीने ही अनमोल पद्धती वरदान स्वरूपी आहे.

आनुवंशिक रोगांवर इलाज

जे रोग औषधपचारांना दाद देत नाहीत ते अनुवंशिक रोग असून त्यांना जुने रोग (Chromic disease) असे म्हणतात. उदा. दमा, रक्तदाब, पांढरे कोड, मेंदूचे विकार. अॅलोपॅथीत ह्या रोगांवर खात्रीची औषध योजना नाही. पण डॉ. हनिमान यानी जुन्या रोगांचे मूळ शोधून त्यावरील औषधे सांगितली आहेत. सोरा, पारा किंवा उपदंश (परमा) ही जुन्या रोगाची कारणे असून त्यावरील उपचार फक्त होमिओपॅथीतच आहेत. त्यामुळे रोगाचे मूळ तुटून रोग बरा होतो.

मनःस्थिती सुधारणारे उपचार

होमिओपॅथीचे कोणतेही औषध रोग्याचे शरीर रोगमुक्त करते, पण त्याबरोबर त्याचे मन शांत, स्थिर व भीतिमुक्त करते. रोग्याची अस्थिरता, बेचैनपणा व मृत्यूची भीती हे विकार दूर होऊन रोगी स्वस्थपणाचा अनुभव घेऊ लागतो. त्याला त्यामुळे भूक, झोप व उत्सर्जनाचा स्वाभाविक अनुभव येऊ लागतो. त्यामुळे तो धीराने रोगाशी संघर्ष करतो. डॉक्टरांना सहकार्य करतो. आपल्या स्थितीबद्दल जागरूकता दाखवितो. ह्या पद्धतीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही पद्धतीत अशी औषधे नाहीत. मनाच्या आरोग्यातून शारीरिक आरोग्य जन्मते.

नाजूक इंद्रियांसाठी उत्तम उपचार

होमिओपॅथी ही अर्भकांसारख्या, गरोदर स्त्रियांसारख्या नाजुक प्रकृतीसाठी तर उत्कृष्टच आहे पण त्याचबरोबर आपले हृदय, मेंदू, पचनसंस्था, फुफ्फुसे इत्यादींसाठी ही पद्धती फार चांगली आहे. वरील इंद्रिये नाजुक असून अॅलोपॅथी व आयुर्वेदिक औषधांनी कधी कधी नाजूक इंद्रियात बिघाड होऊन रोग्याला त्रास होतो. पण होमिओपॅथी ह्या इंद्रियांचे रोग दूर करून त्याना कायमची शक्ती मिळवून देते. हृदयविकारासाठी सार्बिट्रेट, लॅसिक्स अशी औषधे व सोबत झोपेच्या गोळ्या (डायझेपाम इ.) देऊन अॅलोपॅथी त्या रोग्याला अशक्त बनविते. पण लक्षणानुसार होमिओपॅथीची औषधे दिल्यास रोगी अशक्त न होता व झोपेच्या गोळ्या न घेता बरा होतो. झोपेच्या गोळ्या दीर्घकाळ घेतल्यास सवय तर लागतेच पण बद्धकोष्ठ होतो व आरोग्य बिघडते. क्रॅटॅगस ऑक्झायकँथा हे निर्दोष हृदयाचे टॉनिक ऑपरेशनची सुद्धा गरज नष्ट करते. आज रक्तवाहिन्यात मेदसंचय (कोलॅस्टरॉल) झाला तर बायपास शस्त्रक्रियेशिवाय इलाज नसतो पण क्रॅटॅगस ऑक्झा. हे औषध रक्तातील कोलॅस्टरॉल विरघळवून टाकते व रक्तवाहिन्या साफ करते. म्हणून शहाण्या माणसाने तरी होमिओपॅथीचेच उपचार घ्यावेत कारण ते दीर्घायुष्याचेच वचन देत असतात.

विलक्षण लक्षणांवर विलक्षण गुणकारी

विकारांचे दोन प्रकार पडतात, शारीरिक व मानसिक. शारीरिक हे स्थूल तर मानसिक विकार सूक्ष्म असतात. होमिओपॅथीतच मानसिक विलक्षण भावनांवर उपचार होऊ शकतात. उदा. एकटेपणाची भीती वाटणे, व्यासपीठावर जाण्यास भिणे, आपणाकडे सर्वजण पहात आहेत असे वाटणे, खून करावासा वाटणे, आत्महत्येची आवड, पत्नी व्यभिचारी आहे असा संशय घेणे. पळून जावेसे वाटणे, आपण श्रीमंत आहोत असे वाटून गर्व करणे इत्यादी लक्षणे ही तशी विलक्षण असून ह्यांच्यावर इलाज करण्याचे आव्हान अन्य कोणतीही पॅथी स्वीकारू शकणार नाही. धार्मिक वेड, ऊठसूट प्रार्थना करणे, ह्यांच्यावर कोणी औषध दिलंय काय ? इयत्ता ९ वीतील एक मुलगा दुसऱ्या मुलांना मिठी मारून त्यांचे मुके घ्यायचा. ह्यावर औषध असते हे सांगूनही पटणार नाही पण होमिओपॅथी ह्या विलक्षण भावनांवर उत्तम व गुणकारी औषधे देते व रोगाच्या भयंकर दुष्परिणामापासून व्यक्तीला सोडविते. ऑरम मेट हे औषध आत्महत्येपासून परावृत्त करते, नक्स व्होमिकामुळे कामवासना नैसर्गिक आरोग्य प्राप्त करते. सल्फरमुळे श्रीमंतीचा खोटा गर्व दूर होतो. जेल्सेमियममुळे व्यासपीठावर जाण्याची म्हणजेच लोकांत मिसळण्याची भीती दूर होते. मृत्यूची भीती व

बिछान्यावरील रोग्याची तळमळ एकोनाईट नाहीशी करते. अशी गंमत ह्या औषधात दडली आहे.

बायोकेमिक : होमिओपॅथीचा सौम्य अवतार

डॉ. हनिमान यांचे शिष्य डॉ. शुशलर हे बारा क्षार किंवा बायोकेमिक पद्धतीचे जनक. काही वेळा रोगी अति नाजूक अवस्थेत असतो. त्याला होमिओपॅथीचे इलाज त्रास देतात म्हणून डॉ. शुशलर यांनी अत्यंत सौम्य असे उपचार शोधून काढले. ह्या पद्धतीमुळे सौम्यतम झालेली ओषधे बिनधोकपणे दीर्घकाळही देता येतात. लहान मुले व अशक्त रोगी, म्हातारी माणसे ह्यांच्यासाठी तर ही उपचारपद्धती फारच उत्तम आहे.

होमिओपॅथी काम्पाउण्डस्

पूर्वी होमिओपॅथी रोग्याच्या लक्षणांचा विचार करून औषधे देई. त्यासाठी तज्ज्ञ डॉक्टर असावा लागे. उदा. डोळ्यांचे उपचार करताना रोग्याला युफ्रेशिया द्यावे की सिरेग्यिा किंवा आर्जेंटम नैट्रिक अथवा बोरिक ॲसिड हे ठरविण्यासाठी अभ्यास करावा लागतो. पण आजकाल ह्या सर्व औषधांपासून डोळ्यातील थेंब, मूळव्याधीवरील गोळ्या, हृदयविकारांवर गोल्ड ड्रॉप्स्, रक्त व मांस वाढविण्यासाठी अल्फाल्फा टॉनिक अशी संयुगे बनविलेली असून ती डॉक्टरांकडे न जाताही घेता येतात. थोडा अभ्यास आणि ही औषधे ठेवणाऱ्यांशी मैत्री असल्यास ॲलोपॅथी डॉक्टरांची औषधे, अनावश्यक शस्त्रक्रिया, घातक अँटिबायोटिक्स यापासून आपली सुटका होईल व प्रतिमासी होणारा मोठा खर्च वाचून आपले व आर्थिक स्थितीचे आरोग्य छान राहील.

भारत सरकारने सुद्धा ह्याच पद्धतीचे तज्ज्ञ डॉक्टर्स गावोगावी नेमून लोकांना रोगमुक्त करून देशाचा पैसा वाचवावा. प्राथमिक व माध्यमिक शाळातील शिक्षकांना होमिओपॅथीचे जुजबी प्रशिक्षण द्यावे व अशा शिक्षकास पगाराच्या चार वाढी देऊन कामास लावावे म्हणजे खजिन्यावरही ताण पडणार नाही आणि देशही निरोगी होईल.

प्रत्येक सुशिक्षित व्यक्तीने खालील पुस्तके वाचून उपचार सुरू करावेत.

१) होमिओपॅथीचा लक्षण, भावना कोश – डॉ. फाटक

२) बाराक्षारने बरे व्हाल – डॉ. पळसुले.

३) मटेरिया मेडिका – डॉ. नारायणचंद्र घोष.

वरील पुस्तकांचा अभ्यास करून आपण भरीव समाजकार्य करू शकतो. मग आपली ह्या क्षेत्रात पदार्पण करण्याची तयारी आहे ना ? घाबरू नका. वाटचाल सुरू करा. यश होमिओपॅथी देणारच आहे. आगे बढो !

धर्ममुक्त होण्यात भारताचे कल्याण !

राज्य अथवा राष्ट्र ही संकल्पना मुळातच ऐहिक असल्याने इहवादाचा आश्रय घेतल्याशिवाय कोणत्याही राष्ट्राला तरणोपाय नाही असे मी मानतो. छोटी राष्ट्रे परावलंबी बनणार ही गोष्ट स्पष्ट व सिद्ध आहे तितकी स्पष्ट गोष्ट ही आहे की मोठी राष्ट्रे बहुधर्मी, बहुभाषिक असणार. अमेरिका धर्ममुक्त तर रशिया धर्मविरोधी आहे या उलट स्वतःस धर्मराज्ये म्हणविणारे देश एकतर परावलंबी आहेत व सामर्थ्यहीन आहेत म्हणून भारताला जर वैभवसंपन्नाच्या पंक्तीत बसण्याची ईर्ष्या असेल तर त्याने राष्ट्र म्हणून धर्ममुक्तच राहावे आणि आपले ऐहिक धड करण्याचे मार्ग चोखाळावे. येथील धर्मवाद्यांना चुचकारीत बसण्यापासून काही लाभ नाही.

– थोर समाजवादी ना. ग. गोरे

भडकलेला दिवा !

– कु. लता निंबाळकर
द्वितीय वर्ष कला

" 'वंशाचा दिवा' घरात लागला पाहिजे, असा जणू ध्यासच पूजाच्या सासूला लागला. 'बुडत्याचा पाय खोलात' अशी हालत झाली तिची. एका बुवानं पूजाला न झेपणारे उपवास करण्याची अघोरी आज्ञा केली. पूजाचा नवरा प्रसाद हताशपणे हे सारं पहात राहिला. वंशाचा दिवा भडकून पूजाच्या जीवनाची राखरांगोळी झाली." हृदयस्पर्शी आणि अंधश्रद्धेवर प्रकाश टाकणारी एकांकिका.

प्रवेश पहिला

[पडदा उघडतो, एक साठी उलटलेली स्त्री, प्रशस्त भला मोठा देव्हारा, ती त्याच्या समोर काही तरी वाचत बसली आहे.]

सून – आई, आपली ज्ञानेश्वरी वाचून झाली काय ?

सासू – अग हो ग. . ! पण हा एवढा अध्याय वाचते मग देवळात जाऊन येते.

सून – अहो पण, तुम्ही अजून चहा घेतला नाही. एवढा चहा घ्या आणि जा मग.

सासू – तुला माहीत आहे ना मी देवळात जाऊन आल्याशिवाय चहा घेत नाही ते, आज दोन वर्षे झाली तुझ्या लग्नाला पण अजून तुला माझी दैनंदिनी कळली नाही.

सून – अहो पण चहा घेऊन गेलातर देव काही देवळात येऊ नका, असं म्हणतो का ?

सासू – पण ते मला अगदी सवयीचं झालंय.

सून – अहो आई, आपल्याकडे कोण आलंय, पाहिलं काय ! [सासू पाठीमागे वळून पाहते.]

सासू – कोण ! सुधा, अग ये- - ये- - कसं येणं केलंस ?

सुधा – आले होते मुलीकडे. म्हंटल तुला भेटून जावं.

सासू – अग ! आलीस बरं झालं. आता मला काही फिरणं होत नाही बघ.

सुधा – ही आत गेलेली सून वाटतं! कधी केलंस लेकाचं लग्न आणि तुझं ते कन्यारत्न कुठे आहे ?

[तो पर्यंत आतून सून चहा घेऊन येते.]

सासू – (चहा घेत) पूजा, नमस्कार कर ! ही माझी मैत्रीण सुधा ! [पूजा वाकून नमस्कार करते. तिथेच बाजूला उभी राहते.]

सुधा – लवकर पेढे द्या! (असा आशीर्वाद देते.) अग पण तुझ्या कन्येचं काही सांगितलं नाहीस.

सासू – अमृताचं ना! अग तिचं आणि प्रसादचं एकाच मांडवात लग्न केले. तिला आता एक मुलगा पण आहे.

सुधा – बरं झालं बाई, तू आता सुटलीस. एवढे कष्ट केल्यासारखी सुखी झालीस.

सासू – सुधा - - अग सुखी कसली ! सुखाला काही तरी दुःखाचे धागेपण असतातच की, दोन वर्षे झाली प्रसादच्या लग्नाला, पण अजून काही घरात पाळणा हालत नाही. लहान मूल घरात हवं बाई एखादं आणि या इस्टेटीला वारस नको काय !

सुधा – काय गं! तू पूजाला डॉक्टरना दाखवलं नाहीस?

सासू – सुधा, अगं सगळे डॉक्टर झाले. सगळ्या ट्रीटमेंट झाल्या. जे करायचं ते सर्व केलं. आता परमेश्वरावर अवलंबून राहायचं. तिच्याबरोबर अमृताला नाही काय झाला मुलगा ?

सुधा – मग असं का नाही करत- - - एखाद्या बुवाला, देवऋषीला विचारून बघ ना.

सासू – अग हो ! पण या प्रसादला आणि पूजाला नको काय पटायला.

सुधा – अगं पूजाला आणि प्रसादाला समजावून सांग त्यांना का पोरं नको आहेत ?

सासू – आता तसेच करते. शेजारच्या त्या काकू आहेत आहेत ना, त्याही अशाच म्हणाल्या होत्या.

सुधा – किती वाजले ? सात ? अगं बाई, जायला हवं, उठते मी. [सुधा निघून जाते.]

प्रवेश दुसरा

[पूजा घरात एकटीच ती खिडकीपाशी आपल्या विचारात उभी आहे. तोपर्यंत प्रसाद बाहेरून येतो.]

प्रसाद– पूजा, ये पूजा– अग मी हाक मारतोय तुला.

[पूजा जागची हालत नाही. प्रसाद तिच्या जवळ जातो. तोपर्यंत आई येते. पूजाचा चेहरा रडवेला झालेला.]

सासू – अरे, प्रसाद !

प्रसाद– काय ग आई.

सासू – अरे, मी आणि सुधा एका बुवाकडे जाऊन आलेय. ते म्हणाले, आपल्या कुळस्वामीचा कोप झालाय. पूजानं कडक सोमवार करायला हवेत, तरच बाळ होईल.

प्रसाद– आई, तुझं काहीतरीच बघ. मला काही हे पटत नाही. कुठला देव आणि कुठली देवी ही सगळी अंधश्रद्धा आहे.

सासू – प्रसाद, अरे पण आपण हे करून तरी पाहू या व डॉक्टरनी काय केलं ? नुसती औषध घ्यायची. गुण काय येत नाही.

प्रसाद– अग आई, दोन सोमवार झाले. तिची जरा तब्बेत बघ आणि तिच्या मनस्थितीचा विचार कर.

[पूजा रडू लागते. सासू तिथून निघून जाते. प्रसाद तिच्याकडे पाहतो.]

प्रसाद– पूजा – पूजा अशी रडू नकोस, आपण प्रयत्न करतोयच ना ?

पूजा – [पदाराने डोळे टिपते.]अहो! पण मला सगळीच तुच्छ लेखू लागली आहेत. वांझ म्हणतात. इतके दिवस सासूबाई काही बोलत नव्हत्या पण - - आता त्या पण - - -आणि त्या बुवाकडे गेलो होतो ना, त्याची मीती वाटते.

प्रसाद– मग तू त्याच्याकडे जाऊ नकोस. मी आईला सांगतो.

पूजा – नको नको--- तुम्ही काही सांगू नका, सासूबाई जे काही करतात ते त्यांना करूदेत. त्या काही वाईट करणार नाहीत ?

प्रसाद– अग पूजा, तुझे पण विचार आता बदलायला लागले आहेत. असे विचार करायला लागलीस तर तुझ्या शिक्षणाचा काय उपयोग ?

[पूजा काहीही न बोलता आत निघून जाते. प्रसादपण जातो सगळीकडे स्तब्धता प्रकाश पडतो तेव्हा]

सासू – पूजा--- ये पूजा! आज कोणता वार आहे ग!

पूजा – आई, आज सोमवार आहे. माझा उपवास नाही का ?

सासू – हो हो! मग त्या बुवाकडे जाऊया ना ?

पूजा – हो, जाऊ या की.

[सासू आणि पूजा बुवाकडे जाऊन येतात. प्रसाद नुकताच ऑफिसमधून आलेला. तो कोचावर मान टाकून बसलेला आहे.]

पूजा – अहो ! तुम्ही कधी आलात ?

प्रसाद– आताच-– Just.

[पूजा कोचावर येऊन बसते. सासू आत निघून जाते.]

प्रसाद– [तिच्याकडे पाहतो. तिरस्काराने]काय म्हणाला तो बुवा !

पूजा – बुवा ना, काही नाही. सोमवार काहीही झालं तरी सोडू नका. त्यानी आईंकडे काही तरी दिलं आहे.

[प्रसाद हसतो; उठून आत निघून जातो. पूजा एकटीच. तिला डोळचाला अंधारी येते. डोक्याला हात लावून ती तिथेच पडते. प्रसाद कपडे बदलून येतो.]

प्रसाद– पूजा - - - ये पूजा,आई पूजाला काय झालं बघ ना. डॉक्टरांना बोलवू काय ?

सासू – अरे पळ लवकर बोलावून आण तिची दातखिळी बसली आहे. तिच्या तोंडाला फेस आला आहे.

[प्रसाद चप्पल न घालता निघून जातो.]

सासू – पूजा - - - ये पूजा ! बोल ना ? पाणी आणू काय ? काय झालं ग ?

[प्रसाद आणि डॉक्टर आत येतात. डॉक्टर पूजाला तपासतात.]

प्रसाद– काय झालं डॉक्टर ?

डॉक्टर– अशक्तपणा आला आहे. अॅडमिट केलं पाहिजे.

सासू – मग करू या ! प्रसाद, गाडी बाहेर आहे ना!

प्रसाद– होय आहे.

[डॉक्टर, प्रसाद तिला घेऊन जातात. सासूही जाते.] नंतर स्तब्धता. पडदा.

प्रवेश तिसरा

[पूजा झोपलेली. सासू तिच्या शेजारी, प्रसाद खुर्चीत बसलेला.]

पूजा – [दबत्या स्वरात] अहो आई.

सासू – काय पूजा, पाणी हवयं ?

पूजा – आज सोमवार ना. माझा उपवास आहे.

प्रसाद– [रागाच्या स्वरात ओरडतो.] अजून तुझा उपवास आहेच काय ? बंद कर ते उपास, तापास. काहीही नको.

सासू – अरे, असे ओरडतोस काय ? एकदा केलेले उपवास मोडायचे नसतात.

प्रसाद– आई. पण डॉक्टरानी उपवास करू नका म्हणून सांगितलंय आणि . . . .

पूजा – [त्याच्याकडे पहात हसते.] आणि काय . . . मी मरेन हेच ना.

प्रसाद– पूजा, हे काय बोलतेस.

[सासू–प्रसाद तिथून निघून जातात.पूजा एकटी छपराकडे बघत पडलेली सासू आतून येते.]

सासू – पूजा, मी बुवाकडे जाऊन येते आणि तुझ्याकडे काकूना पाठवते.

[सासू निघून जाते. प्रकाशाचा झोत फक्त पूजावर, पूजाच्या डोळ्यातून उष्ण अश्रू. विचाराच्या मुंग्या मनात वारुळ करू लागतात.बैचेन अवस्था. इतक्यात शेजारच्या काकू येतात.]

पूजा – [डोळे पुसते.] या काकू.

काकू – अजून तुझी तब्बेत बरी नाही का ? आणि प्रसाद कुठं गेला ग !

पूजा – [त्याच्याकडे पाहात] ऑफिसला.

[काकू टेबलावरच पुस्तक घेऊन तिच्याजवळ बसतात.]

पूजा – काकू, मला जरा पाणी देता का ?

काकू – हो, देते की, [पेल्यात पाणी ओततात.] अग... अग उठू नकोस तू, मी पाजते पाणी.

पूजा – [कंपित स्वरात] किती दिवस असं अंथरूणावर पडावं लागतंय कोणास ठाऊक. त्यापेक्षा मेलेलं बरं.

काकू – असं काही अभद्र बोलू नकोस बाई.

[बेल वाजते. काकू दार उघडतात.]

काकू – आल्या बाई.

सासू – तुम्हाला जास्त वेळ थांबावं लागलं नाही ना ?

काकू – तसं काही नाही.

[पूजा जोरात ' आई गं ' असं ओरडते आणि गप्प पडते.]

सासू – काय झालं ग पूजा–पूजा काकू तुम्ही प्रसादला फोन करा. तो पर्यंत मी हा अंगारा तिच्या अंगावरून फुंकते [काकू फोन करतात.]

काकू – आपण डॉक्टरांना बोलावूया काय ?

सासू – नको नको, बुवानी डॉक्टराना दाखवू नका म्हटलय. [प्रसाद पळत आत येतो. बरोबर डॉक्टर. सगळीकडे नि:शब्दता.]

डॉक्टर–[पूजाला तपासतात.] I am sorry प्रसाद.

[प्रसाद काहीही न बोलता डोक्याला हात लावून खाली बसतो.]

सासू – पूजा, पूजा [ओरडते.]

प्रसाद– [आईकडे बघतो.डोळ्यात पाणी] आई, पूजा आता बोलणार नाही तुझ्या बुवाने काही केलं तरी. तू डॉक्टराना दाखवू दिले नाहीस. [सासू पूजाजवळ येते. तिच्या पायाजवळ बसते.]

सासू – मला का नको होती पूजा ! मी बुवाकडे न्यायला नको होती. ती आपल्या घरची लक्ष्मी होती. माझ्या मुलीसारखी होती ती मला. मी परत बुवाकडे जाणार नाही. एका नव्या जीवासाठी निष्पाप पूजाचा मी प्राण घेतला. [व्याकुळ स्वरात] मला नको–नको, तो वंशाचा दिवा. [रंगमंचावर हळूहळू अंधार पडू लागतो. पडदा पडतो.]

काळाची गरज

आज दिसणारे विचित्र दृष्य असे आहे की ब्राह्मणांचे पाश्चात्यिकरण होत आहे आणि अब्राह्मणांचे संस्कृतीकरण चालू आहे. देवदेवता, पुराणे, ग्रंथसाहेब, कुराण, पोप यांचे अवडंबर माजवण्यात आज औद्योगिक संस्कृतीत नव्याने दाखल झालेल्या सर्वसामान्य जनांचाच उत्साह अधिक दिसून येतो. यामुळे आपण नकळत कालबाह्य परंपरांचाच उदोउदो करीत आहोत हे त्यांच्या लक्षात येत नाही, जातिभेदातीत व धर्मातीत दृष्टी असलेल्या आणि स्वत: वर्णमुक्त व वर्गमुक्त (डी क्लास) झालेल्या कार्यकर्त्यांची गरज आजच्या इतकी पूर्वी कधीच नव्हती.

– श्री ना. ग. गोरे

मद्यपान : एक सामाजिक समस्या

– कु. कविता रघुनाथ पवार
तृतीय वर्ष, वाणिज्य

" मद्यपानाचा निषेध भारतीय लोकांनी वैदिक काळापासून केलेला आहे. मद्यपान हे महापाप आहे, असा उल्लेख धर्मसूत्रात आहे. मनूनेही मद्यपान करणे निंद्य मानले आहे. स्मृतिकारांनी मद्यपान करणारांना कडक शासन दिले जावे असे नमूद केले आहे. मध्ययुगातसुद्धा भारतीय लोक मद्यपानापासून दूर होते असे उल्लेख सापडतात. "

तरी मद्यपानाविषयी लोकांना आवड का असते? मद्यपान करणे आरोग्यास चांगले की वाईट ?

समाजाच्या निर्मितीबरोबरच त्या समाजात सामाजिक समस्या उदयास येत असतात. भारता-सारख्या विकसनशील देशांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. आज भारतात दारिद्रय, बेकारी, वाढती लोकसंख्या, भिक्षावृत्ती, वेश्याव्यवसाय, हुंडा समस्या बालविवाह, राष्ट्रीय एकात्मता, भाषिकता, सीमावाद इ० समस्या दिसून येतात. पण याचबरोबर जुगार, धूम्रपान, गर्द, अफू, गांजा, चरस आणि महत्त्वाची समस्या म्हणजे मद्यपान या समस्याही समाजापुढे प्रश्न निर्माण करून ठेवतात. हे सर्व प्रश्न आव्हानाच्या स्वरूपात आपल्या देशासमोर उभे आहेत व त्यांना समर्थपणे तोंड देण्याचे कार्य अविरतपणे चालू आहे. दारिद्रयरेषेच्या पातळीखाली जीवनमान असणाऱ्या लोकांचे मद्यपान हे दारिद्रय व दुःखाची दुसरी उपाधी आहे. मद्यपानाचे व्यसन जडलेल्या माणसाचा मृत्यू दिवसे-दिवस जवळ येत असतो. किंबहुना हा माणूस मृत्यूच्या छायेतच वावरत असतो. इतकेच नव्हे तर त्याच्या व्यसनाची झळ त्याच्या कुटुंबियाना व इतर लोकांनाही लागत असते. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत दारुबंदीसाठी व मद्यपानबंदीसाठी काही योजना आखाव्यात यासाठी नियोजन समितीने उपाययोजना सुचवाव्यात अशातऱ्हेचा ठराव इ. स. १९५६ साली लोकसभेने मंजूरही केला. आपल्या राज्यघटनेतसुद्धा एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून मद्यपानबंदीचा उल्लेख केलेला आहे. मद्यपानबंदी आणावी म्हणून एक सर्वसामान्य राष्ट्रीय उपाययोजना असावी यावरही भर दिलेला आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, भारतामधील सर्व थरांतील विचारवंत मद्यपानाविषयी अत्यंत गंभीरपणे विचार करीत आहेत.

मद्यपान करण्याची प्रवृत्ती सर्व जगामध्ये दिसून येते. पुरातन काळापासून जगातील विकसित व अविकसित समाजात मद्यपान करणारे लोक आहेत. मद्यपानाचा हेतू व कारणे भिन्न असतील. सर्वच मानवसमाजात कैफ निर्माण करणाऱ्या औषधांचे सेवन करणारे लोक आढळून येतातच. युद्धकाळात जवानांमध्ये वीरश्री निर्माण व्हावी, आनंदोत्सवात नृत्यांगनांनी धुंद होऊन नृत्ये करावीत, शर्यतीत हत्ती, घोडे इ० जनावरांना नशा (धुंदी) निर्माण व्हावी व दीर्घकाळ आजारी व्यक्तींना आराम पडावा म्हणून मद्यमान करण्याची प्रथा कित्येक समाजांत असल्याचे पुरावे गतकालीन इतिहासात आढळतात. कवी, नाटककार, कादंबरीकार व इतर लेखकांनी मद्यपानाला अधिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. सीमित मद्यपान कधीही समाजिक संकट समजले जात नव्हते. कारण काही ठरावीक प्रसंगीच मद्यपान करण्यास स्वातंत्र्य होते. किंवा त्यावेळी ते करणे हे शिष्टाचार समंत होते.त्यामुळे या मद्यपानाची झळ इतर कोणालाही लागत नव्हती. पण ही परिस्थिती औद्योगिक क्रान्तीनंतर बदलली.साहजिकच आपल्या कुटुंबियांपासून लांब राहणारा बहुसंख्य कामगार वर्ग आपली दुःखे मद्याच्या पेल्यात विसरू लागला. इंग्लंड व अमेरिका या उद्योगधंद्यातील आघाडीवरील देशांत ६० टक्के स्त्री–कामगार व ७० टक्के पुरुष–कामगार आजही मद्यपान करीत असतात.

मद्यपान भारतात फार पूर्वीपासून चालू होते. भारतीय प्राचीन कालापासून मादक पेये पीत असतात. इतकेच नव्हे तर मद्यनिर्मितीची कला भारतीयांना

अवगत होती. याचे पुरावेही आढळतात.वेदकाळात सोम व सुरा या मादक पेयांचे सेवन केले जात असे. वैदिक आर्य यज्ञप्रसंगी देव–देवतांना सोमरस अर्पण करीत व आपण स्वतःही पीत.सुगंधी व स्वादयुक्त सोमरस आरोग्याला हितकारक असल्याचे उल्लेख ऋषींनी केलेल्या स्तुतिस्तवनांत आढळून येतात. अंगात तरतरी येण्यासाठी,युद्धात वीरश्री येण्यासाठी,प्रतिमेच्या विकासासाठी व वक्तृत्व बहरून येण्यासाठी सोमरसाचे सेवन करावे असा निर्देश ऋग्वेदात केल्याचे आढळते. रामायणकाली आर्य व अनार्य असे सर्व लोक सुरापान करीत असत. सुरा गाळण्याचेही तंत्र त्यांना माहीत होते. गाळलेल्या सुरेला ते कृतसुरा म्हणत. सुगंधी किंवा मसालेदार मद्याला मैरेय असे संबोधत. सीधू नावाचे मद्य गुळापासून बनवीत. सौवीरक हे एक साधारण प्रतीचे मद्य होते. वारुणी हे एक कडक मद्य होते. उत्तम प्रतीच्या मद्याला सुराग्र्य म्हणत. हे मद्य भरद्वाजाच्या आश्रमात भरताच्या सैनिकांना दिल्याचे उल्लेख रामायणात आहेत. त्या काळात सार्वजनिक स्वरूपाची मदिरागृहे होती. महाभारतकालीही लोक मद्यपान करीत. वृष्णी व यादव हे अधिक मद्यपान करून एकमेकांशी लढले व नष्ट झाले असे उल्लेख आहेत. बलराम हा अतिरिक्त मद्यपान करणारा होता. लढाईला जाण्यापूर्वी योद्धे मद्यपान करीत.पण या काळात ब्राह्मणांनी मद्यपान करणे निषिद्ध समजले जात होते. परदेशातून आक्रमक व व व्यापारी लोकांनी आपल्या बरोबर कडक, रुचकर, व सुगंधी मद्ये तयार करण्याच्या पद्धती आणल्या. रोमन लोकांशी संपर्क आल्यावर रोममधून चार फूट उंचीचे अंफोरा नावाच्या मद्याने युक्त असणारे मद्यकुंभ येत असत. कालीदासाच्या कालातही स्त्री–पुरुष मद्यपान करीत असत. ८ व्या ९ व्या शतकात मुस्लीम व्यापाऱ्यांनी अफूसारख्या मादक पदार्थांची विक्री करण्यास सुरुवात केली व ९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत भारतात अफू, चरस, गांजा व मद्य इ० मादक पदार्थ खुल्या बाजारात उपलब्ध होऊ लागले. सम्राट अकबराच्या कारकीर्दीत व नंतर १६ व्या शतकात मद्यपान करणे हे उच्चभ्रू समाजात प्रतिष्ठेचे मानण्यात येऊ लागले. ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्यानंतर मद्यपान करण्याची पद्धती मुक्तपणे अंमलात आली. त्यामुळे ब्रिटिशांच्या राजवटीत मद्यपानाचे सेवन मोठ्या प्रमाणात वाढले. आजसुद्धा भारतीयांच्यातील मद्यपान करण्याची प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी १६ % लोक मद्यपान करतात. इतर देशांशी तुलना करता हे प्रमाण कमी असले तरी ते दिवसेदिवस वाढत आहे.

असे असले तरी मद्यपानाचा निषेधच भारतीय लोकांनी वैदिक कालापासून केलेला आहे. मद्यपान हे एक महापाप आहे. असा उल्लेख धर्मसूत्रात आहे मनूनेही मद्यपान करणे निंद्य मानले आहे स्मृतिकारांनी मद्यपान करणाऱ्यांना कडक शासन दिले जावे. असे नमूद केले आहे. मध्ययुगात सुद्धा भारतीय मद्यपानापासून दूर होते असे उल्लेख भारताला भेट देणाऱ्या फाहियान, वास्को–द–गामा, बेर्नियर, व टावेर्निअर इ. परकीय प्रवाशांच्या वृत्तांतात आढळून येतात. त्यामुळे भारतामध्ये मद्यपान करणे हे स्वागतार्ह कधीच मानले नव्हते व नाहीही. अनेक उपाययोजना करून मद्यपानावर बंदी घालण्याचे प्रयत्न पूर्वीपासून चालू होते.

आजकाल अनेक प्रसंगी फॅशन म्हणून किंवा दर्जा प्रतीक म्हणून अनेक मध्यम व उच्चवर्गीय लोक मद्यपान करतात. प्रमाणात मद्यपान केल्यास काही सामाजिक हेतू साध्य होणे सुलभ होते. परंतु मद्यपानाचा अतिरेक झाला तर त्याचा व्यक्तीच्या शरीर प्रकृतीवर, कौटुंबिक स्वास्थ्यावर, व्यक्तिगत समाधानावर व सामाजिक दर्जावर प्रतिकूल परिणाम होतो. यामुळे मद्याचे सेवन जर प्रमाणात असेल तर काही फायदे होतात ते असे- १) व्यक्तींच्या मनावरील ताण कमी होऊन जीवन सुसह्य होते. २) व्यक्ती कार्यप्रवण होते. ३) सामाजिक संबंधाची वृद्धी करण्यासाठीही मद्याचा उपयोग होऊ शकतो. ४) व्यक्तीला स्वतःचे अंतरंग उघड करता येते. ५) निराश, हताश, हतबल व्यक्तीला काही प्रमाणात उत्तेजित करण्याचे कार्य मर्यादित प्रमाणात घेतलेल्या मद्यामुळे होऊ शकते. ६) बऱ्याच शारीरिक व्याधीवर औषधी उपचाराचा भाग म्हणून सुद्धा मद्याचा उपयोग होतो. तसेच मद्यपी कोणास म्हणावे, "मद्य प्यावे की पिऊ नये जर प्यायले तर थांबावे की थांबू नये. याविषयी निवड करणे ज्याला अशक्य होवून बसते तो मद्यपी होय." असे ओ. अेम. जेलीनेसने म्हटले आहे. अॅडल्यू मेअरच्या म्हणण्याप्रमाणे " मद्यार्क व त्याचे परिणाम यांची सतत तीव्र इच्छा होणे याला मद्यार्कपान म्हणता येईल. " गिलीन यांच्या मते– " मद्यपानामुळे शरीरावर व मनावर होणाऱ्या परिणामामुळे मद्यपान सतत करीत राहण्याच्या तीव्र इच्छेला मद्याधीनता असे म्हणता येईल. थोडक्यात,

शारीरिक व मानसिक दृष्टया जी व्यक्ती पूर्णपणे मद्यावर अवलंबून असते तिला मद्यपी म्हणता येईल. विशिष्ट प्रमाणात कमी मद्यपान करणाऱ्या लोकांची संख्या कमी आहे. त्यांना मितपान करणारे असे म्हणता येईल. पण अनेक लोक असे आहेत की त्यांचे मद्यपानावर नियंत्रण नसते. त्यांना प्रॉब्लेम ड्रिंकर्स, (अनियंत्रित मद्यपी) असे म्हणता येईल. ते स्वतःला तसेच इतरांना देखील समस्या असतात. अतिमद्यपानामुळे त्यांच्या शरीर स्वास्थ्यावर, मनःस्वास्थ्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. मद्याचे प्रमाण सतत वाढविण्याची वृत्ती त्यांच्यात निर्माण होते. मद्य मिळविण्यासाठी कोणतीही किंमत मोजावयास ते तयार असतात.

मद्यपानाची कारणे : माणसे मद्यपान का करतात ? अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी मद्यपानाची विविध कारणे सांगितली आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख कारणे–

१) दुःख : जीवनात व्यक्तींना अनेक दुःखदायक प्रसंगाना तोंड द्यावे लागते. दुःखे सुसह्य होण्यासाठी काही लोक मद्य हेच प्रभावी औषध मानतात. काही काळापुरता होईना त्यांना मद्यपानामुळे आनंद मिळतो.

२) व्यावसायिक शीण : अत्यंत उष्ण आणि यंत्रांचा खडखडाट असलेल्या कारखान्यात लोक दिवसभर शारीरिक कष्टाची कामे करतात. त्या शारीरिक श्रमामुळे झालेला आत्यंतिक शीण घालविण्यासाठी काहीजण मद्य घेतात.

३) कोंदट, कुबट घरे आणि योग्य मनोरंजनाच्या साधनांचा अभाव : कोंदट, कुबट, अशा घरात झोपडपट्टीत आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या लोकांना मानसिक समाधान लाभत नाही. जीवनावश्यक नीटनेटकी घरे त्यांना राहावयास मिळत नाही. त्याशिवाय चांगल्या मनोरंजनाच्या साधनाचा अभाव झोपडपट्टयांत प्रकर्षाने जाणवतो. अशा वातावरणातील लोक मद्यपान करतात.

४) अज्ञान – अशिक्षित व शारीरिक कष्टाचे काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची अशी समजूत असते की मद्यामुळे अधिक शक्ती व उत्साह निर्माण होतो व काम करणे सुलभ होते. मद्यप्राशनानंतर शारीरिक शक्ती व उत्साह वाढण्याच्या भ्रमात मग अनुभव एकदा आला की नेहमी मद्यपान करण्याकडे कल होतो.

५) आनुवंशिक मज्जाविकृती : काहीचा आनुवंशिक वारसाच असा असतो की मेंदूतील काही उणीवांमुळे त्यांना वास्तव परिस्थितीला तोंड देणे जमत नाही. म्हणून निराशजनक व वैफल्यातून वास्तवतेपासून पलायन करण्यासाठी ते मद्यपानाचा आश्रय घेतात.

६) संगत व मजा म्हणून मद्यपान : मित्रपरिवार सोबती, सवंगडी, शहराच्या एका ठिकाणी एकत्र येऊन केवळ मजा म्हणून मद्यपानास प्रारंभ करतात. विशेषतः तरुणांमध्ये अनुकरण आणि प्रतिष्ठेचा प्रश्न निर्माण करून मद्यपानाला सुरुवात केली जाते. परंतु असेच प्रसंग वारंवार येऊ लागले की व्यक्ती मद्याधीन होते.

७) देवांची कृपा किंवा प्रसाद : अंधश्रद्धा, अशिक्षित व धार्मिक व्यक्ती पुष्कळदा मद्य हा दैवी प्रसाद समजतात. भाग्यवंतानाच हा प्रसाद मिळतो. अशी ही त्यांची समजूत असते, अशा अंधश्रद्धांमुळेही काही लोक अतिरिक्त मद्यपानाकडे वळलेले दिसतात.

८) फॅशन : प्रगत समाजात प्रतिष्ठेने राहण्यासाठी केवळ फॅशन म्हणूनही काहीजण मद्यपान करतात आपण मागासलेले आहोत असा शिक्का आपणावर कोणी मारू नये अशी त्यांची इच्छा असते. उच्च वर्गीयात तर मद्यपान हे दर्जा प्रतीक बनल्याचे काही समाजात आढळून येते.

९) व्यावसायिक कारणे : व्यवसायात अचानक नेत्रदीपक यश मिळाले किंवा संपत्तीचा लाभ झाला तर मद्यपानाने आनंद व्यक्त केला जातो. तसेच व्यवसायात मंदी किंवा मोठ्या प्रमाणावर तोटा झाला तर दुःख हलके करण्यासाठी मद्यपान केले जाते.

१०) नागरीकरण : शहरी जीवनात प्रत्येकजण काम, पैसा, चैनी, यांच्या पाठीमागे लागलेला असतो. भौतिक गोष्टींच्या मागे लागलेला आजचा शहरीमाणूस मानसिकदृष्टया काहीसा अस्थिर झालेला आढळतो. ही अस्थिरता,विविध प्रकारच्या समस्यांतून निर्माण झालेली जीवनातील अस्थिरता यासर्वांवर उपाय म्हणून मद्याचा आश्रय घेण्याची प्रवृत्ती वाढत चालल्याचे आढळते.

११) सामाजिक अयोग्यता : सामाजिक परिस्थितीत अचानक बदल होणे, सामाजिक दर्जात बदल होणे, मित्राशी भांडणे होणे, कुटुंबातील सदस्यात परस्पर विश्वासाच्या भावनेचा अभाव, प्रेमात विफलता येणे इ. ही मद्यपानाची कारणे आहेत.

प्रो. इलियट व मेरील यांच्या मतानुसार प्रासंगिक मद्यपानापासून सवय लागेपर्यंत व्यक्ती पाच अवस्थांमधून जाते. त्या अशा– १) पहिल्या अवस्थेत व्यक्ती आजचा दिवस शांततेने पार पडावा म्हणून मद्यपान करते. २) अत्यंत भावनिक ताण किंवा

जीवनात निर्माण होणाऱ्या अनेक गुंतागुंतीच्या समस्यांना तोंड देणे व्यक्तीला जमत नाही. तेव्हा वास्तवतेपासून दूर जाण्यासाठी व्यक्ती मद्यपान करते. ३) तिसऱ्या अवस्थेत मद्याचे प्रमाण वाढविण्याकडे व्यक्तीचा कल बनतो. व व्यक्ती अधिकाधिक मद्य घेते. या अवस्थेतच व्यक्तीच्या व्यक्तिगत विघटनास सुरुवात होते. ४) चौथ्या अवस्थेत उद्दीपन आणि आनंद यासाठी व्यक्ती मद्यावरच अवलंबून राहते. मद्याशिवाय दिवस घालवणे व्यक्तीला जमत नाही. (५) शेवटच्या अवस्थेत व्यक्ती पूर्णपणे मद्यपी बनते. व्यक्तीचे पिण्यावरील नियंत्रण पूर्णपणे नाहीसे होते. ती मद्याधीन होते.मद्याचाच व्यक्तीवर पूर्ण अंमल असतो. अशा तऱ्हेने मजा म्हणून सुरू झालेले मद्यपान व्यक्ती जीवनांचा ऱ्हास करण्यास कारणीभूत होते.

मद्यपानाचा अतिरेक झाला की त्याचे दुष्परिणाम दिसून येतात. हे दुष्परिणाम केवळ व्यक्ती जीवनापुरतेच मर्यादित नसतात तर ती व्यक्ती, तिचे कुटुंब, तिचे नातेवाईक व सर्व समाज यांच्यावरही हे परिणाम दिसून येतात. व्यक्ती विघटन तर होतेच पण पर्यायाने कुटुंबविघटन व समाजविघटनासही अतिरिक्त मद्यपान कारणीभूत ठरते.

नियंत्रणावर उपाय : भारतात मद्यपानाचा प्रश्न गंभीर होत चालला आहे. युवकांमध्ये मद्यपानाचे वाढते प्रमाण ही चिंतेची बाब आहे. अतिरिक्त मद्यपानामुळे समाजविरोधी वर्तन घडते. भिक्षावृत्ती, वेश्याव्यवसाय गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, यासारख्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत शासन व्यवस्थेने वेगवेगळ्या प्रकारचे कायदे व समिती नेमून मद्यपानबंदी कार्यक्रम राबविलेले आहेत पण तरी सुद्धा या समस्येवर पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित करता आलेले नाही. ही समस्या सोडविण्यासाठी दोन प्रमुख मार्गांचा वापर करता येईल. एक म्हणजे संपूर्ण देशभर लागू असणारा असा एकच मद्यपान विरोधी कायदा करणे व त्याची कडक अंमलबजावणी करणे पण केवळ कायदा करून मद्यपान बंदी यशस्वी होणार नाही. यासाठी लोकांच्या अभिवृत्तीत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी दुसरा उपाय म्हणून अनेक समाजसुधारक व सामाजिक संस्था यांनी मद्यपान विषयीच्या लोकांच्या अभिवृत्तीत बदल घडवून आणण्याचे कार्य केले पाहिजे अनेक खाजगी संस्थाही हे कार्य पार पाडून शकतील अशाप्रकारे कायदा व मनपरिवर्तन किंवा अभिवृत्तीतील परिवर्तन या दोन उपायांच्या सहाय्याने मद्यपानाच्या समस्येवर, हल्ला चढविण्यास ही समस्या बऱ्याच अंशी सुटू शकेल.

धार्मिक हेच समाजाचे वैरी

सर्वेऽपि सुखिना सन्तु । हे पूर्वीच्या साधुसंताचे एक नित्य स्वप्न होते. ते विज्ञानानेच मानवाच्या आटोक्यात आणून ठेवलेले आहे. विठ्ठलनामाचा कितीही गजर केला, कितीही जोराने अल्लाह अकबर म्हटले, रत्नखचित सुवर्णाचे क्रूस कितीही जरी उंचावले अथवा सत् श्री अकाल अशी आरोळी ठोकून पिस्तुले चालवली तरी नवा मानव वा नवा मानवी समाज निर्माण होणार नाही, उलट त्याचा उदय लांबणीवरच पडेल. आजचे धर्मनिष्ठ हे प्रस्थापित होऊ शकणाऱ्या उद्याच्या विज्ञाननिष्ठ व समतानिष्ठ समाजाचे वैरी होत.

– विचारवंत ना. ग. गोरे

“ ‘ रक्तदान : श्रेष्ठदान ’ ही घोषणा आपणास रक्तदान करण्याचे आवाहन करीत असते. आपण केलेले रक्तदान एखाद्या मरणोन्मुख व्यक्तीला मरणाऱ्या दाढेतून ओढून काढू शकते. पण कधी कधी ' होम करते हाथ जला ' अशी अवस्था निर्माण होते. अमेरिकेच्या एका कोर्टापुढे एका व्यावसायिक रक्तदात्या महिलेने आपली बाजू कशी मांडली याचा मनोरंजक किस्सा वाचा.आणि कर भरण्यापासून स्वतःचा बचाव कसा करायचा ते ठरवा. ”

रक्तदान : श्रेष्ठदान ?
नव्हे करपात्र दान

– कु. शुभदा टक्कळकी
द्वितीय वर्ष, वाणिज्य

अमेरिकेच्या फ्लोरिडा प्रांतातील मिल्टन येथील एक महिला. पदरी तीन कच्ची बच्ची परंतु प्राप्ती मात्र बेताचीच. पण म्हणतात ना, जन्माला घालताना त्या भगवंतानेच ज्याची त्याची सोय करून ठेवलेली असते. त्या महिलेकडे सुद्धा असा एक अनमोल ठेवा होता. तिचे रक्त ' ए, बी निगेटीव्ह ' गटातील एका दुर्मिळ अशा प्रकारचे होते. पुढे हेच तिचे उत्पन्नाचे साधन ठरले. आपल्या घरापासून २० मैल दूर असलेल्या पेन्सेकोला येथील एका व्यावसायिक रक्तपेढीत जाऊन ती रक्तदान (?) करीत असे आणि त्यासाठी तिला पैसेही खूप मिळत.

त्या रक्तपेढीच्या दृष्टीने सुद्धा ती स्त्री म्हणजे दुर्मिळ अशा रक्ताची एक खाणच होती. एखादा माणूस वर्षाकाठी फारतर ४/५ वेळा रक्तदान करू शकतो. पण त्यांना तर या स्त्रीकडून बरेचवेळा रक्ताची गरज लागत असे. त्यावर त्यांनी एक उपाय शोधून काढला. त्या महिलेचे रक्त काढून घेतल्यावर त्या रक्तामधील प्लाझ्मा नावाचा द्रवपदार्थ तेवढा रक्तपेढीत ठेवला जायचा व त्यातील तांबड्या पेशी परत त्या स्त्रीच्या शरिरात सोडल्या जायच्या. त्यामुळे ती स्त्री किती वेळा रक्तदान करायची माहीतंय ? आठवड्यातून चक्क दोनदा. तर असा हा तिचा रक्तदानाचा धंदा. आता धंदयापासूनची अर्थप्राप्ती म्हटली की त्यावर प्राप्तीकर आलाच. ही बाब मात्र तिला थोडी अडचणीचीच गेली. आपले करपात्र उत्पन्न ठरविताना तिने खाली दिलेले काही खर्च वजा मागितले. मात्र प्राप्तीकर अधिकाऱ्यांना ते मान्य नव्हते.

१) रक्त कसदार राखण्यासाठी तिला काही औषधे व खुराक यावर जास्त खर्च करावा लागायचा व तिच्या मते हा खर्च पूर्णपणे धंद्यानुषंगिक असल्याने वजा मिळायला पाहिजे होता. प्राप्तीकर अधिकाऱ्यानी त्यापैकी औषधावरील काही खर्च मंजूर केला मात्र खुराकावरील जादा खर्च वजावटीस नामंजूर केला आणि त्याचं कारण काय ? तर, हा खुराक ती स्वतःच घेत होती की, तिच्या कच्च्याबच्च्यांनाही देत होती व बाब संशयास्पद आहे.

२) त्या महिलेचा दुसरा मुद्दा असा की, तिचे शरीर हे रक्तोत्पादक यंत्र आहे व त्यामुळे तिचा व्यक्तिगत विमा हप्ता हा त्या यंत्राचा देखभालीचा खर्च (मेंटेनन्स कॉस्ट) म्हणून वजा मिळाला पाहिजे.

३) तेल व भूगर्भवायू यांच्या उत्पादनामध्ये गुंतलेल्या कंपन्याच्या खनिज (मिनरल्स) साठ्यामध्ये घट (डिप्लेशन) होते आणि अमेरिकेमध्ये अशा कंपन्याना एक विशेष घसारा सवलत मिळते. या महिलेने असा दावा केला की, रक्तदानामुळे तिच्याही शरीरातील खनिज द्रव्ये कमी होतात व त्यामुळे तिलाही या प्रकारच्या घसाऱ्याची सवलत मिळाली पाहिजे.

४. त्या महिलेला घरापासून त्या रक्तपेढीपर्यंत जाऊन परत येण्यासाठी एका खेपेसाठी ५ डॉलर्स (म्हणजे जवळजवळ ८० रु.)असा भत्ता मिळत असे. प्राप्तीकर अधिकाऱ्यांनी तो करपात्र ठरविला. त्यांचा मुद्दा असा की, घरापासून आपल्या कार्यालयापर्यंत जाण्याचा खर्च हा कोणत्याच करदात्यास प्राप्तिकर आकारणीत वजा मिळत नसल्याने येथेही तो वजा देता

येणार नाही. झाले, प्रकरण कोर्टात गेले आणि न्यायाधिशांवर काही नवीनच कायदेशीर प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याची पाळी आली. विशेष म्हणजे त्या स्त्रीने कोणताही वकील न देता आपली बाजू कोर्टापुढे स्वतःच मांडली.

कोर्टाने तिचे म्हणणे काही बाबतीत ऐकले. खुराकावर झालेल्या जादा खर्चापैकी काही खर्च मंजूर करताना वैयक्तिक विमा हप्त्याबाबत देखभालीचा खर्च (मेंटेनन्स कॉस्ट) म्हणून तिने केलेला दावा मात्र कोर्टाने फेटाळून लावला. खनिज घसाऱ्याबाबतची सवलतही कोर्टाने फेटाळून अमान्य केली. न्यायाधिशांच्या मते आयकर कायद्यात खनिज घसाऱ्याबाबतची तरतूद करताना अशा प्रकारचा खनिजद्रव्यांचा ऱ्हास अमेरिकन कॉंग्रेसच्या मनातही नव्हता.

चवथ्या मुद्द्याबाबत मात्र ती यशस्वी ठरली. न्यायालयाच्या मते प्रत्येक खेपेस मिळणारा ५ डॉलर्सचा भत्ता हा मुळी तिच्या प्रवासासाठी नव्हताच. ती आपले रक्त तयार करीत असे. व ते रक्तपेढीत पोचवण्यासाठी आपल्या शरीराचा एखाद्या भांड्यासारखा (कंटेनर किंवा सरळ पिशवी म्हणाना) वापर करत असे आणि आपले रक्त चांगल्या स्थितीत वाहून नेण्याचा तोच उत्तम मार्ग होता. म्हणजे मिळणारा भत्ता हा तिच्या प्रवसासाठी नसून ते भांडे घरापासून दवाखान्यापर्यंत वाहून नेण्यासाठी येणाऱ्या वाहतूक खर्चापोटी आहे. मग त्यावर कर आकारण्याचा प्रश्न येतोच कुठे ?

[आधार : दि इकॉनॉमिस्ट, १४.२० ऑक्टो. १९८९]

केवळ बुद्धीनेच विश्व जाणता येईल

आजचे प्रचलित धर्म ज्यांनी प्रवर्तित केले त्यांचे विश्वासंबंधीचे ज्ञान व आजचे ज्ञान यात महदंतर आहे. जे विश्वरूप पाहण्यासाठी अर्जुनाला दिव्यचक्षू घ्यावे लागले ते स्मिथसोनियन संस्थेत एक डॉलर देऊन कोणालाही पाहता येते. तरीही तर्कातीत असे विश्वामध्ये अजून पुष्कळ आहे हे मान्य पण ते जाणून घेण्याचे माणसापाशी असणारे एकमेव साधन बुद्धीच होय. तर्कातीताला ईश्वर, प्रभू, आदीकारण अशी नावे देणे आणि त्याचीच आराधना करीत बसणे म्हणजे जिज्ञासा मारून टाकण्यासारखे आहे.

– ज्येष्ठ विचारवंत ना. ग. गोरे

' नारायणीय '

आत्मा व देह यांचा संबंध

जसे शून्य तसा आत्मा ' असणे ' लाभते तया ।
शून्या महत्त्व संख्येने, देहे आत्म्यास प्राप्त ते ॥

(अर्थात आत्मा शून्याप्रमाणे असून देह हा अंकाप्रमाणे आहे. अंकानेच शून्यास किंमत प्राप्त होते. देहाविना आत्म्याचा विचार व्यर्थ आहे.)

चौकशी

(लघुनिबंध)

– कु. अपर्णा अ. पाध्ये
बी. ए. भाग १

" खरं तर माणसानं सर्वच गोष्टींची बित्तंबातमी बाळगावी, पण हे अष्टपैलू व्यक्तीलाही शक्य नाही. बरे जी गोष्ट साध्या चौकशीने सापडते, ती अत्यंत खटाटोपाने मिळवून बुद्धी व शक्ती खर्च करण्याची गरजच काय ? थोडक्यात, चौकशी करणे हे वैगुण्य नव्हे, ती एक सोय आहे. "

मनुष्य चौकशी का करतो ? प्रस्तुत लघुनिबंधावरून काय समजते ?

" इथं जोशी कुठं राहातात ? " एका बाईंनी मला रस्त्यात विचारले. आता आमच्या रोडला कमीत कमी सात–आठ जोशी आहेत. मी पूर्ण नाव, पत्ता विचारून त्यांना घर दाखवले. इथपर्यंत सर्व काही ठीक होते. पण आम्ही घराकडे जात असताना त्यांनी तुझं नाव काय ? आडनाव काय ? मग तुम्ही ते अमक्यांचे अमुकच का ? तुम्ही कुठं रहाता ? तुझे वडील काय करतात. ? अशा प्रश्नांची सरबत्ती केली. मला त्या बाईंचा असा वैताग आला की कुठून या बाईंना घर दाखवायला आले असं झालं.

मला अशा लोकांचा खूप राग येतो; जे काळवेळेचे भान न ठेवता चौकश्या करतात. असे चौकशी करणारे लोक सर्वत्र आढळतात. त्यांच्या चौकशी करण्याला काही अर्थ असतोच असे नाही.चौकशी करणाऱ्यांचे अनेक प्रकार देखील पडतात. काही लोक आपल्या कामासाठी चौकशी करतात तर काही विनाकरण चौकश्या करतात.

कॉलेजमध्ये मुली एकमेकांची चौकशी करत असतात. " हे तू केव्हा घेतलंस ? इतकं छान कसं मिळालं ? " अशा मुली केवळ लेडीजरुममधील वेळ घालवण्यासाठी किंवा एकमेकींची चेष्टा करण्यासाठी चौकश्या करत असतात.

बाजारात आपण भाज्यांचा भाव वगैरे विचारताना एकमेकाला विचारतो की हे केवढचाला दिले ? ही देखील चुकीच्या प्रकारची चौकशी असते. ही गोष्ट दुकानदारासच विचारली तर जास्त योग्य नाही का ?

दुकानात आपण कारण नसताना किंवा वस्तू घ्यायच्या नसतानासुद्धा चौकशी करतो व दुकानदाराला वस्तू काढायला लावून नुसतं हे कसं दिलं ? याची काय किंमत ? असे विचारतो, तो जेरीला येतो.

कोर्टात जी न्यायालयीन चौकशी केली जाते ती कायदेशीर असते. पण त्यात असे काही प्रश्न विचारले जातात की ज्याचा गुन्ह्याशी काडीचाही संबंध नसतो.

काही लोकांना चौकश्या करायची सवय असते. काहीजण केवळ दुसऱ्याला बोअर करण्याच्या उद्देशाने चौकश्या करतात. त्यामुळे आपण देखील एकमेकांशी बोलताना असंच बोलत असतो, "तुला नुसत्या चौकश्या काय करायच्या आहेत?" काहीजण उत्सुकतेने चौकशी करतात. उदाहरणच सांगायचे तर उत्सुकतेने चौकशी करणारे नेहमी शेजारीच असतात. आणि आपल्या घरात कोणी येऊन गेलं किंवा आपण बाहेर निघालो की यांच्या चौकश्या सुरू ! कोणतीही गोष्ट माहीत असो अथवा नसो त्यांनी चौकशी केलीच पाहिजे असा जणू नियमच आहे. असे विनाकारण चौकश्या करणारे शेजारी " तुमची मुलगी लग्नाची आहे का ?" किंवा घरातल्या स्त्रीला, " तुमच्या मालकांना पगार किती मिळतो ?" अशा फालतू चौकश्या करत असतात.

काही लोकांना लोकांच्या मनाचा विचार न करता त्यांच्या वर्मावर बोट ठेवण्याची सवय असते. असे लोक विचार न करता चौकश्या करत असतात. उदाहरणार्थ, समजा एखाद्याची पत्नी आजारी असेल, चालू–फिरू शकत नसेल तर असा पती अगोदरच दुःखी असतो. तर नेहमी तिच्याबद्दल विचारून त्याच्या वर्मावर बोट ठेवतात. या लोकांना अशी चौकशी करण्याची वाईट खोडच असते म्हणा ना !

काही जण मात्र आपल्या कामासाठी चौकशी करतात पण ती सुद्धा कंटाळवाणीच असते. उदा. समजा एखाद्याच्या घराच्या पाठीमागे, आसपास किंवा आडबाजूला एखादी बँक, सरकारी बँक किंवा सरकारी

ऑफिस असेल तर आपल्या कामासाठी येणारी मंडळी त्या रस्त्यावरील लोकांना किंवा आसपासच्या घरातील लोकांकडे चौकशी करतात.

काही लोक वेळ घालवण्यासाठी चौकशी करतात. बसस्टॉपचेच उदाहरण घ्या ना, तेथे जरी समोरून बस गेली तरी लोक, " तुमची बस कशी चुकली ?" किंवा "पुढची बस किती वाजता आहे ?" याविषयी नक्कीच विचारतात. आजकाल बसचे तंत्र कसे बदलले आहे हे सांगतील. पूर्वी बस वेळेवर येत होत्या नाही ? हेदेखील विचारतील. यावर काय बोलणार !

कॉलेजमध्ये मुले आपल्याला एखाद्या मुलीची ओळख व्हावी म्हणून नसत्या चौकश्या करतात. किंवा असलेली तोंड ओळख वाढविण्यासाठी एखादे निमित्य मिळाले की बस्! चौकश्या सुरू. रस्त्याच्या कोपऱ्यावर उभे राहून हातात घड्याळ असताना 'किती वाजले ?' असे निरर्थक प्रश्न विचारात.

आपण आजारी माणसांची सुद्धा चौकशी करतो. पण ही चौकशी म्हणजे एक औपचारिक भाग असतो. केवळ विचारायचे म्हणून काही प्रश्न विचारले जातात. उदा. आता कसं वाटतंय ? [मग तो किती का विव्हळत असेना त्यांच्याकडून उत्तर मिळेपर्यंत प्रश्न विचारतच राहायची सवय असते.] पण याचा त्या आजारी माणसाला किती त्रास होतो. याचा विचार ते कधीच करत नाहीत.

पण हे सर्वच चौकस लोक त्यांच्याच घरात असणाऱ्या वृद्ध लोकांचीं चौकशी मात्र करत नाहीत. विचारपूस करत नाहीत.त्यांना सूचना करत राहातात. हे करू नका, ते करू नका, इथं बसू नका असं सांगतात पण त्यावेळी त्यांच्या मनाचा विचार करत नाहीत.

काही चौकश्या कर्तव्यभावनेने किंवा कर्तव्य म्हणून केल्या जातात. या चौकश्या विधायक असतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या पेशंटला शोधण्यासाठी पेशंटचे नातेवाईक हॉस्पिटलमधील वॉर्डसंबंधी करत असलेली चौकशी विधायक असते. डॉक्टरांनी केलेली पेशंटची चौकशी,गुन्हा शोधण्यासाठी पोलीसांनी केलेली चौकशी, निरनिराळ्या खात्यातील अधिकाऱ्यांनी केलेली कर्मचाऱ्यांच्या कामाची चौकशी, वस्तू खरेदी करत असताना तिच्या टिकाऊपणाबाबत केलेली चौकशी, विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाबाबत पालकांनी केलेली चौकशी, या सर्व चौकश्या कर्तव्य म्हणून केल्या जातात. पण या चौकश्यांमागील भावना चांगली असते.

एकदा रस्त्यात एक छोटासा अपघात झाला. लगेच काय झालं ? काय झालं ? असे विचारतच तेथे गर्दी जमा झाली. सर्वांना समजलं की येथे अपघात झाला आहे, पण सर्वच लोक एकमेकांना किती लागलंय दवाखान्यात नेलं पाहिजे का ? अशा तऱ्हेच्या चौकश्या करत उभे राहिले. पोलिसांना कळवलं पाहिजे का ? अश्या तऱ्हेच्या चौकश्या करत उभे राहिले. पोलीसांना कळवलं पाहिजे. त्या गाडीवाल्याला ठोकलं पाहिजे असे बडबडत सर्वजण उभे होते. पण कोणीही सहानुभूतीने ज्याला लागलंय त्याची चौकशी करायला तयार नव्हता त्याची हॉस्पिटलमध्ये नेण्याची चौकशी करत नव्हता.

एखादया अनोळखी गावात जाऊन एखादयाचे घर किंवा एखादे ऑफिस शोधणे म्हणजे इतकं कट-कटीचे काम असतं म्हणून सांगू ! काही लोक विचार-लेल्या प्रश्नांची किंवा केलेल्या चौकशीची दखल घेत नाही. माहीत नाही म्हणून सांगतात. नाहीतर तुम्ही प्रथम डावीकडे, नंतर उजवीकडे ३० पावले नंतर.... असं काहीतरी सांगतात की ते तुमच्या लक्षात येईपर्यंत ते ऑफीस बंद होते किंवा घरची फिरायला बाहेर पडतात म्हणजे तुम्ही दिवसभर चौकशीच करत राहाता.

पण काही माणसे काहीचौकश्या खवचटपणाने करतात. माझ्या माहितीचे एक गृहस्थ आहेत. त्यांना कुजकं बोलायची व खवचटपणाने चौकशी करण्याची सवय आहे. आता गेलं वर्षभर मी या कॉलेजमध्ये आहे हे माहीत असूनसुद्धा केव्हाही भेटलं. [आठवड्यातून तीन चार वेळा तरी भेटतातच] की विचारतात, " अजून तू याच कॉलेजला आहेस ना ?"

मला वाटतं चौकशी करणं हा माणसाच्या सुधारणेचाच एक टप्पा आहे. गुहेत राहणारा माणूस चौकस नसावा पण जीवन जसजसं गुंतागुंतीचं होत गेलं तसतसा माणूस चौकशीशील होऊ लागला. खरं तर माणसानं सर्वच गोष्टींची बित्तंबातमी बाळगावी पण हे अष्टपैलू व्यक्तीलाही शक्य नाही. बरे जी गोष्ट साध्या चौकशीने सापडते ती अत्यंत तत्परतेने मिळवून बुद्धी व शक्ती खर्च करण्याची गरजच काय ? थोडक्यात चौकशी करणे हे वैगुण्य नव्हे. ती एक सोय आहे. मात्र चांभार चौकशा करू नये हे खरे. असो, आता थोडं थांबते !

मला संपादकांकडे लेखाच्या मर्यादेची चौकशी करावयाचीय !

बाबाजींचे दिव्य उपचार

– कु. कल्पना खोत
प्रथम वर्ष साहित्य

“ सुमन व पार्वतीबाई घरातील सर्वांना बाबाजींच्याबद्दल सांगत होत्या. तिथे किती गर्दी होती, पैसे न घेता बाबाजी कोणताही रोग कसा केवळ अंगारा देऊन बरे करतात याविषयी माहिती देत होत्या. सर्वांच्या मनात हे थोतांड असावं असं वाटत होतं पण तसं कुणी म्हणत नव्हता. आणि एके दिवशी वर्तमानपत्रातून एक बातमी प्रसिद्ध झाली. बाबाजींचे बिंग फोडणारी. कोणते दिव्य उपचार ते मोफत करीत ? त्यानी लाखो रुपयांची माया कशी जमविली ! ”
एका सत्यघटनेवर आधारित उद्‌बोधक लघुकथा.

“ अगं सुमन ऐकलंस, तुला नवीन बातमी कळली का ?”असे म्हणता पार्वताबाई सुमनच्या घरात गेल्या.

“ काय म्हणालात हो ताई ? नवीन बातमी कोणती, ती मला नाही माहीत. सांगा की हो ’

“ अगं शालिनी पॅलेसमध्ये एक बाबा आले आहेत. ते पैसे घेत नाहीत पण कोणत्याही रोगावर औषध देतात. चल आपण जाऊन बघूया तर ! ”

दुसऱ्या दिवशी सुमन व पार्वती दोघीही शालिनी पॅलेसमध्ये जाऊन पोहोचल्या. त्यांनी पाहिले तर खूप मोठीच्या मोठी रांग लागली होती.गरीब, मध्यमवर्गीय, श्रीमंत सर्व थरातील लोक तिथे आले होते.

बाबाजींचा थाट काही वेगळाच होता. ते आत एका खोलीत बसले होते. बाहेर रस्त्यापर्यंत उदबत्तीचा वास येत होता खोलीला दोन दारे होती. एक बाहेरच्या बाजूने तर दुसरे दार आतल्या बाजूने होते. दोन्ही दारावर बाबाजींचे रक्षक उभे होते. गर्दी खूप असल्यामुळे त्या दोघीनी ठरविले की दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर बाबाजींच्याकडे जायचे.

सुमन व पार्वतीबाई दोघी आपल्या घरातील सर्वांना बाबाजींच्याबद्दल सांगत होत्या. तिथे किती गर्दी होती, किती लोक आले होते.याबद्दलही त्यांनी सविस्तर वर्णन केले. हे ऐकून त्यांच्या घरातील सर्वांनी त्यांची टर उडविली. पैसे न घेता उपचार करायला आता काय पूर्वीचा काळ राहिला नाही, फुकट उपचार करणे आजच्या काळात शक्य नाही, पूर्वी वनस्पती जंगलात मिळत होती, आता जंगलतोड करणे गुन्हा असल्यामुळे जंगलात कुणालाही सोडले जात नाही, तसेच पूर्वीसारखी जंगलेही आता राहिली नाहीत, या बाबाजींच्या उपचार पद्धतीत काहीतरी काळेबोर असले पाहिजे असे घरातील लोक म्हणू लागले. पण या दोघींना बाबाजींचे एवढे वेड लागले होते की त्या दोघीही ऐकायला तयार नव्हत्या. पार्वतीला सांधेदुखीचा त्रास होता तर सुमनला डोकेदुखीचा त्रास होता. त्यामुळे त्यांनी असा विचार केला जर बिनपैशात उपचार होत असला तर काय हरकत आहे ? आपण दवाखान्यात जाऊन उपचार घेतले तर पैसा खूप खर्च होईल. त्या दोघींची घरची परिस्थिती मध्यम होती त्यामुळे जर पैसा न देता उपचार झाला तर त्यांना हवेच होते.

सुमन, पार्वतीबाई घरातील कामे लवकर आवरून बाबाजींच्याकडे जायला निघाल्या. त्या दोघी शालिनी पॅलेसमध्ये बरोबर ८ वाजता पोहोचल्या. एवढ्या लवकर जाऊन सुद्धा खूपच गर्दी होती. लोक रांगेत उभे राहून कंटाळले होते. मध्यमवर्गीय व गरीब लोकांना रेशनच्या पाळीला उभे राहून सवय असल्यामुळे त्यांना काही विशेष वाटले नव्हते. पण श्रीमंत लोकांना रांगेत उभे राहायला जड जात होते. त्यांना उन्हात उभे राहायला खूप त्रासदायक वाटत होते.

सुमन म्हणाली, “ अहो ताई, पाहिलीत ही गर्दी खरोखर बाबाजी देवअवतार आहेत वाटतं ? त्यांच्या उपचाराने रोग बरेच होत असणार. ”

“ हो म्हणूनच एवढी गर्दी झाली आहे. ”

“ बरे झाले आपण जरा लवकर आलो त्यामुळे आपला नंबर थोडा लवकर लागेल. ”

" आमच्या घरी बाबाजींची टिंगल करीत होते. आता बघा म्हणावं आम्ही बाबाजींना आमचे रोग दाखविल्यामुळे आमचा त्रास थांबेल.' पार्वतीबाई म्हणाल्या.

रांगेत उभ्या असलेल्या लोकांमधील एक श्रीमंत माणूस बाबाजींच्या रक्षकाजवळ गेला व तो म्हणाला,

" आम्हाला जरा लवकर आत पाठविता का हो ? हवे तर आम्ही पैसे देतो. "

" अहो, आमचे बाबाजी कोणाकडूनही पैसे घेत नाहीत, हे तुम्हाला माहीत नाही का ?–रक्षक.

"अहो बाबाजीना पैसे देऊ नका. तुम्ही तुमच्या कडेच ठेवून घ्या ! "

" असे आहे तर चालते. आम्ही बाबाजींना सांगू की हे आमचे नातेवाईक आहेत. पण लक्षात ठेवा तुम्ही आम्हांला जास्त पैसे द्यायला हवे "

" काही हरकत नाही. आम्ही तुम्हाला तुम्ही जेवढे पैसे मागाल तेवढे देऊ. "

" तर मग एका माणसाला एक हजार घेणार, आहे कबूल ?"

" हो, देईन की " असे म्हणून त्या श्रीमंत माणसाने आपल्या जवळचे दोन हजार रुपये रक्षकाला दिले तो माणूस आणि त्याची बायको दोघेजण आतल्या दाराने बाबाजींच्याकडे गेले. तिथे उभे असलेले सर्व श्रीमंत लोक याच मार्गाचा अवलंब करू लागले. येतील ते श्रीमंत लोक पैसे देऊन आत जात होते पण गरीब व मध्यमवर्गीय लोक बाहेरच ताटकळत उभे होते. शेवटी पाच वाजता सुमन व पार्वतीबाई यांचा नंबर लागला. त्या दोघी आत जायला निघाल्या तेव्हा रक्षकाने म्हटले की,

" बाई, तुम्हाला आत जायचे असेल तर पैसे द्यावे लागतील. जर पैसे नाही दिले तर आत सोडणार नाही. "

" अहो, आम्ही तर ऐकले आहे की, बाबाजी पैसे घेत नाहीत. " सुमन म्हणाली.

" अहो बाबाजीना पैसे नको आहेत आम्हाला पैसे हवे आहेत आणि इतर लोकांना मी पैसे घेतल्याचे, मागितल्याचे सांगितले तर तुम्हाला येऊ देणार नाही."

" थोडे पैसे दिले तर चालेल का ?"पार्वतीबाई.

" हो ! चालतील. " रक्षक.

त्या दोघींना हे माहीत नव्हते की प्रत्येकाला आत सोडताना पैसे घेतले होते. प्रत्येकांनी आपल्या कुवतीनुसार पैसे दिले होते. पैसे घेतल्यावर प्रत्येकाला रक्षकाने दम दिल्यामुळे कोणीही कोणाजवळ बोलले नव्हते. प्रत्येकाला वाटत होते की फक्त आपल्याकडून पैसे घेतले आहेत.

पार्वतीबाई व सुमनने रक्षकाला शंभर शंभर रुपये दिले व त्या दोघी बाबाजींच्याकडे आत गेल्या. त्यांनी पाहिले की बाबा एका उच्च आसनावर बसलेले होते. त्यांच्या बाजूला एक स्त्री उभी होती. ती त्यांना पंख्याने वारा घालीत होती. बाबाजींच्या समोर फळांनी भरलेली ताटे होती ती काही श्रीमंत माणसांनी त्यांना भेट म्हणून दिलेली होती. फळांच्या ताटाजवळ दुसरी एक पेटी होती त्यावर लिहिले होते की " अपंगाना मदत करावी. आपल्या इच्छेप्रमाणे जेवढे पैसे देणार असाल ते या पेटीत टाका. " सुमन व पार्वतीबाईने बाबाजींना आपापली तक्रार सांगितली. बाबाजीनी डोळे मिटून सर्व ऐकून घेतले. नंतर ते म्हणाले, " बाई, ही अंगाऱ्याची पुडी घ्या " रोज यातील थोडा अंगारा खात जा व माझे नामस्मरण करा. हळूहळू तुमचा त्रास थांबेल. आज आणि दोन दिवसांनी तुम्हाला यावे लागेल.

अशा तऱ्हेने बाबाजी व त्यांचे रक्षक रोज लाखो रुपये मिळवित होते. बाबाजी सगळ्यांना अंगाऱ्याची पुडी देत. हळूहळू रोग बरा होईल असे सांगत. त्यांनी श्रीमंत माणसांना भुरळ घालून त्यांच्याकडून खूप पैसे घेतले होते. श्रीमंत माणसांना रोज डॉक्टरांकडे जाणे त्यांनी सांगितलेले पथ्य पाळणे जमत नाही. त्यांना झटपट रोग बरा होईल असे औषध पाहिजे असते. बाबाजींनी तर सांगितले होते की " माझ्या औषधाला कोणतेही पथ्य पाळायला लागणार नाही ' यामुळे श्रीमंत लोक पैशाकडे बघत नव्हते. रक्षकाला कितीतरी पैसे देऊन आत प्रवेश मिळवून देण्यास सांगत. आणि बाबाजींचे आपल्याकडे जास्त लक्ष जावे म्हणून त्यांना भेटी देत. तसेच अपंगाच्या मदत पेटीतही जास्त पैसे टाकत आणि अशातऱ्हेने बाबाजी व त्यांचे रक्षक रोज लाखो रुपये मिळवू लागले. श्रीमंत लोकांना रांगेत उभे राहणे जमत नाही व त्यांना ते कमीपणाचे वाटते हे बाबाजीनी हेरले होते.

सुमन व पार्वतीबाई दोघी आज बाबाजींच्याकडे जाणार होत्या. घरातील सर्व आटोपून पार्वती सुमनच्या

घरी आली. सुमनचे अजून काम झाले नव्हते. तोपर्यंत पार्वतीबाईंनी पेपर घेऊन वाचायला सुरुवात केली. पहिल्याच पानावरील बातमी वाचून पार्वतीबाईंना भोवळ येऊ लागली. त्या एकदम ओरडल्या, " ये सुमन लवकर बाहेर ये आणि हे वाच. " त्यांचा आवाज ऐकून सुमन पटकन बाहेर आली व पेपरमधील बातमी वाचू लागली.

कोल्हापूर – " शालिनी पॅलेसमध्ये उतरलेले बाबाजी हे खरेखुरे उपचार करणारे बाबाजी नव्हते. तो एक बदमाश आहे.त्यांनी व त्याच्या सहकाऱ्यानी मिळून कोल्हापूरातील प्रतिष्ठित लोकांना लुबाडले आहे.आपण सर्व रोगावर उपचार करतो असे सांगून फसविले आहे. त्यांनी जवळजवळ १०लाख रुपये चार दिवसात कमविले आहेत व ते सर्व घेऊन काल बेपत्ता झाले आहेत. "

" सुमन ! मला वाटले नव्हते हा भोंदू बाबाजी असेल असे ! " सुमन म्हणाली, "खरे म्हणजे ज्यावेळी रक्षकानी आपल्याकडून पैसे घेतले व धमकी दिली त्यावेळी आपल्याला हे समजायला हवे होते. आपण त्याच्याकडून चांगलेच फसविलो गेलो आहोत. "

आपण चांगले सुशिक्षित असूनही असा भोंदू लोकांकडून फसविले जातो. जी सर्व माणसे लुबाडली गेली. ते सर्व सशिक्षित व चांगल्या घराण्यातील लोक होते हे लोक सुशिक्षित असूनसुद्धा या विज्ञानयुगात दैवी चमत्कारावर विश्वास ठेवतात व अशा तऱ्हेने कोणाकडून तरी असे फसविले जातात.

गोवाच्या स्वर्गात आणि नरकातसुद्धा

– कु. राजनंदा देशमुख
प्रथम वर्ष कला

" तहान लागली होती. चहा घ्यावा म्हणून हॉटेलात गेले. कपभर चहा घेतला. दुकानदार म्हणाला, ' दोन रुपये ! बाप रे, साठ पैशांच्या चहाचे दोन रुपये ? मग लक्षात आलं, ही सारी जागा परदेशी पैशाने प्रदूषित झालेली आहे. शोषणभोगी वर्गाचे जंतू किती झटपट फैलावतात ?श्रमपरिहारासाठी 'च्या' पिणाऱ्यांना पाश्चात्य पर्यटकांनी साध्या चहाच्या घोटाला महाग करून ठेवलं होतं. " एक ' डोळस ' प्रवासवर्णन, निरोगी मन व मेंदूने केलेले–

प्रवास करावा निर्मळ मनाने. काहीही समजूत न करून घेता प्रवास केला तरच तिथं जे ' विशेष ' असतं ते गवसतं. स्वच्छ मन आणि स्वच्छ मेंदू ज्यांना बरोबर घेता येत नाही, त्यानी प्रवास केला काय, न केला काय, सारखंच. मी गोवा बघायला निघाले तेव्हा माझं मन स्वच्छ होतं. म्हणून मला काही लाभलं.

गोव्याची जादुई सृष्टी

रात्रभर प्रवास करून पहाटे आम्ही आणि सूर्य गोव्याच्या भूमीवर अवतरलो आणि प्रवासाचा शीण त्या जादूभऱ्या निसर्गानं कुठल्या कुठं पिटाळून लावला. मी माझ्या भोवतीच्या एकेका ठिकाणाकडे पहात फिरले भातखाचरं, त्यांच्या कडेची माडांची झाडं, आणि एक अनोखं गहिरेपण मनाला व्यापून राहिलं. यातला कोणताही ' स्पॉट ' कॅमेऱ्यात घ्यावा, ' डेव्हलप ' करावा आणि घरबसल्या पहावा इतका देखणा. प्रभू रामचंद्र ' जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ' असं का म्हणाले ते उलगडलं. ते थोर पुरुष होते. एका ऐहिकाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी केवढी दर्दी होती. एका वाक्यात त्यानी मूर्ख मुमूक्षूंना पृथ्वीवर ' जाम ' करून टाकलं होतं. गोवा हा पर्यटकांचा स्वर्ग आहे असं तीव्रतेनं वाटलं.

मांडवी तू एवढी शांत कशी ?

गोव्याच्या रमणीयतेत मांडवी नदीच्या अफाट पात्राचं वेढलेपण भर घालतं. तिच्या सहवासासाठी खाडीत शिरून समुद्रही शांत झाला. भान विसरून सागर आणि सरिता गोव्याचं निसर्ग रूप अनीमिष नेत्रांनी आजपर्यंत पहात आहेत पण त्यांची तृप्ती होत नाही आहे. मला क्षणभर वाटला त्यांच्या सुखाचा हेवा.

अनादीकाळापासून मी हे सौंदर्य [illegible]रखायला पाहिजे होतं. मांडवीच्या शांत वर्तनाचं गू[illegible] पडलं होतं. त्याला अंर्तमनातून उत्तरं आपसूक मिळ[illegible] होती. मी भानावर येत पुटपुटत होते, ' मांडवी, तू शांत न राहशील तर काय करशील ?' इथं तर समा[illegible]धीलाही समाधी लागेल.

तापलं शरीर, तापले [illegible]के

पर्यटक गप्प रा[illegible]ील कसा ?'अहो चला इथं चर्चेस आहेत जुनी.'कुणी [illegible]चवतं. सारे पटापट गाडीत बसतात. आप[illegible]ही त्यात असतोच.

अबोधपणे भल्या मोठ्या फाटकाकडे चालू लागते. दुपारचं गोव्यातलं ऊन शरीराला चटके देऊ लागते. शानदार रस्त्यांच्या कडेला भल्यामोठ्या परिसरावर बसलेली ती चर्चेस पाहिली आणि छाती दडपून गेली. युरोपला अनेक युद्धांचे वरदान देऊन कित्येक तरुणांचे बळी घेणारी धर्मयुद्धं ज्या धर्मसत्तेनं बहाल केली त्या सत्तेची ही प्रशस्त पीठं ! इतकी अवाढव्य की तुम्ही जर स्वत्त्वहीन असाल तर एका झटक्यात या सत्तेला शरण जाल. अर्थात सारे शरण जातच असतात. माझ्यासारखे ह्या गर्दीत आहेतच किती ? मी चर्चेसच्या आत फिरते. किती कमानी ? केवढं नक्षीकाम आणि त्या नक्षीकामांची उंची केवढी ? धर्मनिष्ठेला चढलेला गर्व ह्या नक्षीच्या उंचीत मोजावा असं क्षणभर वाटलं. तिथली तैलचित्रं पाहिली. बरीच दुर्बोध. त्यातून जीवनाच्या भयानकतेला कलाकार केवढा घाबरला होता तेही कळतं आणि त्यानं दडायला चर्चची जागा शोधून काढली हे ही कळलं. ही मंदिरं किती मजुरांच्या वेठबिगारीतून तयार झाली कोण जाणे. पण धर्माचे समाजमनावरचं दडपण ठेवणारे हे पेपर वेट्स कसे आणि कुठे फेकायचे ? बाहेर आले. ऊन पूर्वीपेक्षा अधिक जाणवत होतं. डोकं तापलं होतं. गाडी मंगेशमंदिराकडे जात होती.

देवानं जोडले हात

वाटेत किल्ल्यासारखं बांधकाम दिसलं आणि दृष्टीला शिवप्रभूंचा अश्वारूढ पुतळा दिसला.ड्रायव्हरला गाडी थांबवायला सांगितली तसा तो म्हणतो, ' मंदिर पुढं आहे. ' गाडीतून उतरताना त्याला मी म्हटलं, ' अरे, हे इथं खरं शिवप्रभूंचं दर्शन आहे, हे सोडून तुला कुठलं मंदिर आठवलं ?' मला फार वाईट वाटलं तिथं पर्यटक फारसे थांबत नव्हते. ते ऐतिहासिक ' शिवप्रभू ' पेक्षा पौराणिक ' शिवा ' कडे पळत होते.

'शिवरायाचे आठवावे रूप शिवरायाचा आठवावा प्रताप शिवरायाचा आठवावा साक्षेप,भूमंडळी' असे म्हणत मी महाराजांची पायधूळ घेतली. मला आठवतं त्यानंतरच्या भावसमाधीत मंगेश देवालयात मी काय करत होते कळलं नाही. नमस्कार केला की नाही कोण जाणे. मख्खपणे बाहेर पडून समोरचं तळं पहात राहिले. हिरव्यागार पाण्यानं भरलेलं. तरी बरं या तळ्यात स्नान करण्याची सक्ती नाही आहे. त्यातून मला बरं वाटणारं एक दिसत होतं. बरेच लोक ' मंदिर ' पहायला येतात. 'देवदर्शन घ्यायला'नव्हे. कळसकाम नक्षीकाम, मंदिरांची लांबी–रुंदी, पुजाऱ्यांचं वर्तन, तीर्थप्रसादातील स्वच्छता सगळं चौकसपणे पाहतात. सुधारणा म्हणतात ती हीच! मी तर कोणत्याच देवळात तीर्थ प्रसाद घेत नाही. न जाणो त्यांतून विषबाधाही व्हायची. (जशी पूर्वी अनेक वेळा झाली आहे.) मनाला एक विचार चाटून गेला. सगळे भाविक देवाला नमस्कार करतात तर देवानं मला कोपरापासून हात जोडले असावेत. पुन्हा इकडं फिरकू नको म्हणून !

बीचवर गावठी साहेबांचे भ्रष्ट आचरण

गोव्याच्या भूमीला लाभलेले चार-दोन समुद्र-किनारे पर्यटकांचं विशेष आकर्षण बनून राहिलेत. कोलवा बीच व कलंगुट बीच ही त्यातली महत्त्वाची. समुद्रकिनारा तसा स्नानासाठी, लाटांचं उसळणं, घुसळणं ह्या दृष्टीने तर प्रेक्षणीय आहेतच; पण बीचचं आकर्षण सर्वसामान्यांच्या शब्दातून जे व्यक्त होतं ते काही निर्मळ वाटत नव्हतं. का ते तिथं पोचल्यावर कळलं. तिथं लोक समुद्र पहात नव्हते. तिथल्या युरोपियन–अमेरिकन जोडप्यांचं 'शरीरदर्शन' हेच त्यांच उद्दिष्ट असावं. दुपारच्या दोन–तीनच्या उन्हात वाळूवर उलथे किंवा पालथे पडून 'सन–बाथ' घेण्याचा आचरटपणा करणारे युरोपियन्स आणि त्यांच्यातील तरुणींना 'तुमच्याबरोबर एक फोटो घ्याल का' म्हणून विनंती करणारे भारतीय लोक पाहून शरम वाटली. 'साहेबांचं राज्य यावं' अशी नतद्रष्ट भूमिका बाळगणारे हेच लोक असतील. जेमतेम अंग झाकून नागडे असण्याइतपत उघडे पाश्चात्य पाहणे हाच बीचवर जाण्याचा उद्देश पर्यटकांच्या मनत होता. पण हे काय ? हे उघडे कुणी तर चक्क भारतीय होते. लाजलज्जा सोडून अर्धीमुर्धी चड्डी घालून उन्हात पडलेत. याना सनबाथ कशाला हवा ? मरायला ? हो, हे आपले अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे झालेले पाश्चात्यांचं

भ्रष्ट अनुकरण करणारे 'काळेसाहेब' म्हणजे अजागळ व निर्बुद्धपणाचं एक टोक होतं. एक भारतीय आई आणि तिच्या दोन लेकी (म्हशीसारख्या अंगलटीच्या) फक्त जांघ्या आणि शर्ट (हो शर्ट ! कमरेपर्यंत कट घेतलेला) घालून फिरताना पाहिल्या आणि बीचच्या नावाने शिसारी बसली. नाश होवो त्या पर्यटक पाश्चात्यांचा आणि त्या भ्रष्ट काळ्या सायेबांचा असं वाटलं.

तहान लागली होती. चहा घ्यावा म्हणून हॉटेलात गेले. कपभर चहा घेतला. दुकानदार म्हणाला 'दोन रुपये ?' बाप रे ! साठ पैशांच्या चहाचे दोन रुपये ? मग लक्षात आलं, ही सारी जागा परदेशी पैशाने प्रदूषित झालेली आहे. शोषणभोगी वर्गाचे जंतू किती झटपट फैलावतात ? श्रमपरिहारासाठी 'च्या' पिणाऱ्या श्रमिकांना हचा पश्चात्यांनी साध्या 'चहाच्या घोटाला' महाग करून ठेवलं होतं.

प्रवाशांना लुबाडणारे अधिकारी

म्हापशातून बाहेर पडलो. आमच्या मॅटॅडोरमध्ये चालक व मालक यासह अकराजण होतो. गाडी नऊ सीटची. म्हापशाच्या एका सबइन्स्पेक्टरने हमरस्त्यावर गाडी अडवली. आधी एक कागद (पावती) तयार केला. पुढे १००/– रुपये लाच घेतली. आणि गाडी मार्गस्थ झाली. नद्यांवरील पुलांवर 'सीमाशुल्क कचेरी' विना रिसिट ४ रु. ६ रु. घेत होती. त्यांचा अधिकारी मोठा भाविक पापभीरू असल्याचं नाटक करून दिवसाकाठी बरीच माया (आणि रामसुद्धा) जमा करीत होता.

स्वर्गाच्या बाहेरची माणसे

पर्यटनस्थळावर अभावानं दिसणारी गोव्याची गरीब माणसं अंधाऱ्या घरांतून राहतात. खाडीतली गुडघाभर चिखलातली शेती करतात. जेव्हा प्रवासाच्या तंद्रीत पाहयलं. अनोळखी नजरेनं. दिवसाचे एका खोलीचे २०० ते ४०० भाडे देणारे आपण आणि ४०० रु. वार्षिक उत्पन्न असणारे ते. केवढा हा फरक? विषारी फुरशी व इंगळ्यांची भीती पोटात वागवणारे आम्ही आणि उघडयावर तंबूत राहणारी गरीब माणसं पाहिल्यावर 'सुरक्षितपणाच्या' भावनेच्या किती आहारी आपण गेलो आहोत असं वाटू लागलं.

अंधारातून परतत होतो. मागे वळून पाहिलं. अंधारात माजलेल्या सुखवस्तू श्रीमंताना आणि त्यांच्या-साठीच मर मर मरणाऱ्या गरीबांना कुशीत घेऊन गोव्याचा निसर्ग अंधारात तोंड लपवू पाहत होता. कशाची लाज वाटून कोण जाणे.

म. फुलेरचित 'वास्तुशांतीचे कसब'

पाया उन्हामध्ये बिगारी खांदती, टोपली वाहती मलम्याची ।। गगनी पाहाडी गवंडी चढती, विटा त्या मांडिती गाऱ्यामध्ये ॥ माकडाचे परी सुतार वेंगती, लाकडे जोडिती कळाशीने ।। पोटासाठी सर्व यातना भोगिती, नाही पोटी भीती कामकऱ्या ॥ घामाचे पाझर थेंब टपकती, सर्वदा झटती दया फुटे ।। श्रम पाहुनिया धनी खुष होती, वचन बा देती जेवणाचे ॥ अशा जेवणास वास्तु नाव देती, खुषा मती येती अखेरीस ॥ देऊन मुहुर्त दिवस नेमती, नादी लावितात घरधनी, ब्राह्मण भोजन, होम करविती, ढाला उभारिती निशाणांच्या ।। थाप देऊनीया भोजन सारिती, दक्षिणा ती घेती यथासांग ॥ संध्याकाळ झाला आशिर्वाद देती, बुडवूनी जाती अज्ञान्याला ।। धनी, कामगार तोंडाकडे पाहती, शिळापाक खाती सावकाश ॥ भोळ्या भाविकाला ठव फसविती, अधोगती जाती जोती म्हणे ॥

– 'प्रभंजन' वरून साभार

केशवसुत–
एक समाजप्रबोधक कवी

– कु. संगीता शं. वेदपाठक
एस. वाय. बी. ए.

" केशवसुत मराठी भाषेच्या नव्या युगाचे पहिले ज्येष्ठ कवी. प्रांजळपणे भाषा वापरणारा हा महामानव समाजाच्या दु:स्थितीने कसा तळमळत राहिला हे त्यांचे काव्य वाचल्याशिवाय कळणार नाही. 'मजुरावर उपासमारीची पाळी' सारख्या कवितेने वास्तविक नव्या कवितेला समर्थ दिशा दाखविण्याचे कार्य ह्या थोर कवीने केले. पण मायमराठीचे दुर्भाग्य की या दिशेने प्रवास करणारे हाताच्या बोटावर मोजले जावेत. केशवसुतांच्या मोठेपणाचा त्यांच्या कवितेतून घेतलेला हा शोध. "

केशवसुतांचा जन्म ७ ऑक्टोबर १८६६ साली मालगुंड या गावी झाला. १८८१ पर्यंतचे सर्व शिक्षण 'खेड' या गावी झाले. १८८२ साली त्यानी बडोदा येथील कॉलेजमध्ये प्रवेश घेऊन इंग्रजी शिक्षण पूर्ण केले. कवी केशवसुतांचा काळ हा समाजप्रबोधनाचा काळ होता. अर्वाचीन मराठी कवींत केशवसुताइतका वादग्रस्त कवी कोणी झाला नाही. त्यामुळे त्यांच्या कवितेचा निरपेक्ष विचार करणे कठीण झाले आहे. केशवसुतानी अनेक प्रकारच्या कविता केल्या व आपले काव्य विषयक विचार विविध कवितांमधून प्रकट केले केले आहेत. अनुवादात्मक प्रेमविषयक, काव्यविषयक, बोधपर व प्रचारात्मक, समाजविषयक, वैयक्तिक, आर्थिक, रूपकात्मक स्वरूपाच्या अशा विविध प्रकारच्या कविता केल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील समाजप्रबोधनाच्या काळामुळे तत्कालीन परिस्थितीचा व नव–विचारांचा परिणाम त्यांच्या कवितेवर झाला काही अनुवादात्मक कवितांमुळे लोकांना त्यांच्या सर्व कविता अनुवादात्मक वाटल्या तसेच प्रेमविषयक कवितेमध्ये प्रणयच प्रधान आहे तसेच बोधपर व प्रचारात्मक कवितामुळे त्यांच्या साऱ्या कविता प्रचारात्मक व तात्कालीक असल्याचा लोकांनी आक्षेप घेतला या अंधगजन्यायाने केशवसुतावर बराच अन्याय झाला आहे. केशवसुतांचे गुरु टिळक आणि आगरकर हे गद्यलेखक असल्याने केशवसुतही गद्यलेखकच व्हावयास हवे असा त्यांचा आग्रह होता. केशवसुतांना त्यांच्या गुरुजींनी 'दुर्मुखलेला' म्हणून संबोधल्यामुळे केशवसुतानी त्यांना आव्हान दिले व तेथून पुढे ते जन्मभर काव्य करीत राहिले. समाजातील रुढी-परंपरा, देशाची अधोगती, आधुनिक समाजव्यवस्था, समाजातील अज्ञान, लोकांवरील अत्याचार इ. विरूद्ध लढण्याचा विचार संवेदनाक्षम अंत:करणाच्या केशवसुतांच्या मनात त्यावेळी येणे स्वाभाविकच आहे. त्यानी समाजविषयक कवितांतून क्रांतिकारक विचार मांडले आहेत म्हणून त्याना 'आधुनिक मराठी काव्याचे जनक' संबोधले जाते. केशवसुतानी आपल्या काव्याने मराठी कवितेचे अंतरंग व बहिरंग पूर्णपणे बदलून टाकले.

कवी केशवसुत सामाजिक आशयाच्या भावनेतून राष्ट्रीय भावनेपर्यंत कसे पोहोचेल हे त्यांच्या 'एका भारतीयाचे उद्गार' या कवितेतून आपल्याला कळते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील या कवितेत स्वत:चा राजकीय विचार एका भारतीयाच्या मुखातून वदविला आहे.

संध्याकाळी बघुनी सगळी कान्ति ती पश्चिमेला
वाटे सद्य:स्थितिच अपुली मूर्त ती मन्मनाला
हा ! हा ! श्रीचा दिवस अपुल्या मावळोनी प्रतीचे
गेला ! गेला ! सहज पडतो शब्द हे मन्मुखाचे

संध्याकाळी सूर्यास्ताचा देखावा पहात असताना कवीला आपल्या पारतंत्र्याची जाणीव प्रकर्षाने होते; कारण आपले सर्व ऐश्वर्य, विद्या, संपत्ती ही पाश्चिमात्यांनी लुटून नेली. यामुळे कवी व्यथित होतो पाश्चिमात्यांच्या वर्चस्वपणामुळे आमच्या देशात अधोगतीचा अंध:कार पसरलेला आहे. कवी केशवसुत म्हणतात या पारतंत्र्यामुळे जगातील कोणत्या गोष्टीचा आस्वाद घेता येत नाही. कान असून ऐकता येत नाही

व डोळे असून बघता येत नाही, अशी अवस्था झालेली आहे.

आहे आम्हावर जव निशा पारतंत्र्यांधकारे
वाहे जो का उलट कुदशेचे तसे फार वारे,
सौख्याचे तोवरि फुकट ते नाव व्हावे कशाला ?
दुःखाचा तोवरि खचित तो भोग आहे अम्हांला!

जोपर्यंत पारतंत्र्याचा अधंःकार आहे तोपर्यंत सगळीकडे दुर्दशेचे वारे वहात आहे तोपर्यंत आमच्या वाट्याला सौख्य कधीच येणार नाही. या वाक्यातून कवीच्या विषण्ण मनाची जाणीव आपल्याला होते. बंधनापासून स्वातंत्र्य किंवा पाशातून मुक्तता असा त्यांच्या स्वातंत्र्य या शब्दाचा अर्थ आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या पश्चिमेकडून आलेल्या तीन गोष्टींवर त्यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान आधारलेले आहे.

' स्फूर्ती ' ही कविता बंडखोरीचा संदेश देणारी अशी आहे. ही बंडखोरी जुलमी रूढींच्या विरुद्ध आहे. या कवितेत कवीने लोकांच्या समोर नेहमीचे प्रचलित असे उदाहरण ठेवले आहे या कवितेत केशवसुत बंडखोरीची नशा येणारे मद्य तुम्ही घ्या असे सुचवितात हे बंडखोरीचे मद्य तुमच्या रक्तात भिनले की तुम्ही या जगातील वाईट रुढी–परंपरा बदलून टाकाल व जगातील रंगढंग तुम्हाला दिसू शकतील.

काठोकाठ भरु द्या पेला, फेस भराभर उसळू द्या !
प्राशन करिता रंग जगाचे क्षणोक्षणी ते बदलू द्या !

या दोन पंक्तीत आव्हानात्मक, भावनानुरूप संदेश कवीने लोकांना सांगितला आहे.

सोमाचा रस वेदकालच्या ऋषीवर्यांनी उकळीला
शेष तयाचा द्या तर लौकर पिपासु जे त्या आम्हाला!
औचित्याच्या फोल विवेका ! जा निघ, दुरवस्थेने
अम्हां घेरिले म्हणुनी घेतो झिंगुनिया या पानाने !
क्लृप्तीची मग करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊ,
उडुरत्ने या गरिब धरेला तेथुन फेकुनिया देऊ !

पूर्वीच्या ऋषीमुनींनी सोमरस नावांचे मद्य स्वतः करता तयार केले होते त्यामुळे त्याना ज्ञानाची नशा चढत होती. त्यातील उरलेला भाग आम्हालाही हवा आहे. कारण आम्हीही ज्ञानाचे तहानलेले आहोत. वाईट रूढी व परंपरा याच्या निष्फळ विचाराने आमची दुर्दशा झाली आहे आणि म्हणूनच ही दुर्दशा घालवण्यासाठी आम्ही बंडखोरीचे मद्य पिऊन स्वतःला झिंग आणणार आहोत आणि त्यामुळे कल्पनेची नौका करून अनंत आकाशात भरारी मारणार आहोत. नक्षत्रांची रत्ने या गरीब जनतेवर उधळून देऊ. वरील पंक्तीतून कवीने जनतेला नवविचार पटवून देऊ व सगळे जग ढवळून टाकण्याचे ठामपणे सांगितले आहे.

'अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न' या कवितेत सामाजिक विषमतेचे वर्णन केलेले आहे. तत्कालिन समाजव्यवस्था वर्णव्यवस्थेवर आधारल्याने अस्पृश्यांना त्यावेळचे उच्चवर्णीय हीनतेने वागवत असत. अंत्यज व ब्राह्मण या दोन जातीतील भेदामुळे निर्माण झालेल्या दुजाभावाचे चित्रण या कवितेत वर्णिलेले आहे. जगात मनुष्य वाईट वर्तन करून प्रतिष्ठा प्राप्त करतो व समाजावर सत्ता प्रस्थापित करत असतो हे पटवून देण्यासाठी कवीने एक कडू सत्य दाखवून दिले आहे. ते म्हणजे त्या मातेला या जगाचा नियम कसा बरा माहीत असेल ? कारण या समाजामध्ये पापी वर्तन करून माणूस आपला प्रताप, आपली सत्ता समाजावर गाजवीत असतो. या ठिकाणी कवीने अत्यंत समर्पक ओळी लिहिल्या आहेत.

सुधे बोलली ! हे परी काय तीते
कळे की जगी नाडुनीया पराते
म्हणूनी करूनी अधी घोर पाप,
जनी गाजवी मानव स्वप्रताप !

'मजुरावर उपासमारीची पाळी' या कवितेमध्ये कवीने आर्थिक विषमतेविरुद्धचे विचार व्यक्त केले आहेत. या कवितेमध्ये करुणरसाचा वापर अधिक प्रमाणात आढळतो या कवितेत एका मजुराचे मनोगत वर्णिलेले आहे. दिवसभर काम न मिळालेल्या मजुराच्या मनात येणाऱ्या विचारांचे चित्रण केलेले आहे. अंतःकरणाला हेलकावे देणारे व सद्यःस्थितीतले असे हे वर्णन आहे मजूर परमेश्वराला विनवणी करतो की, ' मी वाटेल तेवढे श्रम करण्यास तयार आहे परंतु परमेश्वरा, आम्हाला असे उपाशी मारू नकोस. ' आज मला काहीच मजुरी मिळालेली नाही. मी माझ्या पिलांकडे कोणत्या तोंडाने जाऊ ? माझे जीवन व्यर्थ आहे. मी जन्मतःच का बरे मरून गेलो नाही ? असे कटु व करुण उद्गार मजुराने काढलेले आहेत.

' नवा शिपाई ' या कवितेतील शिपाई हा रणांगणावर लढणारा नसून सर्व जगामध्ये समता, एकता व विश्वबंधुत्व निर्माण करण्यासाठी लढणारा हा शिपाई आहे. लोकांच्यामध्ये भेदाभेद करण्याची वृत्ती कशी निर्माण होते यासाठी केशवसुतानी फार

सुंदर उपमा वापरलेली आहे.

हलवा करिता तिळावर जसे कण चढती पाकात्रे,
अहंस्फूर्तीच्या केंद्राभवते नेष्टन तेवि जडाचे;
आत समचि निर्गुण तिलक, वरी सदृश्य सगुण तो पाक,
परि अन्या बोचाया धरितो काटे की प्रत्येक !

हलव्यातील तीळ मुळात सगळे सारखेच असतात परंतु जेव्हा साखरेचा पाक त्याच्यावर चढतो तेव्हा त्याला काटे येतात आणि या काटयामुळे दुसऱ्याला त्रास होतो त्याच प्रमाणे मुळात सद्गुणी असलेल्या माणसाला अहंपणाची बाधा झाली की हे लोक दुसऱ्याला त्रासदायक वाटतात.

पूजितसे मी कवणाला ? तर पूजितसे अपणाला
अपुल्यामध्ये विश्व पाहुनी, पूजी मी विश्वाला,

या ओळींतून विश्व आणि आपण यांच्या एकत्वाची कल्पना मूर्तिमंत साकार झाल्याचे दिसते.

' निशाणाची प्रशंसा ' या कवितेत केशवसुत म्हणतात, निशाण हे विविध गुणांचे प्रतीक आहे. मानवाची उंच जाण्याची जी इच्छा असते तिचे प्रतीक म्हणजे निशाण. कवितेच्या शेवटी कवीने एक ओजस्वी विचार मांडलेला आहे.

संसारा मी समर मानी; उचलुनि म्हणुनि निशाण
साद घालितो; योद्धे हो! झटुनि भिडुनी द्या प्राण!

हा संसार म्हणजे एक युद्धभूमी आहे आणि या युद्धभुमीवर विजय मिळवायचा असेल, या जीवनामध्ये यशस्वी व्हावयाचे असेल तर प्राणपणाने लढा. '

' तुतारी ' ही अत्यंत महत्त्वाची गणली गेलेली अशी कविता आहे. त्या काळी केशवसुतांना ' तुतारी काळ ' असे संबोधले जात होते. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून ही कविता लिहिली गेली. विचार सौंदर्य आणि अर्थगांभीर्य ही याकवितेची प्रमुख वैशिष्टये आहेत. समतेचा आणि उन्नतीचा ध्वज हाती धरा. देव आणि दैत्यांच्या सतत चाललेल्या युद्धात देवांना सहाय्य करा इ. विचारांचा उपदेश या कवितेत केला आहे.

' साध्याला विसरून लोक धरिती भक्ती कसे साधनी ' हा गंभीर आशयही कवीने सांगितला आहे.

मूर्तीभंजन, रुढीविरोध, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हट्ट, गूढ इतराना सहजपणे न समजणारे नैराश्य व उदासीनता यानी ओतप्रोत असलेल्या केशवसुतांच्या कविता मराठी मनावर संस्कार करून गेल्या जाहेत. त्यांचे समाज प्रबोधनाचे कार्य नि:संशयपणे श्रेष्ठ आहे.

ईश्वरास मानवाने निर्माण केले

ईशाने निर्मिली सृष्टी, असो हे सत्य वा नसो ।
मानवे निर्मिले ईशा, सत्य हे मात्र चोखटे ॥

(अर्थ : ही सृष्टी ईश्वराने निर्माण केली किंवा नाही याबद्दल काही सांगायला नको पण ईश्वराची निर्मिती मात्र मानवाने केली हे शंभरवेळा खरे आहे.)

– 'नारायणीय' (ना. ग. गोरे वरून)

सुखकर्ता–दु:खहर्ता

सुखकर्ता कुणी नाही दु:खकर्ताही ना कुणी ।
जो जे करील त्याचे तो फळ भोगीत राहतो ।।

अर्थ : जगात आपण चांगले वाईट जसे वागतो तसे फळ आपणाला मिळते. आपणच सुखकर्ता–दु:खहर्ता असतो. त्याहून वेगळा कुणी (सुखकर्ता–दुखहर्ता) नसतो.

– नारायणीवरून

" वच्छीला विधवा व्हावं पण हा रोजचा दारूड्या नवऱ्याचा त्रास नको असं वाटत होतं. ती एकटी राबून संसार चालवायची, पोरांना शिकवावं म्हणून धडपडायची आणि नवरा दारू पिऊन तिलाच लाथाबुक्क्या घालायचा. शेवटी तो दारूचा बळी झाला. वच्छी दारूमुळं विधवा झाली. " देशात दारूबंदीचा कायदा का होत नाही ? एका समस्येवरील ही ग्रामीण कथा.

दारुमुळे वच्छी विधवा झाली

– कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
प्रथम वर्ष कला

वच्छी नुकतीच रानातून आली होती. डोक्यावरचं गाठोडं तिनं अंगणात टाकलं. गाठोडं सोडून त्यातला थोडा चारा शेळीपुढं टाकला. वाळलेली खोडवी वेचून ती चुलीजवळच्या कोपऱ्यात टाकली. हंडचात जर्मनीची गुंडी बुडवून दारातल्या दगडावर तिनं हातपाय धुतले. लांबून तिचा नवरा इश्या डुलत येताना दिसला. " आजबी पिऊन आला " असं संतापान बडबडत ती आत आली. घोटभर चहा घ्यावा म्हणून चुलीतली राख तिनं तव्यात भरली अन् चुलीत दोनचार खोडवी सारली. कामानं आणि चालून चालून अंग मोडून आलं होतं. दिवा लावला. खोडवी रॉकेल ओतून पेटवली. एकबार दिव्याच्या प्रकाशात आणखीनच दरिद्री दिसणाऱ्या आपल्या फाटक्या संसाराकड तिनं पाहिलं. इशा गपगुमान येऊन भिंतीला पाठ लावून खुशाल बिडी ओढत बसला होता. त्याला तसा बसलेला बघून तिचं डोकं तापलं. " मी दिसभर राबराब राबायचं, ह्येच्या मडचावर घालायचं, पावसाळा तोंडावर आला तरी घराकडं लक्ष न्हाई. उजवीकडची भीत ढासळलीया, तट्टी लावायला पाह्यजे, न्हाईतर या पावसात हाय तीबी पडायची. " तिनं त्याबद्दल इशाला दोनचारदा सांगून बधितलं होतं. पण त्यानं बघायला ईल घे " असं म्हणून तिची बोळवण केली होती. तिनं काळजीनं विचारलं, "तट्टी बांधायचं काय बघतासा का न्हाई ?" "कितींदा सांगतीस ? पावसाळा अजून लांब हाय." इश्या चिडून बोलला, "पाऊस चालू झाल्यावर मग बांधायला घेणार हायसा ? अजून कशाची काय जोडणी न्हाई' वच्छीही चिडून म्हणाली, ''मी एकटीनं कुणीकुणीकडं म्हणून बघायचं, रोज त्या दारूत पैसं घालण्यापरीस जरा संसाराकडं लक्ष दिलंसा तर काय वाईट व्हनार न्हाई ! पैसा जातोय त्यो जात्योय, वर तब्येतीची नासाडी! "तिची बडबड ऐकून इश्याचं मस्तक तापलं." मी माज्या पैशाची पितो, तुझ्या बाकडं मागाय जात न्हाई ? उगा माजं डोस्कं तापवू नगं " " माज्या बाचं नाव काडायचं काम न्हाय, माज्याच जीवावर सकाळ, संध्याकाळ गिळतायसा नव्हं ? बायकुच्या जीवावर बसूत खायाला लाज लज्जा काय वाटती का न्याय ?" वच्छीलाही आता राग आला होता. "भवाने माजी लाज काडतीस ? " असं म्हणून इश्या तावातावानं उठला, अन् झोकांड्या खात तिच्या अंगावर धावून गेला, त्यांच्या झोंबाझोंबीत चुलीवरचं चहाचं भाडं, चुलीत पालथ झालं अन् दिवा कलंडून एकदम भडकला, त्यांची पोरं हिरी अन् दामू घाबरून कोपऱ्यात चिकटून गप्पगार उभी राहीली.

वच्छी इश्याच्या हातातून निसटली, कडाकडा बोटं मोडत बाहेर आली. धपकन् खाली बसून थडा थडा उर बडवत, रागारागानं रडत शिव्या द्यायला लागली. " बायकुच्या जीवावर ऐतं बसून खायाला काय वाटत न्हाई, म्हसुबाच्या घुळीवाणी गावभर हिंडतूय, कामधंदा कराय नगं, पोरास्नी संबाळल म्हटलं तर तेबी न्हाई. किती सोसायचं तरी किती माणसानं ! आणि वर ह्यो मार, मरूनबी जात न्हाई भाड्या इदवा हून सुकानं चार घास तरी खाल्लं असतं, ह्येच्या रोजच्या मारापरीस ते बरं !" हे ऐकून इशा तावातावानं बाहेर आला, ' भवाने " माझ्या मरणाची वाट बघतीस. मी मेलो म्हंजी मुकळीच तू गावभर उंडगायला " असं म्हणून त्यानं कचाकच वच्छीच्या कंबरेत लाथा घालायला सुरुवात केली. वच्छीही काही कमी नव्हती. तिनं " मेलो मेलो " अशी बोंब ठोकली

अन् परतून इशाच्या झिंज्या धरल्या आणि बकाबका बुक्क्या मारू लागली. यांचा घरातला दंगा ऐकून शेजारपाजारची माणसं बाहेर आली. रोजच्यापेक्षा आज भांडणाचा जोर जरा जास्तच होता. भिम्यानं इश्याला ढकलत दूर नेला. वच्छी शिव्या देत होती. इश्या रागारागानं त्यांना ढकलून परत तिच्यावर चवताळून जायला बघत होता. शिरपूतात्यानं त्याला शांत केला अन आपल्या घरात घेऊन गेला.त्यांचं हे रोजचंच होतं.

दिवसभर वच्छी दुसऱ्याच्या शेतात मजूरीला जायची. संध्याकाळी येताना शेळीसाठी चारा, जळण काटुक गोळा करून दमून भागून यायची. आल्याआल्या आणि स्वैंपाकपाण्याचं तिलाच बघायला लागायचं. तिचा जीव वैतागून जायचा पण सांगणार कुणाला ? थोरल्या हिरीला अन् दामूला तिनं शाळेत घातला होता. बाप असला, धड संसारात लक्ष नाही धड पोरांच्याकडं, नुसती दारू दारू. आपल्या पोरांचे तरी पुढचे दिवस सुखाचे जावेत असं वच्छीला वाटत होतं.

आज वच्छीला यायला जरा उशीरच झाला. शेळीसाठी चारा बघावा म्हणून ती जोंधळ्याच्या शेतात शिरली, जवळच मक्याची कणसं दिसली. पोरांच्यासाठी दोन घ्यावीत म्हणून तिनं इकडं तिकडं बघत कणसं मोडायला सुरुवात केली. दोन मोडली नाहीत तोवर "कोण हाय ते आत ?" असं म्हणत शेताचा मालक पाटलाचा म्हादूआण्णा तिच्या पुढ्यातच येऊन उभा राहिला. ती मनातल्या मनात घाबरली, तरी धीर करून बोलली " मीच हाय जी आण्णा. पोरांच्यासाठी दोन कणसं घेत होतो." हे ऐकून म्हादूआण्णा चिडला म्हणाला, " तुज्या बापाच श्यात का न्हाई ? तवा मालकीनीवानी शिरलीस ती शेतात, आणि वर त्वांड करुन सांगतीस, मीच हाय की आण्णा म्हणून ? " वच्छीला काय बोलावं सुचेना, बोलणार तरी काय ? रंगेहाथच पकडली होती. तिनं त्याच्या गयावया केल्या, "चुकलं" म्हणाली, 'पुन्हा या बाजूला येणार न्हाई' म्हणाली तेंव्हा कुठं म्हादूआण्णान तिला सोडली.

हीरी अन् दामू कधीच शाळेतून आली होती. खेळून खेळून कंटाळली होती. आई अजून का आली नाही म्हणून वाट बघत उंबऱ्यावरच बसली होती. एवढ्यात गलका ऐकू आला म्हणून, काय झालं बघावं म्हणत ती तिकडे धावली. चारपाच माणसं रक्तानं माखलेल्या इश्याला उचलून आणत होती. 'बाबा' म्हणून त्या दोघांनीही बोंब ठोकली. कुणीतरी त्यांना बाजूला केलं, घरात दिवा लावला, पोत्यावर इशाला झोपवलं. इशा बेशुद्धच होता. रस्त्यानं येताना दारु प्यालेल्या इश्याला कुणाच्यातरी गाडीनं ठोकरलं होतं. डोक्याला भली मोठी खोक पडली होती. हातपाय, कपडे रक्तानं बरबटले होते. कुणीतरी त्याच्या तोंडावर पाणी मारू लागलं. ' डाक्तरला तरी बोलवा रं कुणीतरी ' असं म्हणत शिरपूतात्याची म्हातारी सगळ्यांना बाजूला सारत इश्याजवळ आली. हीरी, दामू घाबरून जवळच्या माणसांना चिकटून बसली होती. म्हातारीनं वारा घालता घालता इश्याला हात लावून पाहिला, इश्या थंड पडत चालला होता. तो भिम्याच्या कानाला तोंड लाऊन म्हणाली, " गडबड करा ह्येचं काय खरं दिसत न्हाई, लवकर दवाखान्यात न्यायला पाहिजे. " भिम्या गडबडीने बाहेर आला.कुणाची बैलगाडी मिळते काय बघूलागला. इकडं म्हातारीनं सगळ्यांच्याकडं डोळे उघडून टकामका बघणाऱ्या इश्याच्या तोंडात पाण्याचा घोट घातला,पण इश्या तो घोट घ्यायला जिवंत राहिला नव्हता.

वच्छीला यायला चांगलाच अंधार झाला. भराभर पाय उचलत ती घराजवळ आली. घरातली गर्दी बघून ती हबकलीच. कुणाला काय झालं ? दामू पडला बिडला का ? पोरीला काय झालं ? तिच्या मनात नाना शंका येऊन गेल्या, लगबगीनं तिनं डोक्यावरचं गाठोडं अंगणात भिरकावलं अन् ती धावत घरात गेली. रक्तानं माखलेल्या इश्याला बघून तिच्या छातीत धस्स झालं अन् आजूबाजूच्या माणसांचे चेहरे बघून ती काय समजायचं ते समजली. तिला बघताच आजूबाजूच्या बायकांनी एकच हंबरडा फोडला अन कालपर्यंत ' इदवा हून चार घास सुखानं खाईन " म्हणणाऱ्या वच्छीनं इश्याला कटवळून हंबरडा फोडला अन् " अरं देवा ! असं म्हणून ती इश्याच्या अंगावर धाडकन कोसळली.

लोकशाहीमध्ये धर्माचे राजकारण धोक्याचे !

– कु. आबिटकर विजयमाला कृ.
तृतीय वर्ष, वाणिज्य

" भारतीय घटनेने धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाचा स्वीकार केला खरा पण व्यक्तिगत पातळीवरील धर्म सार्वजनिक बनतो तो कसा आवरायचा याची युक्ती आपणाकडे नाही धार्मिक मिरवणुकातून जातीय दंगली घडतात.निरापराध व्यक्ती बळी जातात. प्रार्थनास्थळात शस्त्रसंग्रह सापडतो. विधानसभांवर धार्मिक झेंडे लावण्याची भाषा उघडपणे वापरली जाते. हे सर्व अयोग्य आहे. लोकशाही जगवायची तर सर्वांनी एकत्र येऊन धर्माचं विसर्जन केलं पाहिजे. अधार्मिक व्यक्ती हीच लोकशाहीची गरज आहे. "

लोकशाही म्हणजे लोकांनी, लोकांसाठी चालवलेले लोकांचे राज्य ! जगप्रसिद्ध राजनीतिज्ज्ञ अब्राहम लिंकन याने सांगितलेली ही व्याख्या आहे. आणि धर्म म्हणजे काय ? तर धारयते इति धर्मः । समाजाची धारणा करणारा तो आचार. धर्मविषयक व्याख्या मग त्या अर्वाचीन असोत वा प्राचीन असोत. अमुक देवतेची उपासना करा, अमुक गुरुचे अनुयायित्व माना, अमुक आचारकांडाचे पालन करा, म्हणजे धर्म असे म्हटल्याचे आपल्याला कोठेही आढळत नाही. शंकराचार्यांच्या मते तर जीवनात पुढे जाण्याची प्रेरणा देणारा असा तो धर्म. राजकारण या शब्दाचा अर्थ आपल्या शास्त्रामध्ये असा सांगितलेला आहे की, प्रजेचे रंजन आणि कल्याण करण्याकरिता जे कार्य केलेले असते. त्यालाच खऱ्याअर्थाने राजकारण असे म्हणतात.

आज आमच्या लोकशाहीमध्ये धर्म आणि राजकारण या दोन्ही व्याख्या बाजूला ठेवून समाजातील नेते मंडळी राजकारणाऐवजी स्वार्थकारण आणि दुराचरण करून राहिली आहेत. धर्म आणि राजकारण यांचा प्राचीनकाळी देखील संबंध आलेला आहे. उदा. वशिष्ठ आणि रामराजा, बौद्ध धर्मगुरु आणि अशोक, ही धर्म जाणणारी माणसे राजकारणात राजाच्या निकट आलेली दिसतात. पण न्यायपथ सांगणारे असे धर्मकारण राजकारणाला प्राचीनकाळी प्रेरणा देणारे ठरत असे. शिवाजी, संभाजीस पत्र लिहिणारे रामदास परिणामाची तमा न बाळगता योग्य धर्मकारण सांगत होते. पण आज मात्र कल्याणकारी राजकारण करणारे नेतेही आढळत नाहीत आणि धर्माचा योग्य तो सन्मार्ग सांगणारी धर्मकारणेही आढळत नाहीत. स्वार्थी राजकारणी माणसे आणि ढोंगी बुवाबाजी करणारी धर्मकारणी माणसे यांनी समाजाला एका विकृत अवस्थेकडे नेले आहे. खरा धर्म बाजूला ठेवून आपल्याला हवा असा धर्मविचार करणारी ही धर्मकारणी माणसे समाजात खऱ्याअर्थाने बुवाबाजीचे थैमान घालत आहेत. धर्मतत्त्वाला सामाजिक न्याय देता येत नाही असे नाही, विनोबांनी तर भूदान चळवळीला धर्म आणि राजकारण त्याच बरोबर समाजकारणाची योग्य दिशा दिली.

आजचे धर्माधिष्ठित राजकारण

आज धर्माचा उपयोग स्वतःचे स्वार्थी राजकारण साधून घेण्याकरिता जाणीवपूर्वक केला जातो. धर्मगुरुंचे काम खऱ्या धर्माची नीतितत्त्वे समाजात रूजविणे हे आहे. निस्पृहस्य तृणम जगत् या न्यायाने धर्मकारणी व्यक्तींना राजकारणाचे दास होण्याचे कारण नाही. पण धर्मगुरुंना सन्मानाने राजकीय व्यासपीठावर आणले आणि धर्मतत्त्वांऐवजी हिंदुस्थानचे विशिष्ट धर्मगुरु आपल्या अनुयायांना उद्देशून बोलतात. या अहंकारी उद्गारानीच राजकारणाची ससेहोलपट सुरू झाली आहे. धर्मकारणावर आधारलेले अविवेकी राजकारण याचा उत्कृष्ठ नमुना म्हणजे शहाबानो या मुस्लीम तलाकपिडीत महिलेचा सर्वोच्च न्यायालयात चाललेला खटला होय. मुस्लीम समाजाला खूष करण्यासाठी सरकारने आवश्यक त्या तरतूदी केल्या. त्यामुळे मुस्लीमेत्तर समाज या गोष्टीला तीव्र विरोध करू

लागला. बडे बडे मुस्लीम, मुल्ला, मौल्लवी यांना समर्थनासाठी व्यासपीठावर आणले गेले आणि ते धर्मकारणाऐवजी राजकारणावर काय परिणाम होईल हे ठासून सांगू लागले. धर्मातीत भारत ही कल्पना मागे पडू लागली. धर्म ही व्यक्ती आणि परमेश्वर यामधील व्यक्तिगत बाबच राहिली पाहिजे, राजकीय व्यासपीठाचा ताबा जर धर्म घेऊ लागला आणि धर्माचा आसरा जर राजकीय स्वार्थासाठी केला गेला तर आपल्या देशाचे धर्माच्या नावाखाली पुन्हा तुकडे होतील. देवराला येथील सती प्रकरणावर आमचे आमदार, खासदार आणि मंत्री यांनी मुक्याची भूमिका घेतली होती. याचं कारण खुर्ची. मुहम्मद दि ईडियट ही आठ वर्षाच्या मुलीची गोष्ट छापल्याबद्दल डेक्कन हेरॉल्ड या दैनिकाचा छापखाना जाळून टाकल्यात आला. याचं महत्त्वाचं कारण म्हणजे धर्मकारणावर आधारलेले आमचे अविवेकी राजकारण. रामजन्मभूमी मुक्ती आणि बाबरी मशिद हा प्रश्न तर सर्व राजकारणी माणसांच्या जीवनमरणाचा प्रश्न होऊन बसला आहे. हिंदुना दुखवावे का मुसलमानांना असा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. आज भारतात चिघळत असलेले धार्मिक प्रश्न आणि चुकीच्या राजकारणातून निर्माण झालेले प्रश्न हाच खऱ्या अर्थाने धर्म आणि राजकारण यांच्या गल्लतीचा नतीजा होय. आज पंजाबचा प्रश्न म्हणजेच खलिस्थानचा प्रश्न हा देखील धर्म आणि राजकारण यांच्या चुकीच्या समर्थनामुळेच निर्माण झाला. धर्माचा उपयोग करून राज्य स्थापावे, राज्य स्थापल्यानंतर धर्मकारण करता येत नाही म्हणून धर्मविरोधी वर्तन करीत रहावे अशी आज समाजाची प्रवृत्ती झाली आहे. आणि यातूनच निरापराध माणसांची बेसुमार हत्या आज प्रतिदिन घडत आहे, असे जरी आजचे धर्मकारणाचे व राजकारणाचे स्वरूप असले तरी देखील समाजात धर्म ही कल्पना वादातीत राहिली आहे. आणि राजकारण चुकीचे का असेना चालू आहे.

पूर्वीचा काळ बरा होता

स्वातंत्र्यपूर्व काळात धर्मांधतेची मुळे उखडून टाकण्याचे कार्य अनेक निस्पृह समाजसुधारकांनी केले, स्वामी दयानंदसरस्वती यांनी वेदांच्या खऱ्या कल्पनांचा अर्थ लोकांना समजावून दिला. विनोबांनी गीताईचे अमोघ अमृत समाजाला दिले. स्वामी विवेकानंदानी धर्म व राजकारण यावर सुसंवादी भूमिका घेऊन रामकृष्ण मिशनच्या शैक्षणिक कार्याची गंगा सामान्यांपर्यंत नेली, माणुसकी हाच खरा धर्म हे तत्त्व त्यांनी शिकागो परिषदेत ठासून सांगितले.

म. फुले, महर्षि शिंदे, अण्णासाहेब कर्वे, भाऊराव पाटील आणि शाहू महाराज यांनी तळागाळापर्यंत जागृती केली. अवघा समाज जागा केला. अशा अनेक महापुरुषांनी धर्माची यथार्थ व्याख्या समाजाला देण्याचा आणि राजकारणाशी सुसंवाद राखण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. पण आज राजकारण म्हणजे आमदार खासदार व्हायचे, मंत्रीपद भूषवायचे, मुख्यमंत्रीपदावर डोळा ठेवायचा, आश्वासनांची आणि मूलथापांची खैरात करून मते मिळवायची, जोरदार भाषणांची आतषबाजी करावयाची. आणि शेवटी राजकारणाऐवजी स्वहीतकारण करावयाचे आणि अभिमानाने सांगायचे की मी स्वधर्म साधिला. शुद्ध राजकारणाचा विचार करायला सवड तरी आहे कोणाला ? आ सिंधू सिंधू पर्यंता अशी हिंदुस्थानची व्याख्या सांगणारे सावरकर आणि त्यांचे राजकारण, जयोस्तुते श्री महन् मंगले शिवास्पदे.अशी सुंदर धर्म कल्पना सांगणारे तात्याराव. आजच्या समाज कंटक धर्मकारण्यांना आणि अधर्मी राजकारण्यांना उमगणार तरी आहेत काय ?

जागतिक इतिहासाचे दाखले काही स्वार्थी, राजकारणी, भोंदू धर्ममार्तंड देतात आणि म्हणतात, फ्रान्समध्ये धर्मगुरूंचे स्तोम नव्हते काय ? इंग्लंडमध्ये बिशप आर्च बिशप हा वाद नव्हता काय ? जर्मनीमध्ये पापमुक्तीचे पास धर्माधिकारी विकत नव्हते काय ? आपल्या शेजारच्या पाकिस्तानमध्ये इस्लामी राजवट नाही काय ? आणि तेथील राजकारणी माणसं धर्माचा व रीतीरिवाजाचा उपयोग करून घेत नाहीत काय ? मग आम्ही भारतीयांनी काय चूक केली आहे कारण सत्य एकच आहे. सत्तास्पर्धेपुढे सर्वच नियम, नीतिमूल्ये ही कुचकामी ठरत असतात.

भारतीय लोकशाहीत धर्माचे थैमान

लोकशाहीमध्ये जगभरचे ९९ टक्के पेक्षाही अधिक लोक हे धार्मिक आस्था बाळगणारे आहेत. त्यातूनच भारतासारख्या देशामध्ये विशिष्ट धर्मियांची संख्या जास्त आहे. त्यामुळे राजकारणावर दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. व्ही.पी. सिंग यांनी रामजन्मभूमीबाबत आस्था बाळगली. व्ही. पी. एक राजे आहेत आणि राजा हा विष्णूचा अवतार आहे, त्यामुळे भाविक लोकांची भरघोस मते त्यांना पडून ते

आणि त्यांचा पक्ष निवडून आला. त्यांच्या राजकीय लोकप्रियतेपेक्षा लोकांच्या मनावरील धार्मिक वातावरणाची छाप या निवडणुकीद्वारे दिसून आली. माझ्या मते आमच्या राजकारणातील प्रत्येक कार्य आणि प्रत्येक कृती ही लोकशाहीनिष्ठच असली पाहिजे. जनतेची मागणी देशातील वातावरण आणि पुढाऱ्यांचे जीवन हे ही लोकशाहीनिष्ठच असले पाहिजे. कोणत्याही परिस्थितीत लोकशाही सोडून या लोकांना चालता, बोलता, वागता येऊ नये, अशी कायद्यात तरतूद केली पाहिजे. म्हणूनच देशातील प्रत्येक घडामोड ही लोकशाहीला धरूनच घडविली गेली पाहिजे. तात्विकदृष्टया राजकारण हे लोकशाहीनिष्ठ असले पाहिजे, असे जरी आपण म्हटले तरी व्यवहारात आणि तपशीलात बराच गोंधळ आहे. आपल्या लोकांनी या लोकशाहीचे विडबंन करायला सुरुवात केली आहे. उदा. समान नागरी कायद्याची होत असणारी मागणी ही चुकीची नाही. जर आपण धर्माच्या नावाखाली वेगळा कायदा देऊन लोकशाहीचे विडंबन करत असाल तर तो एक प्रकारचा देशद्रोहच आहे. माझ्यामते भारतातील सर्व लोकांना एकच कायदा, एकच नियम आणि एकच नीती असली पाहिजे. शासनाने लोकांची मर्जी सांभाळण्यासाठी प्रत्येकजण मागतो तसा कायदा दयायला सुरुवात केली तर हे राष्ट्रच शिल्लक राहणार नाही. आज तेच होत आहे. लोकशाहीवर धर्माचे होणारे आघात इतके जोरदार आहेत की आमची लोकशाही आता मृत्यूपंथाला लागली आहे.

लोकशाहीला वाचवा

पण आमची भारतीय लोकशाही धर्म आणि राजकारणामुळे कशी संपुष्टात आली आहे हे पाहणं अतिशय महत्त्वाचं आहे. भारतीय लोकशाहीला समाजवाद आणि धर्मनिरपेक्षता या दोन तत्त्वांची गरज आहे. घटनेने तशा प्रकारची तरतूद केलेली आहे. स्वातंत्र्य,समता, बंधुता, समाजवाद आणि धर्मनिरपेक्षता ही पायाभूत तत्त्वे म्हणून मान्य केलेली आहेत. भारतानं जर धार्मिक स्वातंत्र्य हे व्यक्तिगत पातळीवर दिलं नसतं तर हळूहळू धार्मिक वातावरण कमी झालं असतं. आपलं राजकारण हे धार्मिक प्रभावाने पछाडले जात असून भारतात धार्मिक युद्धांची सुरुवात ही चळवळीच्या रूपाने होत आहे. गणेश विसर्जन, शिवजयंती या वेळी होणाऱ्या जातीय दंगली या भारतीय समाज व्यवस्थेला आणि राजकारणाला एक दुर्दैवी धार्मिक कलाटणी देत आहेत. त्यामुळे आमच्या कोणत्याही प्रार्थनास्थळावर धाड घातली असता तेथे शस्त्रे आणि दारूगोळा हटकून सापडतो. विधान सभाच्यावर धार्मिक झेंडे लावण्याची भाषा अत्यंत उघडपणे बोलली जात आहे. धर्माने आजपर्यंत आमच्या देशाला चुकीचे वळण लावलेले आहे. आता तर तो आमच्या लोकशाहीचा बळी घेवून रक्तपाती क्रांतीचा नंगानाच करणार यात शंका नाही, हा दुर्दैवी दिवस फार लांब नाही, तो पाहण्यासाठी आपण तयार राहिले पाहिजे.

मला वाटते की लोकशाही,धर्म आणि राजकारण यांचे चुकीचे अर्थ न घेता वस्तुनिष्ठ कालसापेक्ष अर्थ घेतले तर आजदेखील धार्मिक गुंडगिरी संपून खऱ्या अर्थाने भारत वर्षात रामराज्य यावयास हरकत नाही, आणि ही सर्व जबाबदारी दोषांचे आणि दुष्टकृत्यांचे पुन्हापुन्हा पाठांतर करून होणार नाही, तर आजच्या तरुण पिढीला प्रेमाने, मायेने विश्वासात घेवून त्यांच्यावर सुसंस्कार करून निश्चितच साधता येईल.

जोति म्हणे

दरिद्री लोकांनी विद्येस शिकावे
भिक्षान्न मागावे पोटापुरते ।
विद्वान वृद्धांनी विद्यादान द्यावे
भिक्षेकरी व्हावे गावामध्ये ।
स्त्रीपुरूषांसाठी शाळा त्या घालाव्या
विद्या शिकवाव्या भेद नाही ।
स्वत; हितासाठी खर्च जे करिती
अधोगती जाती जोति म्हणे ।।

'प्रभंजन' वरून साभार

समुद्रदेवते, प्रसन्न हो !

(ग्रामीण कथा)

– कु. पद्मा सुतार
बी. ए. भाग १

" रंगरावाच्या हातानं ह्यो पयला बळी दिला गेला- त्याचं अंग थरथरत व्हतं. घामानं डबडबलं व्हतं. लॉंचवर कायबी इपरीत घडलं न्हाय असं त्यानं केलं. येळानं घरी आला. सावित्रीनं दार उघडलं, धन्याला इतक्या घाबरलेल्या अवस्थेत बगून तिला तर कायबी सुचना ' रंगरावला नरबळीचा सल्ला दिला होता कोल्हापूरच्या एका मांत्रिकाने पुढे काय ? रत्नागिरीच्या नरबळी प्रकरणाची सत्यकथा. "

ऊनाची खाई उसळली व्हती. बाहेर बघवत नव्हतं. बुबुळ बाहेर पडायचो येळ आली व्हती. दुर्दैवानं सावित्री एका खोप्यात पाठीची कमान करून दोनी गुडघ्यात आपलं डोस्क खुपसून बसली व्हती. पोरंही आयला बिलगली व्हती. आज त्यांचा बा मरून एक वरिस झालं व्हत. दोन गुडघ्यावर आपली हनुवटी ठेवून सावित्री म्होरं ठेवलेल्या फुटुकडं बघतच बसली अगदी पुतळचागत. एक एक गोष्टी आठवत्याल तश्या तिच्या गालावरनं अश्रू येत व्हतं. पोरं सारखी ईचारायची, " माय, बा कुणीकडं ग गेलाय. तो परत येणार न्हाय ? " पोरांनी दिलेली हाळीसुदीक तिला ऐकू येत नव्हती. एवढी ती भुतकाळात गिली व्हती.

सावित्री मालवणच्या मोरोपंत कोळचाची लेक व्हती. तिची आय लहान असतानाच सोडून गेली. बा वर तिचा लय जीव व्हता. सावित्री लय शिकलेली नव्हती पण व्यवहारी, समंजस, चाणाक्ष व्हती. दुसऱ्याच्या बोटीवर बा कामाला जायचा. पैका लय मिळत नव्हता. तरीबी त्यातच दिस काढत व्हतंत. बानं सावित्रीचं रत्नागिरीच्या रंगराव कोळचाशी लगीन लावून दिलं. लगीन झाल्यावर सावित्री रत्नागिरीला गेली. तो लय शिकलेला नव्हता. भोळा व्हता. धार्मिक गोष्टींवर मंत्र, तंत्रावरती विश्वास बसत व्हता. स्वतःच्या १–२ बोटी होत्या. दोघंही घाम गाळीत व्हती. सावित्रीचा त्याच्यावर लई जीव व्हता. पुढं त्यांना चार पोरं झाली. आपल्या घासातला घास ती त्यानला दयायची. या पिलांना ती लई जपायची.

रंगरावाच्या नशीबानं म्हणायचं त्याचा धंदा पुढं येऊ लागला. बाहेरगावीसुद्धा त्याचा माल खपत व्हता. त्याच्याकडे पैका जास्त येत व्हता. पैका वाढल्यावर त्यानं लॉंचेस इकत घेतल्या. पोरांनाबी लंय खायाला आणू लागला. पण त्याच्या स्वभावातही बदल हुत व्हता. तो जरा गुर्मीनंच वागत व्हता. इतरांबरोबर त्याचे खटकं उडत व्हतं.शत्रू बनत व्हता तो. या वंगाळ वागण्यानं सावित्री घाबरायची. त्यात त्याला मांत्रिकाच लय येड व्हतं. समदा पैका तो घालविल असं तिला वाटायचं, 'धनी असं का बोलता?'समदी लोक तुम्हान्नी नावं ठेवाया लागलीत न्हवं ''असे ती सारखं बजावत होती. पण तरीही तो मनात येईल तसा वागायचा.

दुसऱ्या दिसी सूर्यानं तोंड दावायच्या आतच दोघांनी उठून आवराया लागली. रंगरावनं वाईस कोल्हापूरला जावून येतो असं सावित्रीला सांगून तो गेला. हिनं लगबगीनं आवारून पोराला काखत मारून ती बाजारात गेली. परत यायला येळ झाला व्हता. अंधार पडला तरी रंगराव आला नव्हता. ती जेवाण करून वाट बघत बसली. तरीही नवरा आला नव्हता. त्याला इतका येळ कसा ? धन्याला काय झालं तर न्हाय न्हवं ? पोरं निजली व्हती. धरूनं आणल्यागत ती एका कोपऱ्यात बसली व्हती. दारावर आवाज झाला म्हणून तिनं लगबगीनं दार उघडले. नवऱ्याला बघुन तिला धीर आला. लय दिसानं भेटलेल्या माणसावाणी ती त्याला लय प्रश्न विचारू लागली. " धनी इतका येळ का झाला ? किती वाट बघायची म्या? म्या बाय माणुस घरात इकती नव्ही ? ' एकबी शब्द न काढता तो जेवाण करून अंथरूणावर आडवा झाला. निज काय येत नव्हती. त्याच्या डोक्यात अजून मांत्रिकाचा सल्ला येत नव्हता. कोलापुरासनं येताना मांत्रिक भेटला व्हता. तुला कायली कमी पडणारं न्हाय बग. समदा धंदा चांगला हुईल बगं, असं मांत्रिकान सांगितलं व्हतं. त्याच्या अक्षरांत सारा बळीचा विधी रंगरावला लिवुन दिला व्हता. तो संधीची वाट बघत बसला व्हता.

जुलै महिना संपून ऑगष्ट आला. कोळयांचा सण म्हंजे नारळी पौर्णिमा. त्या दिवशीची सायंकाळ अगदी नजर लागल्यासारखी व्हती. समुंदराला उधाण आलं व्हत. आकाशाच्या भिंतीवर चंद्रानं आपलं वॉलपीस लटकावलं व्हतं. ढोलक्या गाण्याचा तालावर समदी माणसं नाचण्यात दंग झाली व्हती. पण रंगरावच ध्यानचं कुठं दुसरीकडंच व्हतं. वाईस समुंदरावर जाऊन येतो म्हणून त्याला सावित्रीने सांगितलं. "धनी लय वेळ लावू नकासा. मला इकलीला भ्या वाटतीया." असं सांगितलं. रंगरावनं शामू नावाच्या नोकराला घेवुन तो समुंदरावर गेला. लयं दूरवर आतं गेलीन. रंगरावन श्यामूला समुंदरात अंघूळ करायला लावली. संमुदाराला वाकुन नमस्कार कराया लावला. आणि रंगरावनं आपल्या थरथरत्या हातानं त्यो तळपता कोयता काढुन श्यामुचं दोन तुकडं केलं. रंगरावाच्या हातून हचो पयला बळी दिला गेला. त्याचं अंग थरथरत व्हतं. घामान डबडबल व्हत. लॉंचवर कायबी विपरीत घडलं न्हाय असं केलं. येळानं घरी आला. सावित्रीनं दार उघडलं. धनीला इतक्या घाबऱ्या आवाजात बघुन तिला तर कायबी सुचेनासं झालं.श्यामुला त्याच्या घरी सोडून आलो.म्हणून सांगितलं.त्यो कायतरी लपवतुया, बोलताना घाबरतूया हे तिनं ओळखलं. त्यांच्या कपड्यावर रक्ताचा डाग पडलेला तिनं बघितला. त्यानं कायतरं लागलं असल म्हणून टोलावले.तिच्या मनाला शांती लाभत नव्हती.धड निजपण येतं नव्हत. तिचं मन कायतरं येगळचं म्हणत व्हत. आपणबी कायतरं कराया पायजे म्हणून तिनं ठरवलं.

आणखी लई दिवसांनी रंगराव राती याायला येळ लागल बघ म्हणुन गेला व्हता. त्या दिशी दुसऱ्या एका नोकराला घेऊन तो समुदरांवर गेला. सावित्रीला अगदी संधी चालूनच आली व्हती. तिनं लगबगीनं आवरलं आणि तिनं शेजारच्या काही बाया बापड्यांना घेऊन तीही समुंदरावर गेली. तवर रंगरावची लॉंच लई म्होर गेली व्हती. सावित्रीच्या लॉंचनही वेग वाढवला व्हता. इकडं रंगरावनंही त्या नोकराला अंघूळ कराया लावली आणि वाकुन नमस्कार कराया लावला. आणि थरथरत्या हतानं कोयता बाहेर काढुन त्यांचेही दोन तुकडं केलं. तवर सावित्रीची लांच तिथं पोचली. त्या दुसऱ्या लॉंचवर सावित्रीला बघितल्यावर तो आणखीन घाबरला. त्याच्या हातात रक्ताळलेला कोयता बघुन ती नवऱ्याकडं बघतच बसली. स्वतःच्या डोळ्यावर विश्वास बसना. त्यानं खून का केला ? आणि कशापाई ? हे काय तिला उमगंना. आपली बायकोच असं करल असं त्यालाही स्वप्नात वाटलं नव्हतं. स्वतःच्या कपाळाचं कुंकु ती तिच्याच हातानं पुसणार व्हती त्या माणसांनी त्याला पकडलं रंगरावला खुनी असल्याच ठाऊक व्हतं. त्याची शिक्षा काय व्हनार हे बी त्याला ठाऊक व्हतं.

हे समदं प्रकरण पोलिसापर्यंत गेलं. रंगरावाला अटक केलं. कबुली जबाबात त्यानं स्वतःहून दोन खून म्या केलं हाईत असं सांगितलं. समदी हकीकत त्यानं पोलिसांना दिली. रंगरावची शिक्षाही नक्कीच व्हती. आणि तीही फाशीची त्या येळला त्यानं थोडा सुदूक इचार केला असता तर ? पण त्याचं नशिबच खोटं व्हतं. पैशासाठी त्यानं हे कृत्य केलं.पण त्याचं फळ सावित्रीला भोगायला लागणार व्हत. ती एकली पडणार व्हती. त्याच्या पापाचा घडा भरला व्हता. तो फुटाया किती येळ लागणार ? तिला समजून घेणारे आता तेही सोडून जाणार व्हतं. आपण काय कराया गेलो आणि असं हुईल असं तिच्या मनात सुदूक आलं नव्हत. काळ्या ढगातनं पाऊस पडतूया तसं सावित्रीच्या गालावरुन अश्रु वाहत व्हतं. तिला हुंदकं आवरता येईनात. दारात पोलीसाची गाडी यमासारखी उभी व्हती. रंगरावने खाली उतरुन डबडबल्या डोळ्यांनी पोरांना शेवटचं जवळचं केलं. म्हटल, म्या आता लांबच्या गावाला जाणार हाय, मायला तरास दयायचा नाही. त्या पोरांना तरी कायबी कळत नव्हते. बा रडतोय म्हणून त्यांनीही भोकाड पसरलं. रंगरावला सावित्रीच्या नजरेला नजर दयायचे भ्या वाटत व्हती. आपल्या कृत्याची त्याची त्यालाच शरम वाटत व्हती. तिच्या तोंडातनं एक शब्दबी बाहेर पडत नव्हता. समदं काय ते डोळ्यानं सांगितलं जात व्हतं. कसातरी तिच्या तोंडातून आवाज आला, 'धनी' म्हणून तिनं आपलं डोस्कं त्याच्या पायावर ठेवलं. तिला उठवायला त्याचं हात रिकामं नव्हतं. जड पावलानं गाडोत जाऊन बसला. गाडी हळूहळू सुरू झाली. रंगराव मागे वळून बघत व्हता. त्याच्या घरट्यातला एक पक्षी आज उडाला, तो कायमचा. परत कधी न येण्यासाठीच.

जड पावलानं ती घरात आली. सावित्रीनं खिडकीतनं बाहेर उसळणाऱ्या समुंदराकडं पाहयलं.

ह्या समुंदराचा तर काय दोष व्हता ? दोष व्हता त्याला देवता समजणाऱ्या मुर्ख रंगरावचा आणि दक्षिणा मिळवायाच्या आशेनं नरबळीचा सल्ला देणाऱ्या मांत्रिकांचा. खरं म्हंजी तर त्याला फाशी व्हायला पाहिजे व्हती. त्यानंच जर रंगरावाला सल्ला नसता दिला तर तिच्या रंगरावानं असं केलं नसतं. तिला एकदम आठवलं. रंगरावच्या ट्रंकेत तिनं मांत्रिकानं बळीचा सर्व विधी लिहलेला व्हता. डोळं पुसून तिनं कागद बाहेर काढला त्यावर पत्ता व्हता. तिनं त्या मांत्रिकाला फासावर चढवण्याचा विचार मनात आणला. त्याच्याच क्रूर सल्ल्यानं तिच्या संसाराची वाट लागली व्हती.त्याला फासावर लटकल्याबिगार रहायचं नाही असं ठरवल. आणि दुसऱ्या दिवशी न्यायालयापुढे समदी कागद पत्रे ठेवायचा निश्चिय करून ती अंथरुनावर पडली व्हती. रातभर तिला फासावर लटकवणारा नीच मांत्रिक सपनात दिसतं व्हता ! आणि समुंदराची ती गंभीर खळखळ शांत झाली व्हती.

❖

आदर्श जीवनाची संकल्पना

– कु. वत्सला सखाराम पाटील
अकरावी आर्टस्–अ

" प्रकाशचे जीवन आदर्श आहे कारण त्याने दु:खाचे, कष्टाचे फार अनुभव घेतलेत. त्याच्या दु:खाच्या अनुभवातूनच त्याचे मन निर्मळ व हृदय उदार झाले आहे. प्रकाशसारखी माणसे कष्ट व दु:ख यांच्या अनुभवाशिवाय घडत नसतात. "

आदर्श जीवनाचे हे तत्त्वज्ञान.

आदर्श जीवन म्हणजे जेव्हा व्यक्ती आपला जीवनक्रम कंठताना आपण एक समाजाचा घटक आहोत हे लक्षात घेऊन समाजाची बांधीलकी साधण्यासाठी निस्वार्थी भावनेतून समाजासाठी धडपड करत असते व केवळ स्वकष्टाने मिळविलेल्या कमाईचाच उपयोग करते, नेहमी दुसऱ्याचे हित चिंतीत समाधानाने जगते, तेच जीवन आदर्श आहे असे म्हणता येईल. पण असे जीवन जगताना निर्व्यसनी राहणे हेच व्यक्ती विकासास व सामाजिक हिताच्या दृष्टीने पोषक ठरेल.

पण आज समाजात ह्या संकल्पनेस अनुसरून किती लोक जगतात याचा जर आपण सखोल विचार केला तर याचे उत्तर म्हणजे बोटावर मोजता येतील एवढ्या एक-दोन व्यक्ती आणि बाकीच्या सर्व स्वार्थाने बरबटलेल्या. पण मला हे समजत नाही स्वार्थ हा व्यक्तीच्या जीवनास परिपूर्ण आकार देऊ शकत नसतानाही, का या व्यक्ती अशी स्वार्थाची पाठ पुरवितात व देशाला एका अंधाऱ्या दरीत ढकलण्यास कारणीभूत ठरतात. आपण विद्यार्थी म्हणजे देशाचे भावी आधारस्तंभ. मग आपणही या स्वार्थी लोकांनी ठरवून ठेवलेल्या भ्रष्टाचारी चाकोऱ्यातून वाटचाल करायची का ? आपण देशाचे भावी नागरिक म्हणून जगताना आपली भारतीय प्रतिज्ञा आपल्या आचरणातून सार्थ केली पाहिजे. तेव्हाच आपण विद्यार्थी दशेत रोज गुणगुणलेली " भारत माझा देश आहे सारे भारतीय माझे बांधव आहेत." ही प्रतिज्ञा यथार्थ होईल.

तर आपल्या विद्यार्थीवर्गाचे आद्य कर्तव्य म्हणजे या समाजाच्या स्वार्थी वर्तनाला कलाटणी देऊन एक आदर्श जीवन निर्माण करण्याचे. आजकाल त्या आदर्श जीवनाचे कृतीत रूपांतर करण्यास अडचणी आहेत ही विद्यार्थ्यांची केवळ गैरसमजूत बनलेली आहे. तसेच विद्यार्थ्याला चांगले आदर्श जीवन, कर्तृत्ववान जीवन निर्माण करण्यास त्याची गरीब परिस्थिती आड येते. हा समज खरोखरच चुकीचा आहे. त्याची परिस्थिती हे त्याचे केवळ निमित्य आहे. जर विद्यार्थ्याने त्या परिस्थितीवर मात करण्यास प्रामाणिकपणे कष्टाची तयारी ठेवून जगाच्या तोंडाकडे न बघता मन:पूर्वक काम केले तर त्या प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून तो एक आदर्श जीवन निर्माण करू शकेल. काहीही जवळ नसताना जर जिद्दीने कष्ट करून तो शिक्षण

घेऊ लागला तर तो शून्यातून विश्वही निर्माण करू शकेल. याची प्रचिती मी सांगितलेल्या प्रकाशच्या जीवनात आपल्याला सहज येईल. प्रकाशच्या जीवनातून या एका महान संदेशाची केवळ आपल्याला प्रचितीच येणार नाही तर हे प्रकाशचे जीवन आपल्या सर्वांना निराशेच्या, संकटाच्या प्रसंगी एक आशेचा किरण, उज्वल भविष्याची छटा दाखविणारा व ते उज्ज्वल यश संपादण्यास मार्गदर्शक म्हणून स्फूर्ती देईल. आपल्यातला स्वाभिमान जागा करून आपल्याला आदर्श जीवनाचा मार्ग दाखवेल. म्हणूनच अशा स्वाभिमानी प्रकाशच्या जीवनाची थोडक्यात सत्यकथा सांगण मला महत्त्वाचे वाटते.

प्रकाश हा माझा मानलेला भाऊ. पण मला सख्ख्या भावाबद्दल जितकं प्रेम, आस्था, आपुलकी आदर नसेल तितका प्रकाशबद्दल. कारण प्रकाशचा स्वभाव इतका आदर दाखविण्यासारखा आहेच आदर्शांनी भरलेला. मी ज्या ज्या वेळी बारकाईने प्रकाशच्या जीवनाचे निरीक्षण करते त्या त्या वेळी मला संभ्रम पडतो की हा प्रकाश की अयोध्येचा राजा राम. तुम्हाला माहीतच आहे. अयोध्येचा राम राजा म्हणजे साक्षात परमेश्वराचा अवतार. राम स्वभावाने शांत, प्रेमळ, कर्तृत्ववान, स्वाभिमानी आणि कुठल्याही गोष्टीचा विचार करून पाऊल उचलणारा एक न्याय-प्रेमी राजा. स्वतःच्या सुखःदुखाचा विचार न करता प्रजेसाठी झटणारा, मोठ्यांच्याबद्दल आदर बाळगणारा व शत्रूच्या सामर्थ्यांची जाणीव ठेवून असलेला व शत्रूलाही सन्मानाने वागवून त्याचेही हित चिंतणारा मोठ्या मनाचा राजा. प्रकाशही या राजाच्या सर्व गुणांनी परिपूर्ण असलेला एक अधिकारी.

प्रकाश हा एक अधिकारी म्हटलं तर आपल्या डोळ्यासमोर एक श्रीमंत, पैशाच्या गर्वात वावरणारी दुसऱ्याची फिकीर न करणारी अहंकारी मनाची व्यक्ती उभी राहाते. या आपल्यासमोरील अधिकाऱ्याच्या जीवनात व प्रकाशच्या जीवनात जमीन आसमानचा फरक आहे. हा प्रकाश श्रीमंत आहे पण आपल्या श्रीमंतीचा उपयोग जास्तीतजास्त गरजू गरीबांना मदत होईल यासाठी सतत धडपडणारा, नेहमी गरीबांच्याबद्दल कळकळ दाखविणारा, त्यांची दुःखे समजून त्यांना उपयोगी पडणारा, त्यांना मानाने वागवून त्यांच्या सुखदुःखांशी समरस होणारा व रोज घरी कमीतकमी दोन गरीब व्यक्तींना जेवायला वाढणे यातच मनापासून समाधान मानणारा. अशा प्रकाशच्या जीवनात नेहमी स्वकष्टाने मिळविलेल्या कमाईचाच उपयोग होत असे. विशेष म्हणजे प्रकाश इतर अधिकाऱ्यांप्रमाणे गरजू लोकांना नोकऱ्या देत असताना कुठल्याही प्रकारच्या प्रलोभनाला बळी न पडता, पुढच्या व्यक्तीचे कर्तृत्व पाहून त्याला नोकरीसाठी निवडीत असे. तसेच एखादया लफंग्या व्यक्तीने जर नोकरीसाठी अथवा काही कामासाठी साहेब वजन देतो माझं काम करा. असं म्हटलं तर त्यावेळी प्रकाश ताडकन म्हणतो, 'माफ करा मी तुमचे काम करू शकत नाही. पायऱ्या उतरा व निघून जा.' किती उलट चित्र. आजच्या आपल्या स्वार्थी, भ्रष्टाचारी समाजात आधी लाच नंतर काम आहे. पण हे आदर्श जीवन जगत असलेल्या प्रकाशच्या जीवनात हे समाजाचे एक काम आहे. आणि ते करणं आपलं कर्तव्य आहे.ही निस्वार्थी व कर्तव्यनिष्ठ भूमिका.

जगापेक्षा वेगळ्या नि कौतुकास्पद वाटेने जीवनाची वाटचाल करणाऱ्या या प्रकाशच्या उदार व्यक्तिमत्वाकडे आश्चर्याने बघताना त्याच्या पूर्वायुष्याचा आढावा घेतला. तेव्हा मला कळलं प्रकाश हा अतिशय गरीब कुटुंबात जन्माला आला. त्याचे आईवडील इतके गरीब होते की ते बिचारे दोन वेळच्या अन्नाला देखील महाग होते. अशा या चटके देणाऱ्या परिस्थितीचे प्रकाशच्या कोवळ्या मनावर फार परिणाम झाले. त्याला या परिस्थितीवर मात करून केवळ स्वकष्टाने शून्यातून विश्व निर्माण करण्याची एक अनोळखी प्रेरणा मिळाली आणि त्या प्रेरणापूर्तीसाठी प्रकाश स्वाभिमानाने कष्टाची कामे करण्यास तयार झाला. मग ते कितीही खालच्या दर्जाचे असो तरी न कचकरता प्रकाश ते काम करीत असे. उदाहरण द्यायचे झाल्यास दुसऱ्याच्या म्हैशी राखणे, रस्त्यावर खडी फोडणे, विहिरी खणणे, बिल्डिंग रंगवायचे काम करणे. विशेष म्हणजे एवढं करूनही प्रकाशचा ज्यावेळी खर्च पुरा होत नव्हता. उदा. कॉलेजच्या हॉस्टेलची फी, खानावळ चार्ज, परीक्षा फी, त्यावेळी प्रकाशने स्वतःच्या कॉलेजचे संडास, मुताऱ्या साफ करण्याचे काम स्वीकारले व आपल्या समोरील अडचणींना तोंड देऊन आपलं कॉलेज जीवन अभिमानाने पूर्ण केलं. आपण तिथे असतो तर अशा कामापेक्षा कॉलेज सोडावं लागलं तर चालेल अशा कमकुवत, दुबळ्या विचारांनी गप्प राहिलो असतो. पण प्रकाश आपल्यासारखा सामान्य, कामचुकार

अकार्यक्षम नव्हता. त्याची जिद्द होती ना. त्यामुळेच प्रकाश जाणत होता कुठलं काम हलकं नसतं ते हलकं बनविण्यासाठी आपले छोटे विचार, संकुचित मन कारणीभूत बनतं. म्हणून प्रकाश समाजाच्या या विचारांकडे लक्ष न देता समाजाकडे न बघता अशी कामे करत होता. कारण तो कार्यक्षम होता. म्हणूनच एक अधिकारी बनायचे बनणे त्याला शक्य झाले.

पण प्रकाश एवढा श्रीमंत अधिकारी बनला तरी इतर अधिकाऱ्यांप्रमाणे गर्वाने वागत नव्हता कारण त्याला जाणीव होती आपल्या पूर्वायुष्याची व पूर्वायुष्यातील त्या कठीण अडचणींची त्या कामाची. म्हणूनच आज प्रकाश गरीबांना मदत करण्यात आनंद, समाधान मानतो. कारण गरीबी म्हणजे काय हे त्यानं स्वत: अनुभवलं आहे ना आणि त्या गरीबीची आठवण म्हणून प्रकाश एवढा अधिकारी असून वर्षांतून एक महिना आपल्या एवढ्या कामाच्या व्यापातून वेळ काढून नोकरांना पगारी सुट्या देऊन त्यांचं काम स्वत: करतो यालाच म्हणतात जाणीव ठेवून जगलेलं आदर्श जीवन.

आपणही असेच प्रकाशाचा आदर्श लक्षात ठेवून सतत कार्यशील राहावून जीवनात येणाऱ्या सर्व अडचणींवर मात करून निर्व्यसनी राहून परोपकारी वृत्ती जोपासून एक आदर्श जीवन निर्माण करू व प्रलोभनाला बळी न पडता निस्वार्थी मनाने समाजहित साधू तरच आपल्या भारताला अकार्यक्षमतेमुळे लागलेला बेकारी हा कलंक धुवून जाईल.

गरिबीबाबत तडजोड नाही !

आजच्या दुनियेमध्ये आपण सगळ्या गोष्टींशी तडजोड केली तरी चालेल, पण माझे स्वत:चे असे मत आहे की, एका गोष्टीबाबत आपण बिलकूल तडजोड करता कामा नये; आणि ती म्हणजे गरिबी.

– श्री. यशवंतराव चव्हाण

त्या दिवशी खरी क्रांती होईल !

आम्ही सर्व एकमेकांच्या डोक्यावर बसलो आहोत आणि वरचा जो खालच्याच्या डोक्यावर बसला आहे तो नुसता बसलेला नाही तर तो त्याचा गळा धरून बसला आहे. त्याचे तोंड बंद करून बसला आहे. खालच्याला वावच नाही. समाजामध्ये ही जी उच्चनीचतेची, जातिभेदांची, वर्णभेदांची उतरंड रचलेली आहे ती केवळ एकाच प्रातांत रचलेली नसून सर्व हिंदुस्थानभर रचलेली आहे. ही उतरंड मोडण्याचे काम ज्या दिवशी आपण करु त्या दिवशी आपण खरी क्रांती केली असे मी म्हणेन.

– श्री. यशवंतराव चव्हाण

महान संस्कृतीचे महान रक्षक

त्यानी म्हणे, अमक्या अमक्या देवाला,
दहा हजार घागरी दुधाचा अभिषेक केला;
'हे' किती महान आहेत नाही ?
त्या तिथल्या झोपडीत
आक्रोशतय तान्हं बाळ – – –
दोन थेंब दुधासाठी – – –
त्याची आई नुकतीच गेली.
मग ? ठेका घेतलाच का त्यांनी,
बेवारशांना सांभाळायचा ?
खरोखर, 'हे' किती महान आहेत.
त्यांनी म्हणे, अमक्या अमक्या देवाला,
आपल्या वजनाइतकं, सोनं अर्पण केलं,.
अन् बांधलीया म्हणे महापूजा.
'हे' खूप खूप महान आहेत.
रस्त्याच्या कडेला चिंध्या पांघरून,
हातापायाच्या काड्या झालेलं,
भकास डोळ्याचं – – – एक कोकरू,
लाचार झालंय – – – –
दोन उष्ट्या तुकड्यासाठी.
कामधंदा न करता – – –
फुकटच खायला सोकावलेत साले !
खरंच 'हे' महान महान, महान आहेत.
बेवारशांना सांभाळण्यासाठी
महारोग्यांना गोंजारण्यासाठी
आहेतच आपले, बाबा आमटे, मदर तेरेसा,
कारण – – – 'यांना' अजून
कितीतरी देवांना – – –
करायचे ते अभिषेक,
बांधायच्यात महापूजा,
अहो, 'हे' आपल्या 'महान संस्कृतीचे
'महान रक्षक' आहेत.

कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
प्रथम वर्ष, कला

दिवाळी

निमाले जरी दीप, दिसे शोक गाथा
उद्याच्या गीतांना, उरे रात्र आता– ।।१।।
हीन–दीन आसवांचे, नसे आज भान
तुझ्या घरी मात्र,जळे शमादान –– ।।२।।
सदा साहते मी, उन्हे वेदनांची
फुले वेचिशीतू, मुक्त चांदण्यांची–– ।।३।।
कुठे कसा कुणी पडे, खुराड्यात पक्षी
वैभवाची साक्ष तुझ्या,गवाक्षाची नक्षी।।४।।
दयेसाठी कृश रडे, भुकेलेले पोर
तुझ्या नेत्री नाचतातऔदार्याचे मोर ।।५।।

कु. भारती तांबवेकर
प्रथम वर्ष, कला

इटुकली कळी

एक होती इटुकली कळी
इकडून तिकडे बागडायची
गोड-गोड बोलायची
परंतु काळाने आपले काम केले
पुढे चालत राहण्याचे
तर सृष्टीने आपले काम केले
तिला वाढवण्याचे, फुलविण्याचे.
कळी आपली स्वप्ने रंगवू लागली,
आपल्या जीवनातील राजकुमाराची
परंतु बिचारीला काय ठाऊक
समाजातील परंपरा इतक्या क्रूर असतात,
निष्पाप जीवांचे हाल करतात.
लग्नाच्या पहिल्याच रात्री
तिच्या आशांचा चक्काचूर झाला.
तिचीं स्वप्ने काचेसारखी फुटून गेली.
आणि ती बिचारी
हुंड्यासाठी अग्नीचे भक्ष्य झाली.

कु. विद्या पोवार
द्वितीय वर्ष, कला

 ।। शब्दफुले ।। ।। शब्दफुले ।।

वळण

मी कधीची थांबलेली या इथे
घेऊनी हृदयात वेडी वेदना
चालले सोडून सारे सोबती
तू तरी माझ्या मुसाफिरा थांब ना !
मी न मागितल्या कधी श्रावणसरी
अन् कधी ना बोलले, गा कोकिळे
पायतळीच्या वाळल्या पानातले
गीत ये, माझ्यासवे तू ऐक ना !
पायवाटा तुडवूनी जरी संपल्या
एक अजुनी राहुनी गेली तशी
नाही मज ठाऊक पुढचे वळणही
ये आता माझ्यापुढे, तू चाल ना !

कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
प्रथम वर्ष, कला

मला वाटतं–

स्वतः काट्यांचे स्वागत करून
दुसऱ्यांना गुलाब द्यावेसे वाटतात.
मायेच्या सावलीत उभं रहावसं वाटतं.
स्वतः जळून दुसऱ्यांना प्रकाश द्यावासा वाटतो.
बंधनांची बेडी फेकून स्वच्छंद जगावसं वाटतं.
वाट काटेरी असली तरी रस्ता शोधावासा वाटतो.
रात्र चांदण्याची नसेल तर हृदयाचा दिवा
तेवत ठेवावासा वाटतो.
अन्यायाला वाचा फोडावीशी वाटते.
आंधळ्यांना डोळे द्यावेसे वाटतात.
काहीच करता आलं नाही तर जीवन
ज्ञानार्थींच्या अभ्यासासाठी अर्पण करावसं वाटतं!

कु. अंजली घ. क्षीरसागर
११– वी कला (अ)

स्वप्न

जेव्हा कळी उमलत असते
तेव्हा ती असते उराशी बाळगून
अनेक स्वप्ने.
जेव्हा कळीचे फूल होते
तेव्हा तिला वाटते
निदान निर्माल्य तरी व्हावे.
पण सर्वांनाच नसतं भाग्य
निर्माल्य होण्याचं
आणि जाते कोमेजून
स्वप्नांचा होतो चक्काचूर.
हा निसर्ग नियमच आहे
काही स्वप्नं पूर्णत्वाला न जाण्याचा.

कु. नीला कांबळे
द्वितीय वर्ष, कला

प्रश्नचिन्ह

कळेना मला कोठून येते
उदासीनता ही हृदयाला
सुंदर सगळे धुंद सगळे
खिन्नपणा मनाचा न गळे.
समजेना काय बोचते
हृदयाच्या अंर्तहृदयाला
अनेक येती सांत्वनाला
दुःख का टळणार आहे ?
ज्याचे त्यानेच भोगायचे
उरात जे सलणार आहे
विसरू पहाते आहे
एक प्रश्न अनुत्तरित आहे-
सारे सरल्यावर कितीसे
शिल्लक राहणार आहे ?

कु. रत्नप्रभा स. सावेकर
तृतीय वर्ष, कला

मानव - मानव आहे का ?

वानरांचा वंशज म्हणविणारा
कावळ्यांना पूर्वज ठरविणारा
गाईस दैवत मानणारा
नागाची पूजा करणारा
मानव – – –
हा मानव खरचं
मानव आहे का ?
कोण उत्तर देणार
शेवटी मानवासच
विचारावं लागेल.
तो म्हणेल,
हो, आम्ही बुद्धिवादी मानवच आहोत
आणि मानवता हाच आमचा धर्म.
पण –––
वानरांना दगडे मारणारा
कावळ्यांना गोळ्या घालणारा
गाईची क्रूर कत्तल करणारा
नागाला ठेचून मारणारा
हा कोण
हा ही मानवच
मग तो खरंच खरं
बोलतोय का ?
नाही
तो खरंच खर बोलत
नसावा कारण
आपल्या स्वार्थापोटी
खरं खोटं निर्माण करणारा
मानवच आहे
मानव.

कु. एस्. एस्. सूर्यवंशी
तृतीय वर्ष, कला

हक्क हवा समानतेचा

नाही पतिव्रता मी, नको मान मला पतिव्रतेचा
नाही सतीपैकी मी, नको सन्मान मला सतीचा
नाही पशु मी, नको बोल मला दयेचा
नाही अबला मी, नको शद्ब मला सहानभूतीचा
नाही देवी मी, नको भाव मला देवाचा
नाही लाचार मी, नको आधार मला उसन्या भाकरीचा
मला फक्त हक्क हवा समानतेचा

कु. नूतन ज. ओतारी
द्वितीय वर्ष, कला

जुने वर्ष-नवे वर्ष !

हात जोडूनी स्वागत करीते स्वागत नववर्षाचे,
पण साश्रू नयनांनी विदा करीते जाणाऱ्या वर्षास.
कसे आले कसे गेले मावळणारे ते वर्ष.
सर्व संगतीत मित्रत्वाने गेले ते वर्ष
जिकडे तिकडे मौज मजेने गातात लोक
आणिक मिसळते संगतीत आपुल्या येणारे ते वर्ष.
असेच जाते दिवसाहूनी दिवस, दुसरा येतो दिवस,
पण कोण मोजीते गणित करुनी, जाणारे दिवस,
आहे गणित सर्वांकडे पण येणाऱ्या वर्षाचे
सगळे करतात हासत मुखाने स्वागत नव वर्षाचे
हात जोडूनी स्वागत करीते स्वागत नववर्षा
पण नमन करूनी विदा करीते जाणाऱ्या वर्षा.

कु. भारती शिंदे
११ वी कला–अ

जीवन

जीवन आहे दुःखमय सारे
दुःखमय सूर्यही चंद्रही तारे
वृक्ष जसा निष्पर्ण तशी मी
जगत आहे दुःखमय जीवन
तो आशेचा किरण असतो
तो मृगजळासारखा असतो
त्या पाठीमागे मी धावत असते
चैतन्यमय जीवन कंठत असते
आशा नसती जर माझ्या मनात
मृगजळ दिसले नसते त्यात
तर मी कधीच धावले नसते
आयुष्य कधीच संपले असते.

कु. कल्पना खोत
प्रथम वर्ष

आई

आई हे दैवतांचे दैवत आहे
जे आहे 'आई' या अक्षरात
ते नाही मिळणार जगाच्या बाजारात.
आई अमृताची मधुरता !
आई फुलाची कोमलता !
आई गंगेची पवित्रता !
जे आहे 'आई' या दोन अक्षरात
ते नाही मिळणार जगाच्या बाजारात
आई पावित्र्याचे आगर!
आई दयेचा सागर !
आई सागराची अनंतता !
आई आकाशाची अनंतता !
जे पैशाविना खरीदले जाते
ते आई जवळ पहावयास मिळते
जे आहे 'आई' या दोन अक्षरात
ते नाही मिळणार जगाच्या बाजारात

कु. सुनिता पाटील
११– वी कला

नमन

तेथेच कर माझी जुळती,
जेथे असे शब्दास धार विद्वतेची
गंगोत्री वाहते भरूनी ज्ञानाची
जेथे असे सुवास बंधुत्वाचा
नष्ट करण्या अंधार क्रूरतेचा
जेथे तळपतो विजयाचा कळस
पाहता हरतो लोचनींचा आळस
जेथे असे दया, क्षमा, शांती
मन गुंतते टाकूनी अविचारी कृती
तेथेच कर माझे जुळती.

कु. भारती पाटील
११– वी कला (ब)

रात्र

अशी भयानक रात्र येणार
महागाईची होऊनी अमावस्या
भस्मासूर हा त्यावेळी
गिळून टाकील शुभ्र तारकांना !
पोटामधील भूक खवळली
नीती गिळून झाली सगळी
या गरीबीचा अंतपार ना
पुढे दुनियेला नाही रस्ता
जवळ-दूर ते काळे डोंगर
वाटे पहाट कधी होणार ?
राक्षसरुपी रात्र आता ही
खूपच भयानक वाटत आहे
आसरा देणारे छप्पर कोसळते
रात्र घेते आहे जीव
समानता कोठेच दिसत नाही
आता पापण्या घट्ट शीव !

कु. सुवर्णा कांबळे
१२ वी कॉमर्स

कशी मी ओळख सांगू ?

अनोळखी झाल्या साऱ्या वाटा
कशी मी सांगू ओळख माझी आता ?
कधी बांधली शब्दांची घरे,
कधी शब्दानीच ती कोसळलीही
जुळणी त्यांची कशी करू मी आता ?
आखते नव्या विश्वाचे बांध नवे,
सागराच्या ' मृगजळी ' वाळूतही
गेला वाहून तो आराखडा पाहता-पाहता
उभी अशीच एकटी मी इथे,
एकाच वाटेला फाटे नवे फुटलेले
दिशाहीन मी, ना ओळखे मीच मला आता
कशी मी ओळख सांगू माझी आता ?

कु. अंजली देसाई
तृ. व. साहित्य

जीवनाच्या हिंदोळयातही

चढ-उताराच्या प्रवाहात
हसण्यासाठी प्रयत्न करावाच लागतो.
सुखं-दुःखं आली तरी
डोळयाचे काठ भरून
हसत त्यांना सामोरे जावेच लागते.
हसणाऱ्यांना साथ देता देता,
खचलेल्या मनावर पांघरून घालून
दुःखाला आधार दयावाच लागतो.
'अमृत' साऱ्यांच्या वाटयाला कुठले ?
कुणास तरी ' विष ' प्राशन करावे लागते
बोलण्याचे भाग्य साऱ्याना कुठले ?
कुणीतरी 'मुकेपणा' स्वीकारावा लागतो.

कु. अंजली देसाई
तृ. व. साहित्य

दुसऱ्यासाठी फुलायचे

मी आहे फूल, वेलीवरचे मूल
जन्म माझा पानाच्या पेल्यात.
काटयाच्या बिछान्यात मी झोपतो
तक्रार कधी करीत नसतो.
वाऱ्याबरोबर मी डोलत असतो
पाखरांबरोबर मी गात असतो.
कोवळा प्रकाश पीत असतो,
एक एक पाकळी वाढत असते
रंगछटा खुलवीत असते.
हळूहळू मी मोठा होतो
लोकांचे मन वेधून घेतो.
जगभर माझा गोतावळा आहे
भले मोठे माझे कुटुंब आहे.
काही पांढरे, कांही गुलाबी
कुणी तांबडे, कुणी जांभळे
कांही पिवळे, काही काळे.
आम्ही आहोत फुलांचे राजे
खजिना आमचा सुंगंधाचा असतो
लपवून आम्ही कधीच ठेवत नसतो.
सर्वासाठी सुवास आमचा खुला असतो.
हा गरीब, हा श्रीमंत,
हा खेडवळ, हा शहरी,
हा भेदभाव आम्ही करीत नसतो.
कोणते काम आम्ही कमी मानत नसतो.
कुणी जातो परडीमधून देवाच्या घरात
कुणी जातो तिरडीवरून स्मशानाच्या दारात
नेहमी आम्ही हसत असतो.
रडगाणे कधी गात नसतो.
जीवन असेच जगायचे असते.
दुसऱ्यासाठी फुलायचे असते.

कु. सुनिता भोसले
तृतीय वर्ष कला

मुसाफिर

रस्ता सरळ नी सोपा घरट्यात पोचणारा,
पण मी मुसाफिर रस्ता पुन्हा पुन्हा चुकणारा.
मैत्री कधी फुलांशी माझी न हाय झाली,
मम सोबतीस आहे निष्पर्ण रानझाडी.
प्रत्येक शब्द माझा नाकरीला स्वरांनी,
माघार घेतली अन् ओठातल्या गीतांनी-
उमटू नयेत मागे पाऊलखुणा म्हणूनी,
तेथून चालले मी हळुवार पावलांनी.
मज राहिले न भान, आले कशी कुठे मी,
अन् शब्द वादळाचा आताच ऐकिला मी.

कु. विशाखा शिंदे
तृतीय वर्ष, कला

शेतकरी

वर आभाळ निळसर
खाली धरती हिरवीगार
गाव आमचं खेड्यावरी
आम्ही आहोत शेतकरी.
दिस आलाय कासराभर
बैलं सोडली रानावर
टाकून चाबूक पाठीवर
बैलं चालली पाण्यावर.
बैलं जोडून धरुनी हाती
कुळवून रान भात पेरतो
पिकवून भात करतो साठा
भरदार थाट डोईवर फेटा.
करून मेहनत गाळून घाम
जीव शिणला करून काम
आमचं सारं लक्ष पिकावरी
आम्ही आहोत शेतकरी.

कु. बेबीनंदा हुपरीकर
प्रथम वर्ष, कला

मृगजळ

स्वप्नात तू येतेस
अन् मला उठवतेस
गोड-गोड बोलतेस
मनापासून हसतेस
मी मात्र काही न बोलता
तुझे मुखचंद्र न्याहाळीत असते.
तव नयनातील भाव पाहुनी
मनोमनी मी पुलकित होते ।
पण . . . पण
तुझ्या मुर्तीला कवटाळण्यास
जेव्हा हात माझे पुढे होतात
तेव्हा काळ्या कभिन्न अंधारात
सांग सखे ----
तू गडप का होतेस ?

कु. सावित्री मा. मोरे जन. सेक्रेटरी
तृतीय वर्ष, वाणिज्य

व्रत्त

कधी कुठे न भेटणार
कधी कुटे न बोलणार
कधी कधी न अक्षरात
मन माझे ओवणार.
निखळे कधी अश्रू एक
ज्यात तुझे बिंब दिसे
निखळे निश्वास एक
ज्यात तुझी याद असे.
पण ते तिथेच, तिथेच
मिठून ओठ संपणार
व्रत कठोर हे असेच
हे असेच चालणार.

कु. सावित्री मा. मोरे
तृतीय वर्ष, वाणिज्य

 ।। शब्दफुले ।। ।। शब्दफुले ।।

जीवन

बरेच दिवस
कुणासाठी झुरले नाही,
बरेच दिवस
हुरहुरुन फिरले नाही.
बरेच दिवस
खदखदून हसले नाही,
दुरच्या ढगात
डोळे लावून बसले नाही.
बरेच दिवस
रोजची वाट चुकली नाही,
बरेच दिवस
मनात वीज झुकली नाही.
बरेच दिवस
रस्त्यावरती थांबले नाही,
बरेच दिवस
विसर पडून तासनतास बोलले नाही.
बरेच दिवस
कैफ चढून रंगले नाही,
बरेच दिवस
माझ्यात मीच बुडाले नाही.
बरेच दिवस
जगूनसुद्धा जगले नाही !

कु. कीर्ती वि. माने
विद्यापीठ प्रतिनिधी
प्रथम वर्ष, वाणिज्य

खरेच आहे

नव्हता कुणाचा आधार त्याला
नव्हती कुणाची साथ
नाही कुणाची मायेची साथ
झिडकारुन टाकले त्याला साऱ्यांनी
वादळाने पाने उडवावीत तसे
नाही कोणी ओळखले त्याच्या भावनांना
पण त्यातूनच आली एक
कुठूनशी मायेची हाक
हृदयाला फुटला पाझर
मायेचा दिसला ओलावा
मिळाला त्याला आधार
नाही तर तो कोसळला असता कायमचा
काय झाले असते त्याचे
ह्या निर्दय जगात ?
त्याला मिळाला होता शाप ...
पण वेळेवर भेटला बाप !
म्हणतात ते खरेच आहे
आतड्याला नसते लाज.

कु. प्रणिता शेटचे
द्वितीय वर्ष, वाणिज्य

साक्ष

झोपला होता कधीचा गावगाडा
आज त्याला का अचानक जाग आली ?
येथल्या प्रत्येक दुःखाची निखालस,
साक्ष खोटी काढण्याला जाग आली;
कोरड्या ओठातली ती मौनवाणी,
आंधळ्या डोळ्यातल्या अश्रूत न्हाली,
उंबऱ्याच्या आतले पाहून चिरगूट
पेटलेली मस्तके का थंड झाली ?

कु. कस्तुरी सूर्यवंशी
प्रथम वर्ष, कला

मनीषा

एकाच दिवशी दोन जीव
जन्माला आले.
पण एक होता महालात
रुप्याच्या सजवलेल्या पाळण्यात
आणि दुसरा होता
आईच्या जुनेरात टाकलेल्या पाळण्यात.
दोन्ही जीवांचे नाव मात्र एकच होते.
मनीषा मनीषा.
पहिल्याने नाव जाणूनच ठेविले होते
दुसऱ्याने ठेवायचे म्हणून ठेवले होते
स्वप्नांची पेटी बंद होती
अभिलाषा मात्र वाढतच होती
वाढतच होती.
दुसऱ्याला मात्र हेही ठाऊक नव्हते
स्वप्न म्हणजे काय असते.
त्याच्याजवळ नव्हती स्वप्नांची पेटी
आणि गुंफत गेलेली अभिलाषेची साखळी.
कोणाची तरी मात्र एके दिवशी
अशी झाली फट्फजिती
की शेंगेतील दाण्यासारखे
जोपासले होते ते स्वप्न
दाणे काढून भाजल्यानंर
शिलकीला राहिलेल्या
फोलपटासारखे वाऱ्यावर कुठे
उडून गेले ते सुद्धा समजले नाही.
अशी ही मनीषा
कुणाच्या नशीबी टिकून राहिली
तर्कवितर्काने समजून घेतली पाहिजे
अशी मनीषा.

कु. राजनंदा देशमुख
प्रथम वर्ष, कला

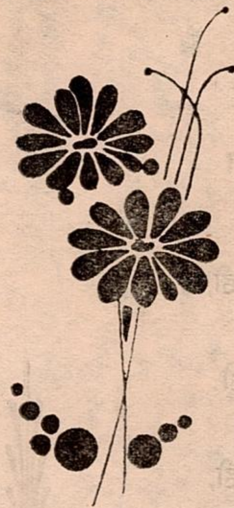

जगाचा सारांश

बसले होते गणित मांडायला
जगाच्या सारांशाचा विचार करायला
पण हेच मला समजत नव्हते
सारांशात जग बसणार कसे ?
ते तर सारांशातच पूर्ण भरले होते.
प्रश्न विचारत होते
चिमुकल्या मनाला
तेच उत्तर सांगत होते
जगाचा सारांश आहे
दोनच शब्दामध्ये तात्पुरते
हेच शब्द आहेत दोन
' आईचे प्रेम '
तोवर बसवले आहेत
सोन्याच्या हृदयात
आणि हिऱ्याच्या काळजात
हाच जगाचा सारांश
उगीच शोधत फिरले मनोमन
माहीच नव्हते ते आपल्याच
जवळ असेल प्रश्नाचे उत्तर
जगाचा सारांश

कु. विशाखा शिंदे
तृतीय वर्ष, कला

उज्ज्वल यशाची परंपरा

वर्गात सर्वप्रथम

कु. सरोज निंबाळकर
तृ.वर्ष साहित्य

कु. सुनिता यादव
तृ.वर्ष वाणिज्य

कु. शबनम मुजावर
द्वि.वर्ष साहित्य

कु.शुभदा टक्कळकी
द्वि. वर्ष वाणिज्य

कु. अनिता शिंदे
प्र.वर्ष साहित्य

कु. मंजुलाबेन पटेल
प्र. वर्ष वाणिज्य

कु. शुभांगी चपाले
१२ वी आर्टस्

कु. मनीषा कल्याणकर
१२ वी कॉमर्स

कु. भाग्यश्री अंभईकर
११ वी आर्टस्

कु. नंदा तलरेजा
११ वी कॉमर्स

निरंतर शिक्षण विभाग प्रशिक्षण वर्ग

ज्युडो कराटे प्रशिक्षण वर्ग

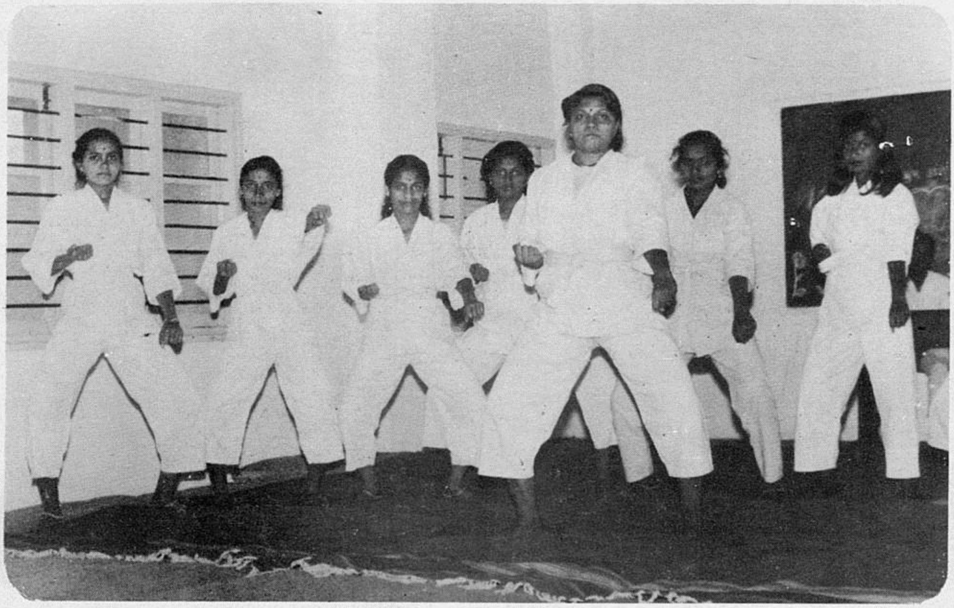

शिवाजी विद्यापीठातर्फे कमला कॉलेजात चालविण्यात
आलेल्या 'ज्युडो-कराटे' अभ्यासक्रमातील एक दृष्य

शिवाजी विद्यापीठातर्फे कमला कॉलेजात चालविण्यात
आलेल्या 'फूड प्रिझर्वेशन' अभ्यासक्रमातील एक प्रात्यक्षित

आमचे अजिंक्यपद विजेते संघ

महिला-क्रीडा स्पर्धा बास्केट-बॉल, जिल्हास्तर अजिंक्यपद

मा. काकाजी व मा. प्राचार्यांसमवेत आमचा अजिंक्यपद विजेता संघ

महिला-क्रीडा स्पर्धा व्हॉली-बॉल शहरस्तर अजिंक्यपद

मा. काकाजी व मा. प्राचार्यांसमवेत आमचा अजिंक्यपद विजेता संघ

' कमला ' ८९ मधील शिवाजी विद्यापीठ पारितोषिक विजेत्या विद्यार्थिनी

कु. विशाखा शिंदे

इंग्रजी समीक्षा, द्वितीय पारितोषिक

कु. निशा भांडवले

छायाचित्र विभागात द्वितीय पारितोषिक

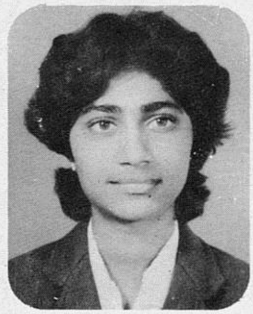

कु. राजनंदा देशमुख

भारतीयम् कार्यक्रम दिल्ली येथे
रोपमल्लखांबमध्ये सहभाग

विविध क्रीडा क्षेत्रातील व्यक्तिगत प्राविण्य

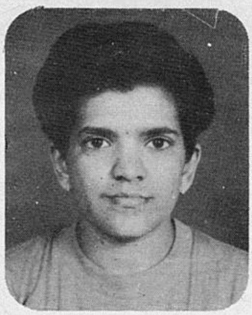

टेबल टेनिसपटू विद्यार्थिनी

कु. कविता टेंगशे

कु. मृदुला बोकील

शिवाजी विद्यापीठ ॲथलेटिक्स झोन फर्स्ट

कु. नंदा भोसले

कु. वंदना तावडे

शिवाजी विद्यापीठ ॲथलेटिक्स झोन फर्स्ट

कु. नीलीमा चोपडे

कु. जरीना पठाण

आमची राष्ट्रीयस्तर -
बुद्धिबळपटू

कु. माधवी पोतदार

ॲथलेटिक्स झोन सेकंड

कु. संपदा कुलकर्णी

" बना लो जहाँ भी, वही स्वर्ग है,
स्वयम्-भूत थोडे वहीं स्वर्ग है,
खलों को कहीं भी नहीं स्वर्ग है,
भलों के लिए तो यहीं स्वर्ग है ।
सुनो स्वर्ग क्या है ? सदाचार है ।
मनुष्यत्व ही मुक्तिका द्वार है ।।

नहीं स्वर्ग कोई धरा वर्ग है,
जहाँ स्वर्ग का भाव है, स्वर्ग है,
सुखी नारको जीव भी हो गए,
वहाँ धर्मराज स्वयम् जो गए ।
सदाचार ही गौरवागार है,
मनुष्यत्व ही मुक्तिका द्वार है ।। "

– मैथिलीशरण गुप्त

हिंदी विभाग

अ नु क्र म णि का

गद्य पुष्प

१) पत्थर भी पिघल जाते हैं	कु. अमिना बारगीर
२) महात्मा फुले का समाजकार्य	कु. राजनंदा देशमुख
३) परिवर्तन	कु. कल्पना रामचंद्र खोत
४) क्या पति और भाई बबिता के खूनी थे ?	कु. विद्या आ. चव्हाण
५) एक महायात्रा विपरीत दिशा में !	कु. लतिफा नांदणीवाले
६) ' आओ, जीवन सफल बनाएँ ! '	कु. नसीराबानू मुल्लाणी
७) " हरिवंशराय बच्चन की काव्य-साधना "	कु. अलका रायमाने
८) द्रौपदी– एक अग्निशिखा	कु. शबनम पटेल
९) मानव–मुक्ति का मार्ग !	कु. दिपीका राठी
१०) " न मैं भविष्य हूँ न वर्तमान मैं तो भूतकाल हूँ "	कु. ज्योती उगळे

पद्य परिमल

१) मौत	कु. अंजली देसाई
२) उलझन	कु. नसीराबानू मुलाणी
३) 'पैसा'	कु. विद्या पोवार
४) प्रतिक्षा	कु. अंजली देसाई
५) गझल	कु. अंजली देसाई
६) गझल	कु. अंजली देसाई
७) बताओ, तो क्या करे ?	कु. अंजली देसाई
८) सवाल	कु. ज्योति उगळे
९) गझल	कु. अंजली देसाई
१०) मृगजल–	कु. ज्योति उगळे
११) राही	कु. ज्योति उगळे
१२) गझल	कु. अंजली देसाई
१३) नकाब	कु. ज्योति उगळे
१४) एहसास	कु. ज्योति उगळे
१५) रिश्ता	कु. ज्योति उगळे
१६) उमंग	कु. ज्योति उगळे
१७) बँटवारा	कु. ज्योति उगळे

' रामू भाग रहा था । उसे साँस तक लेने के लिए वक्त नहीं था । इतने में उसी आदमी ने उसे रोका । रामू बहुत डर गया क्योंकि उसने तो चोरी नहीं की थी । कोई गलत काम भी नहीं किया था । रामूने डरते डरते उस आदमी से कहा, 'मुझ गरीब पर दया करो । मैंने तुम्हारा कुछ भी नहीं बिगाडा है । फिर तुम मुझे क्यों रोक रहे हो ? ' रामू की माँ इस वक्त जीवन की आखरी घडियाँ गिन रही थी । हिंदी फीचर फिल्म को मात देनेवाली इस कहानी में पढिये।'

पत्थर भी पिघल जाते हैं

– कु. अमीना बारगीर

तृतीय वर्ष, कला

"एक प्लेट पकौडे और एक चाय" की आवाज आते ही रामू दौड्ता चला गया। उस होटलमें ग्राहकोंकी खातिर के लिए पाँच–छः नौकर थे । 'रामू' उन्हींमेंसे एक था ।

हुकुम के मुताबिक उसने पकौडे और चाय ग्राहकके सामने रख दिया । जब वह चाय मेजपर रख रहा था उसीवक्त उसके हाथ काँप रहे थे, यह देखकर उस आदमी का दिल पिघल गया । उसने रामू की ओर देखा । उसका चेहरा गरीबी की वजहसे निस्तेज हो गया था । उसका वह करुण चेहरा देखकर उस आदमी के दिलमें उसके लिए दया भर आयी । और वह उसे कहने लगा, "बेटा, तुम्हें क्या हो रहा है ? तुम इसवक्त क्यों काँप रहे हो ?" मगर रामूने कोई जबाब नहीं दिया । उसकी आँखोंसे आँसू उमड़कर आ रहे थे लेकिन वह उन्हें रोक रहा था । लेकिन उसे अपना फर्ज निभाना था । उसने उस आदमीसे कहा, आपको और क्या चाहिए ? सभी कुछ गरमागरम है ।' लेकिन वह आदमी खाने के बगैर उसकी ओर देख रहा था । दोनोंही नजरे मिल गयी और एक अनामिक शक्ति जिसने रामूकी आँखोंमें पानी झलका दिया ।

वह देखकर आदमीने कहा, ' बोलो, तुम्हें क्या हो रहा है ? ' उसी आत्मीयतासे युक्त बातोंने रामू के अभिमान के बांध को दूर करके दया का निर्झर बना दिया । और वह फूट–फूटकर रोने लगा । उसी वक्त आदमीने उसे नजदीक बुलाकर अपने प्यार भरे हाथोंसे उसे दुलारा, प्यार किया ? और उसके प्यार ने रामू को बोलने के लिये मजबूर किया ।

वह रोते रोते कहने लगा, 'मेरी माँ– मेरी माँ–' मगर वह ठीकसे बोल नहीं सका । उसका गला भर आया था । वह आगे बोलने लगा, ' मेरी माँ बहुत बीमार है, उसका खयाल रखनेवाला मेरे सिवाय दूसरा कोई नहीं, वह भूखी है और मै - - - मैं - - - इधर लोगोंको गरमागरम पदार्थ खिला रहा हूँ ।'

इतनेमें उसके गालोंपर तमाचे बैठने लगे । आदमी बौखला गया । ये क्या हो रहा है उसकी समझ में नहीं आ रहा था। होटल का मालीक रामूपर गुर्रा रहा था, वह उसे कहने लगा कि मैं तुझे मुफ्त में तनखा नहीं देता । तू नहीं काम करेगा तो क्या तेरा बाप करेगा ? आदमीने कहा उसका कोई दोष नही मैंने ही उससे पूछा था । वर आदमी बाह्य रूप से अमीर लगता था । मालिकने उसे नम्रतासे कहा, " अब तुम्हें बतानेसे क्या फायदा यह लडके ऐसे ही होते है । हम इन्हें तनखा देते है, लेकिन यह लडके ग्राहकोंसे दोस्ती का हाथ बढाकर पैसे निकालना चाहते हैं । उसके लिए वह कुछ भी करनेके लिए तैयार हो जाते हैं । और यह लडका तो काम टालने में पक्का है । सुबह से उसने चार बार डाँट खायी है । इधर इधर वक्त निकाल रहा है और उस आकाशको ओर देखते खडा रहता है - - - "

बीचमें ही वह आदमी बोल पडा, " माँ बीमार होने के कारण वह डरा हुआ है । इसपर मालिक हँसने लगा, और तुमने उसकी बातपर भरोसा किया ? [redacted] झूठ बोलने की भी कुछ मर्यादा होती है । मनुष्यके चेहरेसे उसका अंतर्मन जाना जाता है । और

प्यार के सिवाय किसीकी आँखोंमें पानी नहीं तैरता। तुम आनेसे पहले वह माँ का नाम लेते ही रोने लगा था यह देखते तो तुम्हेंभी यह सच लगता।" बिना किसी कारण इसीको मारकर हमनेही इसे झूठ बोलनेसे मजबूर किया है। हमारे ही कारण यह ऐसा करने लगे तो दोष किस का ?

मालिक अपनी जगह की ओर चलते–चलते उस आदमीसे कहने लगे, 'आपको अभी दुनियासे बहुत अनुभव लेना है। इन लोगोमें रहे बिना इनका स्वभाव आपको नही समझेगा।'

इसी वक्त रामू दूसरे ग्राहकोंकी देखभाल कर रहा था। इधर से उधर जाते वक्त वह अपनी आँखोका पानी अपने फटे शर्टसे पोंछ लेता था। और इधर इसी आदमीके दिलमें हलचल होती थी।

इतनेमें रामू की उमर एक लडका मालिक के पास आया और उसने मालिक से कुछ तो कहा। मालिकने रामू को बुलाया और कहा तुम्हारे घरसे एक लडका आया था।- - - मालिक बीचमें ही ठहर गया उसने एक बार आदमी की ओर देखा और चुप हो गया। मालिक कुछ नहीं कहता यह देखकर रामू का मन शंकित हो गया। उसे अपनी माँ की जोरोंसे याद आने लगी। उसके सामने अपनी बीमार माँ का चेहरा चमकने लगा। उसे अपनी माँ की हर एक तस्वीर याद आने लगी। उसके पास पैसे न होने के कारण इलाज भी उसने नहीं किया था। बाप तो पहले ही दारुके नशेमें मर गया था। उसकी जिंदगीको जोडनेवाला एक ही रेशमका धागा था वह अब टूटने का संभव था। इसलिये वह सुबहसे बेचैन था। उसने मालिकसे पूछा क्या मेरी माँ की तबीयत और बिगड गयी है। मालिक ने हाँ कही। उसने शीघ्रतासे मालिक से कहा तो मैं अब घर जाऊँ। मालिक ने संमति दे दी। लेकिन उसका भी दिल शंका से भरा हुआ था। क्योंकि उसे लगता था कि, उसकी माँ तो बीमार नहीं होगी लेकिन उसे कोई सिनेमा ही देखना होगा। इसलिए उस कंजूस मालिक ने अपने पैर सिनेमागृह की ओर बढाये।

'रामू' भाग रहा था। उसे साँस तक लेने के लिए वक्त नहीं था। इतनेमें उसी आदमीने उसे रोका। वह बहुत डर गया क्योंकि उसने तो कोई चोरी नहीं की थी। या कोई गलत काम नहीं किया था। उसने डरते–डरते उससे कहा, मुझ गरीबपर दया करो मैंने तुम्हारा कुछ भी नहीं बिगाडा तो तुम मुझे क्यों रोक रहे हो ? उधर मेरी माँ जीवन की आखरी साँस ले रही है और तुम मुझे क्यों रोक रहे हो। इसपर उस आदमीने कहा, 'तुम्हारा घर कहाँ है ?' रामूने कहा, 'करीब - - - आठ–नौ किलोमीटर है। बस एक घंटे का ही रास्ता है।' आदमी ने उसे कहा, 'तुम बस से क्यों नही जाते !' उसपर रामू ने आँखोमें पानी लाकर कहा, 'उतने पैसे तो मेरे पास है नहीं। और मैं जाऊँ भी कहाँसे। और वहाँ पहुँचने तक मुझे मेरी माँ मिलेगी या नहीं यह भी नही समझमें आता।'

उस आदमीने एक टॅक्सी बुलायी और रामू को लेकर बैठ गया। टॅक्सी रामू के घर का रास्ता काट रही थी और रामू की आँखोंके सामने उसके पैदा होनेके बाद से लेकर तो आजतक का चलचित्र दिखायी देने लगा। वह जब छोटा था तब उसका बाप दारु के नशेमें मर गया था। वह और उसकी माँ इस इतनी फैली हुई दुनियामें अकेले रह गये थे। गरीबीकी वजहसे उसे अपनी शिक्षा भी नहीं मिली थी। माँ बर्तन माँजकर दोनोंका गुजारा करती थी। लेकिन उतने पैसोमें उनका घर ठीकसे नहीं चलता था। उसीमें माँ को बीमारी लग गयी थी। इससे वह अब कुछ काम भी नहीं कर पाती थी। इसलिए रामू को होटलमें बावर्ची होना पडा था। और अब उसकी माँ की तबीयत बिगड गयी थी। उसे उसकी माँ की यादने बेहोश कर दिया था। वह कुछ सोच भी नहीं सकता था। उसके घरके सामने टॅक्सी रुक गयी और रामू की विचार शृंखला टूट गयी। वह भागते, भागते घर की ओर चला गया। वह आदमी भी उसके पीछे–पीछ चल पडा।

रामूने घर पहुँचते ही एक ऐसा दृश्य देखा जिससे वह ठिठक गया। उसके घरके सामने स्त्रियोंने भीड कर रखी थी। वह आदमी उसके साथ गया। वह दृश्य देखते ही उसके रोंगटे खडे हो गये।

घर का जो सामान था वह अस्तव्यस्त फैला हुआ था, एक ओर जूठे बर्तन पडे थे। पूजा घर धुएँ की वजहसे काला हो गया था। और एक कोनेमे माँ की वह बेबस स्थिति थी। वह मुर्दा रामू को बहुतही दुःख में डूबो रहा था। उसने अपनी माँ के मुर्देपर

अपनेको लपेट लिया । वह जोर जोरसे चिल्लाने लगा। वह देखकर उस आदमीका दिल करुणासे भर आया ।

गरीबीकी वजहसे उसके कफनके लिये भी रामूके पास पैसे नहीं थे । बीमारीमें वह दवाइयाँ नहीं दे सका । और अब मरने के बाद भी वह अपनी माँ को कफन भी नहीं दे सकता था । कैसा यह इत्तफाक है रामू के जीवनमें । बाकी के सभी लोग अपने ऊपर यह जिम्मेदारी न आये तो ठीक इसलिए वापस चले गये । उस आदमीने एक औरत को बुलाकर उसे पैसे दिये और कफन का इंतजाम करने के लिये कहा । वह औरत फूटफूटकर रो पडी । उसने सभी इंतजाम कर लिया । और वह आदमी चुपकेसे दबे पाँव निकल गया । उसने किसी को पता तक होने नहीं दिया की उसने किस प्रकार उसकी सहायता की ।

रामू का जो एक ही रेशम का धागा था वह भी इस हादसे से टूट गया । इसी वीरान प्रदेशमें वह अकेला रह गया । उसे अब प्यार करनेवाला कोई नहीं रहा । उसे अपना कहनेवाला कोई नहीं रहा । उसे उसकी जिंदगीमें चारो ओर अंधकार ही दिखायी दे रहा था । उसके पैंर वापस उसी होटल की ओर चल पडे ।

इसी वक्त इधर होटल का मालिक सिनेमा देखने में मशगुल था । उसे इन्हीं बातोंसे कोई भी मकसद नही था ।जब रामू उसके होटलमें आ गया । तो रामूके चेहरे ने ही मालिक को बता दिया । मालिक अब खुद को कोसने लगा । ‘ रामू ’ उसका एक विश्वासपात्र नौकर कहलाने लगा । उसने अपना अकौंट खाता रामू को दे दिया । मालिक का कोई अपना बच्चा नहीं था । इसलिए उसने रामू को ही अपना वारिस बनाकर अपना होटल उसके नामपर किया । अपने अंधेरे घरमें उसने रोशनी जगायी । उसने मनसे मालिक की सेवा की । आखिर रामू सुखी हो गया ।

रामूके अंधकारमय जीवनमें जहर घोलनेवाले मालिक ने ही एक ज्योति दिखायी। विरान रेगिस्तानमें भी एक वास्तविक वात्सल्य निर्माण हुआ । सभी ओर हरियाली छा गयी । रामूका जीवन एक हरे-भरे फूलोंसे लदे हुये पेड की तरह बन गया । मगर उसी हरियालीमें भी एक दुःख की छाया थी । वह इतना सुख पाकर भी सुखी नहीं था । उसके इस सुखमें दुःख की परछाईयाँ थी । उसका सुख बाँटने के लिए कोई नहीं था । वह इस दुनियामें अकेला था । और इन्सान को अकेलापन सुखसे भी ज्यादा सताता है ।

भगवान बुद्ध को प्यास लगी थी । आनन्द पास के पहाडी झरने पर पानी लेने गए । किंतु देखा कि झरने से अभीअभी बैलगाडियाँ गुजरी हैं और सारा जल गंदला हो गया है । वे वापस लौट आए और भगवान से बोले – “मैं पीछे छूट गई नदी पर जल लेने जाता हूँ, इस झरने का पानी बैलगाडियों के कारण गंदला हो गया है । ” किंतु भगवान ने आनन्द को वापस झरने भेजा । तब भी पानी साफ नहीं हुआ था और आनन्द लौट आए । ऐसा तीन बार हुआ । परन्तु चौथी बार आनन्द हैरान रह गए । सब सडे-गले पत्ते नीचे बैठ चुके थे; काई सिमटकर दूर जा चुकी थी और पानी आईने की भाँति चमक रहा था । इस बार वे पानी समेत लौटे ।

भगवानने तब कहा–“आनन्द, हमारे जीवनके जल को भी विचारोंकी बैलगाडियॉ रोज - रोज गंदला करती हैं और हम जीवन से भाग खडे होते हैं । किंतु यदि हम भागे नहीं, मन की झील के शांत होने की थोडीसी प्रतीक्षा कर ले, तो सब कुछ स्वच्छ हो जाता है, उसी झरने की तरह । ”

– भगवान बुद्ध

महात्मा फुले का समाजकार्य

– कु. राजनंदा देशमुख
प्रथम वर्ष, कला

' जॉन वार्डन ने इसी पर संतोष नहीं माना । उन्होंने सरकार से शिफारिश कर के महात्मा फुले का पुणे में बडा सत्कार करवाया । उस वक्त उनका गौरव करते हुए एक प्रिन्सिपॉल ने कहा है,

' ज्योतिराव का यह गौरव दिन होगा लेकिन मैं तो कहूँगा कि यह हिंदुस्थान के इतिहास का स्वर्णिम दिन है । ' महाराष्ट्र के अग्रणी विचारक और समाजसेवी महात्मा फुले के जीवनपर प्रकाश डालनेवाला लेख. '

महाराष्ट्र या देश को ही नहीं तो आज समूची मानवजाति को सामाजिक समता, विश्वबंधुत्व और सहिष्णुता इनकी नितांत जरूरी है । इसलिए अनेक बरसोंसे अज्ञात और ज्ञात पुरुषोंने प्रयत्न किये हैं । इन महान पुरुषोंमें महात्मा फुलेजी का नाम सर्वप्रथम लेना होगा । समाजसुधार कार्य में कई सफल हुए तो कई असफल, लेकिन यह तो सच है कि इन सभी लोगोंने दुनिया का उद्धार करने के लिए 'दुनियाकेही शाप और गालियाँ सहकर अपना सर्वस्व अर्पण किया । इस अलौकिक कार्य के पीछे संप्रदाय की भावना नहीं थी, धर्मकी और जाति तो बिलकुल नहीं थी । - - - ' यह विश्वही मेरा घर है ' यही मंत्र इन सभी लोकोंके त्याग में था । वे कुछ नया बनवाना चाहते थे । नष्ट करना नहीं । वे नष्ट करना चाहते थे गंदे, अन्यायी विचार और पुराने बुरे संकेत । इस कारण उन्हें समाज की कडी आलोचनाओं के प्रहार झेलने पडे ।

समाज के चरणोंपर अपना सर्वस्व अर्पितकर, समाजकी गालियोंको सहकर समाज का भला करने के लिए झगडनेवाला महाराष्ट्र का पहला कर्ता पुरुषोत्तम कोई होगा, तो वह है जोतिराव गोविंदराव फुले । परमेश्वर का साक्षात्कार या अध्यात्मकी कोई रूपहली किनार इस महापुरुष के जीवित कार्य को या ध्येय को नहीं थी । फिर भी उन्होंने अपने कडे परंतु उतनेही भावपूर्ण शब्दोंसे संपूर्ण शब्दोंसे संपूर्ण महाराष्ट्रको जगाया । इसी कारण उन्हें अपने जनम में निंदा का शिकार होना पडा । लेकिन अंत में इसी समाज ने उन्हें ' महात्मा ' नाम से सम्मानित किया ।

आज दिखाई देनेवाली बडी-बडी सुधारों का स्वरूप कितना छोटा दिखाई देता है लेकिन सौ साल पहले इस कार्य को आरंभ करना कितना कठिन था ? महात्माजीने सामाजिक समता के विरुद्ध चलनेवाली परंपराओंके विरुद्ध विद्रोह किया । अंधश्रद्धामयी परंपराओंसे और अस्पृश्यता के चंगुलसे समाज को मुक्त करने का प्रयत्न किया । इसने लिए उन्हें आजन्म जूझना पडा । सचमुच, कितनी अपूर्व थी यह सामाजिक सेवाकी दृष्टि !

लडके-लडकियों को पढाने के लिए जोतिबा, परांजपे, वाळवेकर इन लोगोंने पाठशाला स्थापन की । समाज में विशिष्ट और उच्च जाति के जो लोग थे, वे देवधर्म के नामपर दीनदलित लोगोंपर अत्याचार करते थे । यह अत्याचार शिक्षा के बिना नष्ट नहीं होगा, यह महात्माजीको मालूम था । वे कहते थे, " धर्म में ' मानव धर्म ' यही एक धर्म है और हर एक को उसका पालन करना चाहिए । यही ईश्वर की सेवा है । " लेकिन यह बात भी शिक्षा के बिना अज्ञानी और गरीब लोगोंकी समझ में नहीं आयी ।

अज्ञानी, शूद्रादि और अतिशूद्रोंकी जो विटंबना हुई है, वह अंग्रेज सरकार के कारण हुई है ऐसा लोग मानते हैं लेकिन यह गलतफहमी है । आजतक दीनदलितोंपर जो अन्याय और जुल्म हुआ है,उसका एक ही कारण है कि इस समाज को जबरदस्ती एक विशिष्ट वर्गने ज्ञान के प्रकाश से दूर अंधेरे में रखा है। ज्ञान की महति समाज को बताते हुए महात्माजी कहते हैं –

विद्येविना मती गेली, मती विना गती गेली
गती विना ज्ञान गेले, एका अविद्येने हे अनर्थ केले ।

स्त्री–शिक्षा और प्रौढ–शिक्षा कितनी आवश्यक है, यह महान कार्य करने के लिए महात्मा फुलेने जो कष्ट उठाया उसका गौरव एक अंग्रेजी अधिकारीने किया है। नामदार जॉन वॉर्डनने उनका गौरव करते हुए कहा–'मुझे १८५१ में पुणे में एक लडकियों की पाठशाला को भेंट देने का अवसर मिला। वहाँ सिखाने का काम ढाढस से और निष्ठांसे करनेवाला व्यक्ति– एक स्त्री मैंने देखी। विशेषतः एक मालीने उदात्त ध्येयसे उस स्त्री को, अपनी पत्नी को पढाकर उदात्त ध्येयसे लडकियोंकी पाठशाला खोली और वहाँ पढाने का काम पत्नी को दिया। उनके कार्य से दूसरोंको भी स्फूर्ति मिले ऐसी सद्‌भावना व्यक्त करके मैंने उनका मनःपूर्वक आभार प्रकट किया।'

जॉन वॉर्डनने इसपरही समाधान नहीं माना। उन्होंने सरकारसे शिफारश करके फुलेंका पुणे में बडा सत्कार करवाया। उस प्रसंग में एक प्रिन्सिपॉल ने उनका गौरव करते हुये कहा है– 'जोतिराव का यह गौरव दिन होगा लेकिन मैं तो कहूँगा कि यह हिंदुस्थान के इतिहास का स्वर्णीम दिन है।'

म. फुले सत्य के विषय में बताते हैं कि सत्यवर्तन किए बिना मानवप्राणी कालत्रयी सुखी नहीं होगा।

सत्य सर्वांचे आदि घर सर्व धर्मांचे माहेर
जगामध्ये सुख सारे। खास सत्याची ती पोरे
सत्य सुखाला आधार। बाकी सर्व अंधःकार
बळ सत्याचे जाणुनी। बहुरुपी जळे मनी

महात्माजीको 'सत्यधर्म का संस्थापक' मानना चाहिए। उनका 'सार्वजनिक सत्यधर्म' ऐसाही एक धर्म संस्थापना का प्रयत्न है। उन्होंने प्रस्थापित धर्म में जो दोष थे उन्हें दूर करके पुराने तत्त्वोंका नया अर्थ लगानेका प्रयत्न किया.

महात्मा फुले 'सत्यशोधक समाज' के महान संस्थापक थे। ब्राह्मण,भट, जोशी इन लोगोंके अन्यायसे शूद्रोंको मुक्त करने का उन्होंने प्रयत्न किया। सही उपदेश और ज्ञान से उनको उनकेही वास्तव अधिकार समझाने के लिए याने धर्म और व्यवहार संबंधी ब्राह्मण लोगोंके बनाये हुए कार्यसाधक ग्रंथोंसे उनको मुक्त करने के लिए 'सत्यशोधक समाज' की २४ सितंबर १८७३ में स्थापना की। 'सत्यशोधक समाज' धार्मिक और सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करने के लिए प्रेरित हो गया। इस कार्यके प्रति अपने प्रयत्न अधूरे हो रहे है, यह जानकर उन्होंने नयी दिशा लेनेका निश्चय किया। उन्होंने पुरोहितशाही नष्ट की। 'सार्वजनिक सत्यधर्म' जैसा साहित्य लिखकर समाज के सामने नयी जीवन पद्धति रखनेका क्रांतिकारी कार्य किया। बहुजन समाज को ज्ञान देने का प्रयत्न किया/यही उनके प्रयत्नों की नई दिशाएँ थी। महात्मा फुले एक नव समाज के निर्माता थे। पुराने समाज ने जो भेद निर्माण किये थे उच्च-नीच की कल्पनाओंको खाद-पानी डाला था। वह नष्ट करने के लिए उन्होंने अपना सर्वस्व अर्पण किया। भारतीय संस्कृतिने स्त्रियोंको पति की ओर निष्ठा रखने के लिए उपदेश देने में जिसप्रकार कमी नहीं रखी, उसी प्रकार उच्चवर्णीय लोगोंने विधिनिषेधोंका हो हल्ला मचाया।'ब्राह्मण ईश्वर है'ऐसा प्रचार किया था। इससे पुराने जमाने में ब्राह्मण कितने शोषणभोगी थे, यह साबित होता है। लेकिन ऐसे विचारोंके विरुद्ध फुलेजीने निष्ठासे और ढाढससे विद्रोह किया।

महात्माजीके प्रयत्नोंसेही स्त्रियोंको आज शिक्षा लेनेका अवसर मिला है। समाज में जितने पुरुष उतनीही स्त्रियाँ होती हैं और दोनोंपर समान जिम्मेदारी होती है। तो फिर 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' ऐसा किसने कहा है ? इन पचास बरसोमें स्त्रियोंको शिक्षा के द्वार खुले होने से हिंदुस्थान का कायाकल्प कितना हो रहा है, यह हम सभी देख ही रहें हैं। पिछले दशक में हिंदुस्थान के ऊँचे स्थानपर प्रधानमंत्रीपदपर जो व्यक्ति विराजमान हुआ वह पुरुष नहीं था–उस ऊँचे स्थानपर विराजमान हुई थी– एक स्त्री। इसका श्रेय महात्मा फुलेको देना पडेगा।

महात्मा फुले यह विषय एक ऐतिहासिक सत्य है। वहाँ कल्पना या मनोरंजन को स्थान नही है। उनका जीवन शौर्यसे और ढाढससे भरा हुआ था। उनके जीवन में सबकुछ था लेकिन चमत्कार, तेजोवलय और वाचक को अपेक्षित प्रेमप्रकरण आदीकी सुगंध नहीं थी। यह एक धडकनेवाले और जलनेवाले दिल के इन्सान की तो क्या एक विद्रोही कांतिपुंज पुरुषोत्तमकी हकीकत है। म. जोतिबा फुले एक क्रांतिकारी विचार है। वह एक जागती हुई पुरोगामी प्रवृत्ति है। उनका मनन, चिंतन और अनुकरण करनेसे व्यक्तिका सामर्थ्य बढेगा। उनको केवल ब्राह्मणेतर लोगोंको मानना चाहिए, ऐसा कहने में भूल होगी। क्योंकि वह एक विचार होने के कारण सार्वजनिक हैं।

'वृत्ति उन्नत और प्रवृत्ति शुद्ध रखनेवाली दवाई का नाम है– जोतिबा।'

परिवर्तन

— कु. कल्पना रामचंद्र खोत
प्रथम वर्ष, कला

' रुम के दरवाजे से झाँककर प्राध्यापकों ने देखा । उस भीड में नुक्कड का पानवाला था, एक व्यक्ति मोटार की मरम्मत करनेवाला मेस्त्री था । उसे डॉ. अनिल ने पहचाना । प्रो. प्रकाश ने एक अन्य व्यक्ति को पहचाना जो सायकिल की मरम्मत करता था । डॉ. अनिल की समझ में आया कि ये कॉलेज के छात्र नहीं थे । ये अशोक के लाये हुए गुंडे थे । आज कल महाविद्यालयों में क्या चल रहा है ? इसके लिए कौन जिम्मेदार है ? इस हालत से शिक्षा को बचाना है तो क्या करना चाहिए ? '

युनियन क्लास में से आवाज आ रही थी, वहाँ बहुत हलचल थी । वह आवाज एक दादा किस्म के लडके की थी । वह जोर जोरसे डॉ. अनिल के साथ बोल रहा था । डॉ. अनिल वहाँ नये आये थे। वे गंभीर प्रवृत्ति के थे । कॉलेज में वे विभागाध्यक्ष थे । आजतक अशोक सभी अध्यापकों को धमकियां देता आ रहा था। सब चुप बैठकर उसका अन्याय सहते थे, लेकिन डॉ. अनिल को यह सब अच्छा नहीं लगा । इसलिए वे अशोक को समझा रहे थे । लेकिन अशोक कुछ समझना नहीं चाहता था ।

उस दिन डॉ. अनिल और अशोक दोनों में संघर्ष शुरू हुआ । कॉलेज के सीधे–सादे अध्ययनशील लडके छिपे–छिपे अशोक को बिभीषण कहते थे । वह सभी विदयार्थिओं पर रोब जमाता था। परीक्षा के दिन नजदिक आने लगे, वैसे अशोक ने क्लास में आना शुरू किया, क्योंकि अब उसे परीक्षा के लिए आवश्यक सामग्री चाहिए थी । पर पहले दिन उसकी मुलाकात विभागाध्यक्ष डॉ. अनिल से हो गयी । अशोक अपनी आदत के मुताबिक क्लास प्रारंभ हो जाने के पूरे पच्चीस मिनिट बाद क्लास में आ गया ।

" क्या मैं अंदर आ सकता हूँ, सर ?"

इतनी विनम्रता से बोलते हुए अशोक अंदर आ गया । उसको डॉ. अनिलने क्लास में आने की आज्ञा नहीं दी थी । फिरभी उसने क्लास में आने के लिए लिए कदम बढाये, इतने में गंभीर प्रकृति के डॉक्टर अनिल के तेवर बिगडे। वे एक अनुशासनप्रिय स्वभावके थे । इसलिए आज्ञा दिए बिनाही अशोक अंदर आगया, यह उन्हें अच्छा नहीं लगा । उन्होंने अशोक को टोका–

" यह आनेका कौनसा तरीका है ? खबरदार कदम आगे बढाये तो "

सहसा अशोक चौंक गया । मानो उसे किसी साँपनेही सूँध लिया हो । आजतक उसे किसीने भी इतने अधिकारपूर्वक टोका नहीं था । फिर भी अशोकने कुछ जवाब नहीं दिया । वह बैंच पर बैठने लगा । फिर अचानक हुई गर्जनाने उसके पैर को थमा दिया ।

"मैं कहता हूँ खडे रहो । '

आवाज में रोब था । अनायास ही वह खडा हो गया ।

"मैंपूछता हूँ,आनेका कौनसा समय और तरीका है ?बिना आज्ञा लिए तुम क्लास में आ गये कैसे ?"

अशोक ने जबाब दिया !

"लेकिन सर मैंने क्लास में आने की आज्ञा मांगी थी । '

"पर मैंने आज्ञा नहीं दी थी "

उस समय डॉ. अनिल का क्रोध सीमा पार कर चुका था । लेकिन धीरेसे अशोक ने जबाब दिया !

" किसीने मुझे आजतक क्लास में आनेसे रोका नहीं और देरी तो युनियन के काम में हो गई। प्राचार्य ने दस लडकोंके नाम काट दिए है।"

" देखिए यह क्लास है, यहाँ सिर्फ पढाई की बातें होती है । नेतागिरी क्लास से बाहर । पढना है, तो

ठीक वक्तपर क्लास में आना चाहिए। लेकिन बहुतही उद्दंडतासे ऊंची आवाज में अशोक ने कहा।

'' नेतागिरीसे आपका ताल्लुक नहीं है। इसलिए आप ऐसे विषयपर कुछ न बोलिए। पढाई के बारे में बाते करनी है, तो परीक्षा के वक्त पर देखा जाएगा।'

अशोक के चमचे आज चुप थे। एक भी दोस्त उसका साथ नहीं दे रहा था। तो अशोक के अन्दर का गुस्सा और भी डबल हो रहा था। सब दोस्त सिर नीचे झुकाए बैठे रहे थे। डॉ. अनिल ऐसे बद्तमीज छात्रोंसे सख्त नफरत करते थे। इसलिए उन्होंने अशोक से कहा.

'' क्लास से बाहर जाओ, नहीं गये तो सिपाही से कहकर बाहर निकाल दूंगा।'

सबके सामने इतने सालोमें पहली बार अशोक का इसप्रकार अपमान हुआ था। उसकी उद्दंडतासे लडनेवाला व्यक्ति उसके सामने आ गया था।

डॉ. अनिल प्राध्यापक रुम में आते ही उसके सहयोगीने उन्हें सलाह दी की अशोक से उलझना बेकार था। वह आजतक डरा धमकाकर ही पास होता आया है। उन्होने डॉ. अनिल को यह भी चेतावनी दी की ऐसे गुंडों को छेडने के परिणाम का स्वरूप क्या होता है।

''ऐसा कैसा चल सकता है? क्लास में अनुशासन नहीं रहेगा तो पढाई खाक चलेगी? ऐसे गुंडों को प्रवेश दिया ही क्यों जाता है?' बात आगे बढती, परंतु चपरासी हाथ में एक चिठ्ठी लेकर उपस्थित हुआ। डॉ. अनिल को प्राचार्यजीने बुलाया था। वे प्राचार्यजी के रुम में चले गये। वे वहाँसे लौटे तब उनके सहयोगी ने देखा कि उनका स्वर शांत था। लेकिन चेहरेपर एक दृढता दिखाई दे रही थी।

इसके बाद तीन दिन अशोक क्लास में नहीं आया। चौथे दिन डॉ. अनिल ने देखा कि उनके आनेके बाद सभी छात्र उठकर खडे हुए, लेकिन सिर्फ अशोक बैठा रहा। उपस्थिति लेते समय अशोक का नाम दो बार पुकारने से भी उपस्थिति नहीं दी। इसलिए डॉ. अनिल ने उसकी उपस्थिति नहीं लगायी। डॉ. अनिल नोटस् दे रहे थे। लेकिन अशोक को कुछ समझ में आता नही था क्यों कि उसने पिछले पाठ नहीं लिखे थे। अबतक जो नोटस् लिखकर दिए थे, अशोक को उस नोटस् की अब जरूरत लगने लगी। लेकिन परीक्षा नजदीक आने के कारण विद्यार्थी अपनी कॉपियाँ उसे देते नहीं थे। उसके साथियोंकाभी यही हाल था।

डॉ.अनिल क्लासमें पढ़ा रहे थे, इतने में अशोकने कहा. '' कुछ समझ में नही आता, फिरसे पढाईए।'

'' अगर तुम पहलेसे क्लास में नहीं तो तुम कैसे समझोंगे। वक्त कम है, इसलिए मैं पूरा पाठ्यक्रम पढ़ा नहीं सकता, अब तीन–चार दिन बाकी हैं, आवश्यक दो–तीन पाठ पढ़ाने हैं।'

'' लेकिन सभी की समझ में कुछ नहीं आता और आप आगे चल रहे है। किसी के पास पूरे नोट्स भी नहीं हैं।

डॉ. अनिल को लगा यह उनकी शिक्षा पद्धतिपर गंभीर आरोप है। उन्होंने उच्च स्वर में कहा।

'' सभी को नहीं, सिर्फ तुम्हारे अकेले की बात करो ''उन्होंने क्लास की ओर मुडकर देखा और कहा।

'' अबतक पढाये पाठ्यक्रम किसकी समझमें नहीं आये है, उन्होने तुरंत खडे होकर बता देना। ''

कही से भी कोई आवाज नहीं आयी। अशोकने अपने साथियों की तरफ आगबबूला होकर देखा। सभी नीचे सिर झुकाए बैंठे रहे। अशोक समझ गया। '' तुम्हारे पास नोटस् नहीं, लेकिन तुम नकल करके लिखो।' डॉ. अनिल बिगडकर बोले.

'' नकल करके पास होना और बात है, लेकिन मौखिक परीक्षामें तो नकल काम नहीं आयेगी।

यह तो अशोक के लिए चुनौती थी। उसने कहा '' कौन कैसे पास होता है, इससे आपको मतलब नहीं, और मौखिक परीक्षा वह भी देखी जाएगी ''।

परीक्षा के पूर्व की छुट्टी प्रारंभ हो गयी। अशोक को एक सूचना मिली की डॉ. अनिल व्याख्यान देने के लिए बाहर जा रहे है। उसे बहुतही आनंद हुआ, लेकिन उसका यह आनंद बहुत देर तक नहीं रहा। उसे उसके साथियोंने बताया कि डॉ. अनिल जानेसे पूर्व दो दिन मौखिक परीक्षा ले रहे थे। यह सुनकर अशोक का दिल बैठने लगा। उसकी समूची रात तनाव और चिंता में बीती। सुबह होते ही उसका मन शांत हुआ था। समस्या के समाधान का मार्ग उसे सूझ गया था।

डॉ. अनिल प्राध्यापक रुममें बैंठे हुए थे, इतने में उन्होंने भीड देखी। भीड में विद्यार्थी थे और उन्होंने प्राचार्यजीको घेर लिया था। नारे लगा रहे थे।

" मौखिक परीक्षा की तारीख आगे बढाओ, विद्यार्थिओकों तैयारी करनेका अवसर दो। छात्रएकता जिंदाबाद, कॉलेज प्रशासन मुर्दाबाद।'

रुमके दरवाजेसे झाँककर प्राध्यापकोंने देखा उस भीड में नुक्कड का पानदूकानवाला था, एक व्यक्ति मोटार मेस्त्री था। उसे डॉ.अनिलने पहचाना। प्रो. प्रकाश ने अन्य एक व्यक्तिको पहचाना वह साईकल की मरम्मत करता था। डॉ. अनिल की समझ में आया, कि यह कॉलेज के छात्र नहीं है। यह अशोक के लाये हुए गुंडे हैं। उस भीड ने तोड़फोड़ करना शुरू किया। खिडकियोंके कांचोंपर पत्थरोंकी वर्षा प्रारंभ हो गयी। भीड-भाड, शोर-गुल में दरवाजों खिडिकियों और बरामदे का अंतर मिट गया।

अगले क्षण प्राचार्यजी के कमरें में भीड दाखिल हो गयी। फिर सब शोर-गुल शांत हो गया। प्राचार्यजीके रुम से निकलकर चपरासी सीधे डॉ अनिल के पास आ गये। डॉ. अनिल ने सिपाही को कुछ समझाया और चिठ्ठी देकर बाहर जाने के लिए कहा। डॉ.अनिल अकेले प्राचार्यजी के कमरे की ओर मुड़ गये। फिरसे शोर शुरू हो गया था। वे प्राचार्यजीसे कह रहे थे।

" सर यह अन्याय है, न पाठ्यक्रम पूरे हुए हैं न पढाई ठीक हुई है। यह हमारे भविष्य का प्रश्न है। मौखिक परीक्षा हम किसी भी हालत में अभी नहीं दे सकते। हमे अभी तैयारी करनी है। कमसे कम सप्ताह का समय मिलना चाहिए।"

इतने में डॉ. अनिल अंदर आ गए। उन्हें देखकर भीड ने उन्हें जाने को रास्ता बना दिया। प्राचार्यजी के पास कुर्सी पर वह बैठ गये। गंभीर मुद्रा में प्राचार्यजीने कहा।

" डॉ. अनिल मौखिक परीक्षा के लिए विद्यार्थी सात दिन चाहते हैं, आप का क्या विचार है ?"

डॉ अनिलने भीड पर निगाह डालकर प्राचार्यजीसे कहा, " यहाँ तो विद्यार्थी नहीं है, तो इस भीड का मौखिक परीक्षासे क्या लेना देना ?' अशोक बोला।

" विद्यार्थियोंको आप नहीं पहचानते। आप नये आये। लेकिन हैं विद्यार्थी आप को पहचानते हैं। विद्यार्थीयोंके भविष्य के साथ हम खिलवाड नहीं होने देगें। मौखिक परीक्षा आगे बढानाही होगा।'

भीड में शोर मच गया। प्राचार्यजीसे डॉ. अनिल ने कहा,

" मै इन लोगों की बात समझ पाया हूँ। मैं तारीख आगे नहीं बढाऊँगा, वैसे भी गुंडागर्दी के सामने सिर झुकाना मैं ठीक नहीं समझता।

भीडमें से एक बोला।

" हम कॉलेज की ईंटसे ईंट बजा देंगे, आप हमें समझते क्या हैं। प्राचार्यजीके सामने बिकट समस्या उत्पन्न हुई। वह भीड से घबराते थे। उन्होंने दबे स्वर में कहा।

डॉ. अनिल विद्यार्थियों की इस छोटीसी माँग को पूरा करने में हर्ज ही क्या है ?"

भीड में से आवाज आ रही थी।

" हमें तुरंत निर्णय चाहिए। हम अधिक इंतजार नही कर सकते "।

" विद्यार्थीओंकी माँग होती तो मैं उनकी माँग पूरी कर देता लेकिन यह तो सब गुंडे हैं। अनिल ने कहा। इतने में सिपाही पुलिस की गाडी लेकर आ पहुँचा। पुलिसने गुंडों को पकड़कर गाडी की तरफ ले गये। इतने में अशोक ने डॉ. अनिल से कहा। " सर मुझे माफ़ कर दीजिए। मैं ही गुंडे लोगों को लाया था। सर मैं आपको समझ नहीं सका। मुझे आज तक किसीने अच्छे-बुरे का मार्ग नहीं दिखलाया। सर आप मुझे माफ कर दीजिए।"

जो अशोक सीना तानकर घमंडमें डॉ. अनिल से बाते करता था, आज वही अशोक घुटने टेककर सिर झुकाकर उनसे माफी माँग रहा था। सभी छात्र उसे ऐसी हालत देककर हक्के-बक्के से रह गये। इतना परिवर्तन ? आश्चर्य था।

' क्या यह वही बबिता साबू थी जो कभी एक बहुत ही होनहार और सुशील लडकी थी। क्या ऐसी लडकी कभी भूतबाधा का शिकार हो सकती थी? उसके परिवारवाले इतने मूर्ख कैसे थे कि जिन्होंने मनोवैज्ञानिक इलाज न कर उसे दुष्ट और अनीतिपूर्ण मांत्रिकों के हाथ सौंप दिया। मांत्रिकोंने उस की आबरू लूटी और गला घोंटकर कुएँ में धकेल दिया।'' भारतीय समाज में फैले मंत्र – तंत्र विद्यावाले राक्षस कबतक ऐसा अत्याचार करते रहेंगे। क्या कानूनके हाथ उन्हें पकड नहीं सकते?

क्या पति और भाई बबिता के खूनी थे ?

– विद्या आ. चव्हाण
द्वितीय वर्ष वाणिज्य

जो अपने शैक्षणिक जीवन में सफल होता है वह अपने लौकिक जीवन में भी सफल होता ही है ऐसी बात नहीं है। इसका एक ज्वलंत उदाहरण है बबिता। बबिता साबू !

बडी ही होनहार और चालक लडकी थी वह। मेरा उसके साथ परिचय स्कूल के पहले ही दिन हो गया था। उस दिन जब पहली बार स्कूल पहुँची तब ना मेरी किसीके साथ पहचान थी ना ही मेरी कोई सहेली थी। मैं अकेली ही बैठी हुई थी। तब एक बात मेरी समझ में आई कि सब लडकियाँ आपस में किसी बबिता नाम की लडकी का जिक्र कर रही है, मैं सोचने लगी कि यह बबिता कौन हो सकती है। तभी सब लडकियाँ कहने लगी कि देखो बबिता आ गई। मैंने उसे देखा और देखते ही रह गयी। सचमुच बबिता बडी ही सुंदर थी। मैंनें एक बात मन ही मन में ठान ली कि मैं बबितासे ही मित्रता बढाऊँगी। संयोगवश वह मेरे ही पास आकर बैठ गयी। मैंने उसकी तरफ मुस्कराकर देखा तो वह भी मुस्कुरा दी उसने मेरा नाम पूछा और बस। उस दिन से ही हमारी मित्रता का सिलसिला शुरू हो गया। वह कक्षा में हमेशा सर्वप्रथम आती थी। सबसे उसका व्यवहार बडा ही स्नेहपूर्ण था और जो कोई भी उसके सानिध्य में आता बस उसही का हो जाता। इसीसे वह मुझे एक आदर्श लडकी जान पडती थी।

आज उस घटना को पूरे छः साल हो गये हैं। उपरोक्त प्रस्तावना का कारण ही कुछ ऐसा है। एक दिन सुबह जब मैं अखबार पढ रही थी तो अचानक मैंने एक समाचार पढा और मैं स्तब्ध रह गयी। क्षणभर के लिए मैं विश्वास भी नहीं कर सकी कि ऐसा भी हो सकता है।

मैं आपसे एक प्रश्न का उत्तर चाहती हूँ, कि जो लडकी अपनी कक्षा में सर्वप्रथम आ सकती है और जो इतनी पढी लिखी हो वह क्या ' भूतबाधा ' जैसी निरर्थक बात का शिकार हो सकती है ? अनहोनी बात है किंतु एक कटुसत्य भी। इस बात में सत्य अथवा असत्य का सवाल नहीं है परंतु इस कथा की हुई शोकांतिका का है।

उसी बबिता का विवाह हो चुका था और विवाह के छ: महिनों के पश्चात ही उसे भूतबाधा जैसी कोई बाधा हो गई थी। डॉक्टरों से लेकर वैद्य हाकिमो यहाँ तक की ओझाओं से भी उसका इलाज करवाया गया परंतु इसका कोई असर न हुआ। तभी बबिता के परिवारवालों को किसीने बताया कि बुलढाणा के किसी दरगाह में ऐसी बिमारियों पर इलाज किया जाता है। आखिरकार बबिता को भी वहाँ लाया गया और वहाँ पर जो कुछ भी हुआ वह मानवीयता से परे था।

बबिता के साथ उसके पति महाशय एवम् उसके भाईसाहब दोनों ही गये थे। मांत्रिकों ने बबिता की जाँच की और झट भूत उतारने में आवश्यक सामग्रियों कीं सूचि बता दी। पति महाशय तो आवश्यक सामग्री लाने चले गये, भाईसाहब बबिता के पास ठहर गये। मांत्रिकोंने उन्हे भी कुछ और अत्यंत आवश्यक वस्तु लाने के लिये कहीं भेज दिया। अब बेचारी (पागल ?) बबिता वहाँ पर अकेली बैठी रह गयी।

इधर जब पतिमहाशय और भाईसाहब लौटे तो उन्होंने बबिता को वहाँ नहीं पाया। वहाँ पर फकीरों और मांत्रिकों से पूछताछ करने पर उन्हें बताया गया कि बबिता भी उन्हीं के पीछे-पीछे चली गयी थी।

बहुत पूछताछ् और छानबीन करने पर भी जब बबिता का कही पता न चला तो पुलिस स्टेशन में मामला दर्ज करवाया गया। पुलिस ने भी बहुत छान बीन की किंतु बबिता का कहीं पता न चल सका। कोई चार दिनों के पश्चात पुलिस उनके पास आई ओर उन्हें किसी स्त्री की लाश की शिनाख्त के लिए पुलिस स्टेशन ले गयी। दुर्भाग्यवश वह लाश बबिता की ही थी जिसे कुछ घंटो पहले ही किसी कुएँ से निकाला गया था।

पहले तो यह अनुमान निकाला नया कि शायद पागलपन के दौरे में या भूतबाधा (?) के कारण अनजाने में बबिता कुएँ में गिर गयी हो। परंतु पोस्टमार्टम का जो कुछ विवरण डॉक्टरों ने दिया था उससे एक ऐसा कटुसत्य सामने आया जो न केवल अविश्वसनीय था बल्कि घृणास्पद एवम् लज्जास्पद भी था। पोस्टमार्टम के विवरण में बताया गया था कि उस पर अत्याचार करने के उपरांत गला घोंट कर उसकी हत्या कर ही गयी थी और उसके पश्चात उसे कुएँ में फेंक दिया गया था।

मैं तो यह बात सुन कर सन्नाटे में आ गयी। क्या झाड फूंक और इलाज के नाम पर ये ढोंगी, मक्कार और कमीने लोग इस स्तर तक नीचे गिर सकते हैं।

मैं तो यह सोचकर हैरान हो जाती हूँ कि क्या यह वही बबिता साबू थी जो कभी एक बहुत ही होनहार और सुशील लडकी थी। क्या ऐसी लडकी कभी भूतबाधा का शिकार हो सकती हैं? और यदाकदाचित उसे कोई मानसिक समस्या हो भीं गयी थी तो उसके सुशिक्षित परिवारवाले उसे ओझाओं और मांत्रिकों के पास कैसे ले गये? क्या आज का इतना प्रगत विज्ञान और मनोविज्ञान ऐसी समस्याओंका पूर्णतः समाधान नहीं कर सकता? या फिर ऐसी कितनीही बबिताँए समाज के ढोंगी लोगों के अत्याचार का शिकार होती रहेंगी?

फिर भी हम सुशिक्षित लोग समझदार और मालूम होते हुए भी ऐसी बातों के शिकार हो जाते है। बबिता साबू जो अपने शैक्षणिक जीवन में इतनी सफल और कामयाब हुआ करती थी वह अपने लौकिक जीवन में कहाँ तक सफल हो पायी थी? यह सब तो नियति का खेल है। हम सब संसार के मनुष्य क्या नियति के हाथों की कठपुतलियाँ मात्र हैं?

तब शांति-निकेतन में गरमी के दिन थे। ऐसे में ठीक दोपहर के समय मैं रवीन्द्रनाथ से मिलने गया। नमस्कार तथा कुशल-क्षेम के बाद मैंने कहा- " बेमौके आकर आपको कष्ट दे रहा हूँ। " छूटते ही गुरुदेव ने कहा- " आपने भी तो ऐसी धूप में आने की कृपा की है। "

"जी नहीं। धूप तो मुझे भाती है। मुझे धूप में आनन्द ही आता है।"

मेरी बात से रवीन्द्रनाथ जैसे पुलकित हो मुस्कराते हुए सव्यंग्य कहने लगे- "अच्छा! आपको भी धूप में आनन्द आता है? मैं तो कडी धूप होती है, तब लू मे आरामकुर्सी लगाकर बैठता हुँ और प्रकृति के रूप का मजा ले लेता हुँ। ---मै तो समझता था कि ऐसा शौकीन मै अकेला ही हुँ। "

मैने डरते डरते विनोद किया-'रवि' को अपनी ही धूप न भाए, भला यह भी कभी सम्भव है? "

– काका कालेलकर

'मानवीय सभ्यता बिल्कुल खोखली नहीं है। एक ओर हम ज्ञान – विज्ञानसंपन्न होकर इक्कीसवीं सदी में प्रवेश करना चाहते हैं और दुसरी ओर हम अपने संतमहात्माओं के उपदेश से हमारे मन संस्कृत और मानवता की भावनाओं से परिपूर्ण बनाने के प्रयत्न किए हैं। फिर भी मानवसमाज में व्याप्त हिंसा नष्ट नहीं हो रही है। हिंसा में दुनिया के उलझानेवाली प्रवृत्ति मानव मन में ही दीख दडती है। फिर क्या मानवजाति अपने हाथों अपनी हत्या कर नष्ट होगी ?'

विप...

– कु. लतिफा नांदणीवाल
द्वितीय वर्ष कला

जल रहा, जल रहा, आसमाँ जल रहा,
वो देखो ! समुंदर जल रहा है,
वो देखो ! विश्व जल रहा है।
हाहःकार करता हुआ मन कहता है,
कौन ? किसमें जल रहा है ?

मानो विश्व में चारों तरफ आग ही आग लग रही है। जहाँ भी देखो, वहाँ सिर्फ जलन ही जलन है ! क्या ! यह आग घृणा की, धर्म की, अनीति की है या, और कौनसी ? जिसमें मानवजाति का समूचा भविष्य खाक में मिला जा रहा है।

आधुनिक, वैज्ञानिक युग में प्रवेश करता हुआ विश्व आज २०वीं सदी को लांघकर २१सदी में पदार्पण कर रहा है। विश्व के हर एक देश की प्रगति तेजी के साथ हो रही है। मानवजाति ने कल्याणके लिए विज्ञान सहायक हो रहा है। लोगों का मानसिक एवं शारीरिक व्यक्तित्व का विकास हो, इसलिए प्रगतिशील मनुष्य प्रयत्नशील हुआ है। उसके परिणाम भी दिखाई देने लगे है। मनुष्यजाति ने सभी क्षेत्रों में अपना विकास करना प्रारंभ किया, मनुष्य चंद्रभूमिपर कबकाही पहुँच चुका है। इतना ही नहीं अंतराल में अब हॉटेल की निर्मिती भी की जा रही है। मानो प्रकृति को ही मनुष्य अपने वश में कर लेने का प्रयास कर रहा है। लेकिन निराशा से कहना होगा कि मनुष्य ने सिर्फ अपना भौतिक विकास किया, लेकिन आंतरिक व्यक्तित्व का विकास करना ही वह भूल गया है।

विश्व के कोने-कोने में समय समयपर संत महात्मा, लोग हो गये कि जिन्होंने व्यक्ति के आंतरिक व्यक्तित्व के विकास को प्राधान्य दिया है। उनके व्यक्तित्व के परिष्कार के लिए प्रयत्नशील रहे। उन्होंने लोगों को सजग करने की चेष्टा की, उनमें प्रेरणा एवं स्फूर्ति भर दी। महात्मा येशू, महंम्मद पैगंबर, महात्मा कबीर, तुकाराम, रामदास, विवेकानंद परमानंद, परमहंस आदि महात्माओं ने 'मानवता' को ही सर्वश्रेष्ठ धर्म माना। और अपने जीवन में मानवता को ही श्रेष्ठ स्थान दिया। लेकिन अपने पूर्वजोनें जिसे जीवन का सर्वश्रेष्ठ धर्म माना, उसी मानवता को आज का मनुष्य कुचल रहा है। उसे पैरोंतले रौंद रहा है। अब वह आदीमानव के समान नृशंस बर्बर बन गया है। फर्क इतना ही है, कि वह आदीमानव अज्ञानी, अविकसित, अपरिपक्व, हिंस्त्र प्राणी था एवं उसके मस्तिष्क का परिष्कार नहीं हुआ था और आज का विकसित आदीमानव ज्ञानी, मस्तिष्क से परिष्कृत, परिपक्व है। लेकिन दोनों का कार्य एक ही हो गया कि अपने हित के लिए, स्वार्थ के लिए झगडना, और उसकी पूर्ति करने के लिए हिंसात्मक मार्ग का अवलंब करना।

आज हम किसी भी देश की, सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्र की ओर सरसरी आँखो से देखे तो यह विकसित, परिपक्व आदीमानव तांडवनृत्य करते हुए आपको दिखायी देगा। मिसाल के तौरपर, इराण–इराक, इजिप्त, रुमानिया, लेबिनान, रूस, अमरिका, श्रीलंका, पंजाब, भारत–पाकिस्तान. सामान्य व्यक्ति अपने, जैसे अन्य व्यक्तित्वों को जिंदा रखने के लिए अपने प्राणों का

...जमे कई ... के घमंडी, ...ी विविध लालसा- ... के शाश्वत, अमर के नामपर तूफान मचाये ... रहे हैं। ... पूर्ति करने के लि... – इराक, इजिप्त तीनों भी धर्मबंधु चि... इराण–इराक के बीच काफी सालों से कमी शीतयुद्ध तो कमी धमासान युद्ध चल रहा है। वहाँ के स्वार्थी सत्ताधीशों को सत्ता की हवस ने अंधा बना दिया नरेश मेहताजीने अपने खंडकाव्य 'महाप्रस्थान' में ऐसे मत्ताकांक्षी व्यक्तियों के व्यक्तित्व को इसप्रकार स्पष्ट किया है–

जब कि सत्ताधारी
पृथिवीपर, रथ को रेख से
रक्त–स्नात इतिहास लिखता है।
विशाल बान्धवता की नहीं
उसे तो चारों और
विद्रोह और षड्यन्त्र की गन्ध आती है;

ऐसा सत्ताधारी कमी उदार चरित्र का नहीं हो सकता। ऐसे ये अव्यायी – अत्याचारी सत्ताधीशोंने अपनी मातृभूमिको रक्तरंजित किया। इराण – इराक युद्ध में कितने ही नौजवान काम आ गये। अब वहाँ सिर्फ वृद्ध छोटे–छोटे बच्चे, और अनगिनत संख्या में विधवा स्त्रियाँ है। फिर मी वहाँ के सत्ताधीशों की आँखे नहीं खुली। अब तो छोटे-छोटें बच्चो को मी युद्ध की एवं शस्त्रास्त्र चलाने की शिक्षा दी जा रही है। क्यों कि वे अपनी विद्वेष की आग को बुझाने के लिए तैयार नहीं है। उनके सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक मूल्य नष्ट हो रहे है, समाज की नीतिमत्ता कुचलीजा रही है। विधवा स्त्रियाँ, छोटे बच्चे आधारहीन, दिशाहीन हो गये है। उनके भविष्य में सिर्फ अंधियारा ही अंधियारा है।

दूसरी तरफ विश्व के सबसे बलिष्ठ राष्ट्र, जिन्होंने अपनी वैज्ञानिक एवं भौतिक प्रगति अत्युत्तम रुप में की है। वह अमरिका और रूस उन्होंने तो समूचे मानवजाति को नष्ट करने के संहारक अस्त्र तैयार किए है जिसके जरिए वे विश्व के सबसे प्रगतिशील एवं शक्तिशाली राष्ट्र बन गये है। सबसे पहले अमरिका ने अणुबम्ब तैयार किया। जिसके बलपर वे रुस को डरा रहे थे। रुस का सबसे खतरनाक एवं महत्वाकांक्षी नेता स्टॅलिन भी अमरिका के अणुबम्ब से डरा हुआ था। लेकिन उनके आखरी दिनों में रूस के महान शास्त्रज्ञ शाखाशेव्ह ने अणुबम की तरह हैड्रोजन बम उसी तरह शक्तिशाली विध्वंसक बम बनवाया। याने अभीतक लोग नागासाकी और हिरोशिमा के विध्वंसक मानवजाति के हानिकारक कांड को भुला नहीं सके, तो उसे ही नष्ट करने में उन दोनों राष्ट्रोमें होड सी लगी है।

अभी–अभी रूमानिया के व्यक्तिस्वातंत्र्य के लिए महान क्रांति हो गयी। निकोलाई सीझेस्कू ने २४ वर्षतक तानाशाह की तरह राज्य किया, साम्यवाद के नामपर अकूत संपत्ति जमा कर दी, उनकी पत्नी एलिना दरबार लगाने की शौकीन, बेशकीमती वस्तुओं की संग्राहक कहने के लिए रोमानिया की माँ, किन्तु निकोलाइ के हाथ ले गढदी छिनने की नौबत आयी तो हजारो रोमानियावालों के कत्ल से भी उसकी ममता नहीं जागी। उनकी जनता जीवनाश्यक वस्तुओं के बिना मर रही थी। जनता को इतना भी व्यक्तिस्वातंत्र्य नहीं था कि वे पेटभर खाये। जीवनावश्यक वस्तुओं में से अनाज, पाव, रोटी, अंडे, मांस, दूध, दही, सब्जी आदि सभी चीजें कम मात्रा में रेशन कार्डपर जनता को मिलती थी कि जो पेटभर नहीं रहा करती। इतनाही नहीं बिजली भी जलाने का अधिकार उन्हें नहीं था। रूमानिया की राजधानी बुखारेम्ट में रात के दस बजे ही बिजली बंद कर दी जाती थी, मानो जनता आदमी ही नहीं है।

कोई नहीं है, इस मानव के सुख दुःख के पूछताछ करनेवाले। कितना दुःखपूर्ण है इस मानव का जीवन! यहाँ दया, सहृदयता, कोमलता की गुंजाईश नहीं है। रूमानिया में आखिर तानशाह सीझेस्कू के वफादार सशस्त्र पुलिस और जनआंदोलन के समर्थक सैनिक टुकडियों के संघर्ष में करीब ७०,००० लोगों की जाने गयी, क्या? वह मानवता का अवमूल्यन नहीं है?

जनता की रक्षा करने के लिए पुलीस नियुक्त की जाती है, उनका महत्त्वपूर्ण कार्य जनता के प्राणों की रक्षा करना। लेकिन रक्षणकर्ता पुलीस पशु बन गयी है। इसलिए असम में बोडो और गोथाबाडी जैसे विविध गाँव पुलीस के अत्याचारों के केंद्र बन गये हैं। वहाँ की जनता व्यक्तिस्वातंत्र्य की रक्षा करने के लिए स्वतंत्र राज्य की माँग कर रही थी, इसलिए पुलिसने

वहाँ के आंदोलकोपर अनन्वित अत्याचार किये। और वह उनका रोजाना का कार्य ही हुआ। जिस स्त्री को जननी कहा जाता है, ममता की मूरत कहकर पुकारा जाता है, उन्हीं स्त्रियोंपर बलात्कार किये गये लेकिन सरकार चुप रही। यह सबकुछ देखकर मनुष्यमन हाहःकार कर उठता है.

हमारे भारत देश में भी यही समस्याएँ निर्माण हो गयी है। धर्म के नामपर विघटन की समस्याएँ खडी हो गयी है। पंजाब, काश्मीर में हत्याकांड इतने हो रहे है कि वहाँ के निष्पाप लोग कीडों–मकोडों की तरह मसलते जा रहे हैं। कितने ही निरपराध लोग बेमौत मारे जा रहे हैं। उनकी गिनती करना असंभव कार्य बन गया है। अयोध्या में धर्म के नामपर राम जन्मभूमि, और बाबरी मशिद को लेकर विवाद हो रहे है, तो भारत–पाक सीमाप्रदेश में वही स्थिती दिखाई दे रही है। मानो विश्व के हर तरफ युद्ध की चिनगारियाँ सुलग रही हैं। उसमें बेचारी मानवजाति नष्ट हो रही है। मानवता का वास्तविक अर्थ भुला दिया जा रहा है। मूल्यों को भुला दिया जाने लगा है। मानो किसी भी क्षण युद्ध की आग में विश्व जल जायेगा। तब यह मानवता और मानवजाति कहाँ दिखायी देगी ? मानो यह मानवजाति आग की खाई की ओर जा रही है ? उसका भविष्य क्या है ?

साँस चलती है तबतक जियेंगे यह विचार त्यागकर हाथों में जोर है तबतक काम करेंगे, पैर चलते हैं तबतक जीवन की सच्ची राहपर चलेंगे, आँखोंसे दिखाई देता है तबतक सही दृष्टि प्राप्त कर सकेंगे, वाक् शक्ति अच्छी है तबतक अच्छे, मधुर शब्द बोलेंगे ऐसे विचारोंसे हम अपने मन को दृढ बनाएँ।

जीवन समर्पण का दूसरा नाम है।

जीवन स्वार्थ के लिए नहीं, समाजसेवा के लिए होता है।

'आओ, जीवन सफल बनाएँ!'

– कु. नसीराबानू मुल्लाणी
१२ वी कला

हम सब इस दुनियामें जनम लेते हैं। इस विशाल सृष्टि के मानवप्राणी के रूपमें हम रहते हैं। हम सबका वास्तविक रूप किसमें दिखाई देता है ? तो इसका जवाब होगा शरीर। शरीर जो हम सबका होता है। और इस शरीर के हाथ, पैर, सिर, आँखे कान, नाक, मुँह इस तरह के अंग और इंद्रिय होते है। और इन सब अंग और इंद्रियोंका प्रमुख केंद्र है अपना हृदय, मन ! और साथ ही साथ अपनी मति। प्रकृतिने यह अमूल्य देन सिर्फ मनुष्य प्राणी को दी है। वही उसका उपयोग करता है। अपनी आँखों से हम सृष्टि देखते हैं। मुँहसे बोल सकते है। अपने कानोंसे सुन सकते है। पर यह तो हुई अपनी शारीरिक स्वाभाविक सरल क्रियाएँ। अपनी इन्ही आँखों के जरिए हमें अच्छा देखना, कानों से अच्छा सुनना और मुँह से अच्छा बोलना इन सब अच्छाईयों की हमारे वैचारिक मानसिक व्यक्तित्व के आविष्कार के लिए जरूरत है। और इससे हमारी दृष्टि में नयी चमक आ सकती है। और हमारे व्यक्तित्व को हम सँवार सकते हैं।

प्रकृति ने हमें हमारे शरीरपर यह इंद्रिय अच्छे कामों के लिए ही दिये है। इसलिए इन्हें बुरे कामोंसे दूर रखना चाहिए। मानव का जीवन ही ऐसा है, जो शुरू होता है, खतम होने के लिए, ज्यों ही जीवन शुरू होता है, एक एक क्षण उसे उसकी नष्टता की ओर ले जाता है। इस जीवन में विविध कठिनाइयाँ होती है सुख के क्षणों की अपेक्षा दुःख के लम्बे लमहे अधिक आते है। और हर मनुष्य को उसके जीवन में आनेवाली कठिनाईयों का सामना करके ही उसके राहमें होनेवाली सुख–दुःख की छाँव और धूप से गुजरना पडता है, और तब ही उस मनुष्य का वह जीवन सफल होता है, जो सुख की गुलाबी पँखुडियों के नीचे होनेवाली दुःख के काँटो को पाकर भी मुस्कराता हो इसलिए अपने जीवन में अपने व्यक्तित्व

को बहुत महत्त्वपूर्ण स्थान है । हमारा व्यक्तित्व ऊँचा होना चाहिए । तब हमारा जीवन महान बनेगा। अच्छा देखना, अच्छा सुनना, अच्छा बोलना यह हमारे व्यक्तित्व का प्रमुख केंद्र है हमारा मन जो अपनी आँखो से गरीबों का, पिछडे हुए लोगों का दु:ख देखता हो, जानता हो, उनकी दर्दभरी कहाही सुनता हो, और अपनी वाणी से दूसरों को आनंद देता हो, जो उनके जीवमें खुशियाँ भर देता हो,जो मानवीय गुणों से परिपूर्ण हो, वह मन मनुष्य के जीवनमें निखार लाता है ।

इस तरह अपना मन विशाल दृष्टि से भरापूरा हो । सिर्फ स्वार्थ की भावना ही उसमें न हो । और जिसमें सिर्फ खुद की ही भलाई का विचार न हो । मानव समाजप्रिय प्राणी है, तो उसका यह भी कर्तव्य है कि वह अपने साथ ही साथ दुसरों का भी विचार करें । उनकी भलाई की सोचें । कुछ लोग जीवन से नाराज होते है । उन्हें उनके जीवन में दु:ख ही दु:ख दिखाई देता है । इतना भी जीवन से नाराज होना ठीक नहीं है । वह आदमी जीते जी मरा हुआ ही हमें दिखाई देगा, क्योंकि उसके जीवन में किसी भी तरह की रोशनी नहीं होती । मगर हमने ऐसा सोचा के हम तो सिर्फ अपने ही जीवन का सुख या दु:ख देखते रहे । तो हम दुसरों के जीवन को क्या समझ पायेंगे ?

इसलिए अगर हम दूसरों के जीवन की सुखदु:ख की बातें सोचेंगे और उन्हें खुशियाँ देने का प्रयत्न करेंगे तो हम अपना दु:ख भूल जायेंगे । फिर हमारे जीवनमें भी नयी रोशनी आ सकती है । और दुसरों के भी । इस लिए प्राचीन काल के संत नामदेव, तुकाराम एकनाथ और संत ज्ञानेश्वर आदि संतों के उदाहरण हमारे लिए प्रेरणादायी हैं । जिन्होंने समाजकार्य के लिए अपना जीवन अर्पित किया । और समाज को सही रास्ता बताया । यह करते समय अपने व्यक्तिगत जीवन की ओर ध्यान न दिया, बल्कि समाजकार्य और समाज के विचारों में उन्होंने क्रांति की । और उसे ही अपनी ईश्वर–भक्ति मानकर अपने जीवन में उसे अपनाया ।

इसलिए हमें सबसे पहले यह जरुरी है कि हम अपने सभी इंद्रियों को अपने नियंत्रण में रखे । उन्हें हर अच्छे कामों के लिए प्रयोग में लायें । ' साँस में दम है तब तक जियेंगे, । ऐसा न कहकर हाथोंमें जोर है, तब तक काम करेंगे । पैर चलेंगे, तब तक जीवन की सच्ची राहपर चलेंगे ।, आँखों से दिखाई देता है, तब तक सही दृष्टि प्राप्त कर सकेंगे । मुँह से अच्छी वाणी निकालेंगे । ऐसे विचारों से हमारे मन को हम दृढ बनायें । और अपना जीवन आनंदमय और सुखी बनायेंगे । और फिर वह जीवन गुलाब उज्ज्वल भविष्य के सुनहरे सबेरे में आनंदमय, सुख की किरणों से और शांति के शबनम की आभूषणोंसे झिलमिला उठेगा । अर्थात अच्छी सफलता पायेगा ।

" हरिवंशराय बच्चन की काव्य–साधना "

– कु. अलका रायमाने

११ वी वाणिज्य

छायावादोत्तर हिन्दी गीतकारों में बच्चनजी का स्थान सर्वोच्च है । वे हिन्दी के अमर गायक है । बचपन से ही श्री आनंदी प्रसाद से प्रेरणा प्राप्त कर उन्होंने कविता करना आरंभ किया । वे भावनाओं के कवि है वे मूलत: जीवन के कवि हैं । उनमें अपने अनुभवों को स्वाभाविक ढंग से अभिव्यक्त करने की अद्भूत क्षमता है उनकी कविताओं के आधार पर उनकी प्रमुख काव्य–प्रवृत्तियों का मूल्यांकन इसप्रकार किया जा सकता है –

हालावादी काव्य

बच्चनजी के काव्य का जन्म छायावाद के उत्कर्षकाल में हुआ था । परंतु वे शीघ्र ही छायावाद के प्रभाव से मुक्त हुए और उमर खैयाम की हालाके प्यालों से प्रेरणा प्राप्त कर 'मधुशाला' से हिन्दी-जगत् के सामने आये । 'मधुशाला' के ढलके प्यालों में हिंदी पाठकों को वह मस्ती, वह उन्माद और वह उत्साह मिला जिससे छायावादी काव्य सर्वथा शून्य था । जैसे–

' वह हाला, कर शांत सके जो मेरे अंतर की

जिसमें मैं बिंबित- प्रति बिंबित प्रतिपल वह मेरा प्याला
मधुशाला वह नहीं, जहाँ पर मदिरा बेची जाती है,
भेंट जहाँ मस्ती की मिलती मेरी तो वह मधुशाला। ''

वेदना काव्य

किशोरावस्था में मस्ती का संदेश लेकर घूमने वाले बच्चन जी आपनी काव्य-यात्रा के दूसरे सोपान में भाग्य के निर्णय आघात से न बच सके। पत्नी श्यामादेवी के आकस्मिक निधन ने उनकी मस्ती पर ऐसा तुषारापात किया कि वे छटपटा उठे। इस झटपटाहट से उनकी काव्य–साधना में एक नया मोड आ गया और उसने विरह–वेदना और आत्म-चिंतन की भावना का रूप धारण कर लिया। 'निशा-निमंत्रण', 'एकात–संगीत', 'आकुल अंतर' और 'हलाहल' में संग्रहित उनकी रचनाएँ इसी दिशांतर का परिणाम है –

'' आज मुझसे दूर दुनिया !
भावनाओं से विनिर्मित, कल्पनाओं से सुसज्जित,
कर चुकी मेरे हृदय का स्वप्न चकनाचूर दुनियाँ !

प्रणय–काव्य

पत्नी की मृत्यू के बाद बच्चन जी को जीवन से समझौता करना पडा। इसके फलस्वरूप उन्होंने पुन-र्विवाह किया जिसने उनके विषाद की कालिमा को उल्लास और आशा की नवल ज्योत्स्ना में परिणत कर दिया। उन्हें अनुभव होने लगा कि–

" क्रुद्ध नभ के व्रज दंतों में उषा है मुस्कराती,
घोर गर्जनमय गगन के कंठ में खगपंक्ति गाती।''

किंतु प्यार के प्यासे बच्चन जी की जब आत्म–तृप्ति नहीं होती तब वे चाहते हैं–

" कोई गाता, मैं सो जाता।
आँखों में भरकर प्यार अमर, आशीष हथेली में भरकर
कोई मेरा सिर गोदी में रखसहलाना, मैं सो जाता।''

राष्ट्र–प्रेम काव्य

अपने संतप्त पारिवारिक नीड का पुर्ननिर्माण करने के पश्चात् बच्चनजी की काव्य–साधना का फिर एक मोड आया। इस मोड का कारण था तत्कालीन हिंसात्मक राजनीतिक परिस्थितियाँ। देश की दासता पर उनका क्षोभ देखिए –

" मुक्ति जिनके जन्म का आदर्श,
बन्धन में पडे वे आज,
बन्धन की तजें बे लाज,
क्यों है ? बोल भारतवर्ष। ''

दार्शनिक काव्य

बच्चन जी दर्शनिक नहीं है। फिर भी जीवन की परिवर्तनशीलता, उसकी क्षणभंगुरता और नियति की शक्तिमत्ता से प्रभावित होकर उन्होंने ऐसा लिखा है–

" तन की क्षणभंगुर नौका पर चढकर है यात्री तू आया।"

उद्बोधक काव्य

बच्चन जी ने उद्बोधनक काव्य की भी रचना कीं है। 'सतरंगिणी' का एक उदाहरण–

" है अनिश्चित किस जगह पर सरित गिरी, गहर मिलेंगे,
है अनिश्चित किस जगह पर बाग बन सुन्दर मिलेंगे।

मानवतावादी काव्य

बच्चन जी मानवतावादी कवि है। उनकी दृष्टि में सभी मानव समान है–

" भूल गया है क्यों इंसान।
देश अलग है, देश अलग हो,
वेश अलग है, वेश अलग हो,
रंग–रुप निःशेष अलग हो
मानव का मानव से लेकिन अलग न अंतर प्राण।

व्यंग्य–प्रधान काव्य

बच्चन जी एक सफल व्यंग्यकार भी है। अपने गीतों में उन्हें जहाँ व्यंग्य करने का अवसर मिला है वहाँ वे व्यंग्य करने से नहीं चूके है। अपने समय के खोख आदर्शवादी नेताओ, अवसरवादी राजनीतिज्ञों, पाखंडी देशाहितैषियो आदि के प्रति उनका व्यंग्य यथार्थ और खरा है।

'' गांधी न नेता, जवाहर न नेता
नेता है सैंया रुपैया। ''

द्रोपदी–एक अग्निशिखा

– कु. शबनम पटेल

प्रथम वर्ष कला

महाभारत एक महान और बडा महाकाव्य है, जो मानवी जीवन का लेखा-जोखा है। जिसमें अनेक पात्र है, जो प्रत्यक्ष हमारे जीवन के पात्रों का प्रतिनिधत्व करते है। इसलिए महाभारत के पात्र अपने लगते हैं हमें प्रभावित करते है। भीष्म, कर्ण, दुर्योधन, पांडव, धृतराष्ट्र, द्रौपती, कुंती गांधारी आदि अनेक पात्र अपनी–अपनी दृष्टि से सही लगते है ।जीवन के चौरस पर ये चलते-फिरते पात्र है, जिनके भाग्य के फाँसे नियति के हाथ में है मैं लडकी हूँ शायद इसलिए मुझे द्रौपदी की व्यक्तिरेखा अधिक प्रभावित करती है।

'द्रौपदी द्रुपद राजा की बेटी, जो यज्ञ से निर्माण होती है, " याज्ञसेनी "। यज्ञ की अग्नि की तरह ही तेजस्विनी अत्यंत सुंदर, मृगनयनी दौपदी अत्यंत स्वाभिमानी है। जुबान की तेज है। बडी ही साहसी और महत्वाकांक्षिणी है। फिरभी नियति के शिकंजे से वह भी अपने आपको न छुडा पायी है परंतु वह जीवन के यज्ञकुंड में हमेंशा तपकर निखरती है, जलकर खाक नहीं होती।

द्रौपदी की विवाह स्वयंवर पद्धतिसे होता है। प्रथम धनुष्य उठानेवाले कर्ण के प्रति वह आकर्षित होती है, पर शापित जिंदगी जीनेवाले कर्ण को अस्वीकार करने की सलाह कृष्ण देते हैं। अत: द्रौपदी कर्ण का अपमान भी करती है। यह था द्रौपदी की तेज जुबान का पहला अविष्कार परंतु इसका हिसाब उसे आगे चुकाना ही पडता है।

ब्याह के बाद अर्जुन आशीर्वाद के लिए कुंती के पास आते हैं तब कहते हैं- " माँ, हम भिक्षा में एक वस्तु लाये है। " बिना देखे माँ पाँचों भाईयों में उस वस्तु को बाँट लेने की आज्ञा देती है। एक वस्तु के रुप में द्रौपदी बाँटी जाती है। यहाँ उसकी भावनाओं को पहली ठेस पहुँचती है। अर्जुन के कहे 'वस्तु' शब्द पर नियति 'तथास्तु' कहती है और उसे सिद्ध करने का मौका देती है द्यूत क्रीडा में।

जब पांडव द्यूत में अपना सब कुछ हारते है, तो धर्म के अवतार धर्मराज द्रौपदी–अपनी पत्नी–को दाँव पर लगाते हैं। शायद यहीं से पत्नी एक वस्तु बन गई और इस कल्पना को बदलना आज भी बडा मुश्किल जान पडता है।

किसी भी स्त्री के लिए अपमानजनक ऐसे अग्निदिव्य में द्रौपदी को झोंक दिया जाता है– 'वस्त्रहरण' ! रजस्वला द्रौपदी को उसका ही देवर भरी सभा में खींच लाता है और उसे विवस्त्र करने लगता है। जिस स्त्री के बदन को सूरज या पवन तक देख नहीं सकता। उसे भरी सभा में विवस्त्र होते देख शायद इतिहास की आँखे शर्म से झुक गयी है। पाँच–पाँच वीर पतियों के होते बेसहारा रूप में द्रौपदी ने उस सभा को प्रश्न पूछे कि, "क्या पत्नी पति की वस्तु होती ? " यह सवाल पूछनेवाली द्रौपदी पाँच हजार साल पहले जिसने समाज को सवाल पूछा था वह आज के स्त्री मुक्ति–आंदोलन का पहला नारा है। आज की आधुनिक नारी का प्रतिनिधित्व यह द्रौपदी करती है। स्त्री की इज्जत लूटनेवाला भी पुरुष और इज्जत बचानेवाला भी पुरुष, यह स्त्री की नियति है।

द्रौपदी कोरे आदर्शवाद में विश्वास नहीं करती पाँच पतियों के दु:ख में साथ देती है पर हमेशा उन्हें उनकी गलतियों का एहसास कराती रहती है। शांत परंतु दृढ शब्दों में अपने अन्याय का कारण पूछती है। तेजस्विनी द्रौपदी के सामने महाप्रतापी पांडव भी निष्प्रभ से लगते हैं। अगर द्रौपदी न होती तो शायद पांडव अपने दुर्भाग्य को भाग्य का लेखा मानकर चुप रहते पर यह याज्ञसेनी उन्हें बुझने नहीं देती। अन्याय के प्रति हमेशा चीढ, आक्रोश और अपने बालों को खुला छोडकर प्रतिकार और बदले की भावना को उकसाना ये सभी उसकी समिधाएँ है जिन्हें स्वाहा करके पांडवो के अहम् और शक्ति को वह धधकती रखती है।

द्रौपदी को लेकर शुरु हुआ महाभारत द्रौपदी के साथ ही समाप्त हो जाता है। जीवन के अग्निकुंड में अग्निशिखा की तरह दहकनेवाली याज्ञसेनी,आदिशक्ति, महान स्त्री–शक्ति तथा प्रेरणा का प्रतीक है।

मानव-मुक्ति का मार्ग !

– कु. दिपीका रा. राठी
द्वितीय वर्ष, कला

" यही पशु प्रवृत्ति है कि आप आप ही चरे,
मनुष्य है वही कि जो मनुष्य के लिए मरे । "

वास्तव में भारत विविधता में गुंफा विशाल देश है । हिमालय से लेकर कन्याकुमारी तक फैले हुए प्रदेश में भिन्न रंग के भिन्न स्वभाव के व्यक्ति एकठ्ठे है । फिर भी उन्हे एक ऐसी शक्ति में बांधकर रखा है, जिसे धर्म कहते है । लेकिन संकुचित, स्वार्थी प्रवृत्ति के लोगो ने धर्म का क्षेत्र मर्यादित एवं संकुचित बना दिया है ।

आज हिंदू जाति कुरीतियों का घर है, इन कुरीतियों ने उसे जर्जर कर दिया है । समय के साथ-साथ देश की स्थिती बदली, हम स्वतंत्र हुए, परंतु हमारी सामाजिक विषमताएँ आज भी वैसी ही है, जैसी २०० वर्ष पहले थी । ये दोष कुछ तो अंग्रजो ने हमारे समाज को दिये थे और कुछ हमारे ही घर के स्वार्थी धर्म के ठेकेदारो ने ।

धर्म–धर्म कांड से मुक्त करने के लिये पहले हमें धर्म क्या है ? धर्म की परिभाषा क्या है ? यह देखना होंगा । हमारे प्रसिद्ध समाजशास्त्र ' सर एडवर्ड टायलर ' के शब्दो में –

" धर्म याने आध्यत्मिक शक्ति पर विश्वास है ।"

धर्म उच्चतर, श्रेष्ठ और पवित्र शक्ति पर विश्वास करता है । उससे प्रार्थना, पूजा या आराधना के माध्यम से भावनात्मक संबंध्र प्रस्थापित करना याने धर्म है । विश्व के सभी धर्म जिस किसी भी अलौकिक शक्ति में विश्वास रखते है वह मानवीय शक्तियों से सत्य, सुंदर, सामर्थ्यवान, सार्वभौमिक कल्याणकारी है ।

स्वतंत्रता–प्राप्ति के पश्चात भारतवर्ष ने अपने को एक धर्म–निरपेक्ष राज्य उद्घोषित किया । भारत की सीमाओं में निवास करने वाले सभी नागरिकों को यह आश्वासन दिया गया कि, वे अपने–अपने धार्मिक क्षेत्रों में पूर्णतया स्वतंत्र है । उनके धर्म के संबंधो में किसी के साथ कोई भी प्रतिबन्ध नहीं होगा । भारतीय संविधान १९५० से लागू किया गया था । इस संविधान में धर्म निरपेक्षता के सिद्धान्त को स्वीकार किया गया है । इस धारा के अनुसार भारत का प्रत्येक नागरिक धार्मिक विश्वासों के संबंध में स्वतंत्र है । और सभी भारतीय नागरिकों को सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक अधिकार प्राप्त है ।

आज के युग में वास्तविक धर्म का प्रभाव उत्तरोत्तर क्षीण होता जा रहा है । हम २१ वी सदी में पदार्पण करने जा रहें है । आज हमारे संस्कृतिपूर्ण देश में विज्ञान ने भी बहुत प्रगति की है, फिर भी हम धर्म को गलत अर्थ से लेते है । धर्म का सही अर्थ भूलाकर धर्म के नामपर सामान्य जनता को लुटा जा रहा है । धर्म के नामपर समाज में असंतोष को फैला देते है । धर्म का उपयोग ये लोग अपने स्वार्थपूर्ती हेतु करते है । हमारे देश में विविध धर्म–जाति, पंथ है । इसका हमें अभिमान भी है ।

आज के इस भ्रष्टाचारी युग में धर्म का सही अर्थ एवं महत्व नष्ट हो रहा है । लोग धर्म का अर्थ अपने–अपने तरीके से लेने लगे है । जैसे, हमारे देश की शासनव्यवस्था जिनके हाथ में है, वही धर्म के नाम पर सामान्य जनता को गुमराह कर रहें हैं । उदाहरण के तौर पर लिया जाये तो, इस शासन व्यवस्था की बागडौर संभालनेवाले नेता लोग ही अपनी सत्ता को स्थायित्व देने के लिए बनाये रखने के लिये, चुनाव में जीतकर आने के लिये धर्म को आगे करते है । चुनाव प्रचार के समय ये नेता अपने धर्म का हिप्नॉटिझम (संम्मोहन) जनतापर करते है । हिंदू अपने हिंदू धर्म की प्रशंसा करता है, मुसलमान अपने धर्मकी प्रशंसा करता है, और अन्य धर्मो की निंदा करते है । इसीतरह ये बडे–बडे नेता ही अपनी कुर्सी के लिये लोगों में धर्मके नुसार बँटवारा कर देते है । इससे दो धर्मो के लोगों में मार–पीट, झगडे अदि होते हैं ।

जाति–पाँति का भेद–भाव भी आज समस्या है। समाज इसी के कारण आज विशृंखलित है, न समाज में परस्पर प्रेम है, न सहानभूति, न राष्ट्र का कल्याण है न न्याय । सामुहिक और सामाजिक हित की बात कोई सोचता ही नहीं । ब्राह्मण–ब्राह्मण के लिए, वैश्य-वैश्य के लिये, और क्षत्रिय–क्षत्रियों के लिये ही कुछ

करता है । इस जाति-पाँति का विशाल रूप प्रान्तीयता में परिवर्तित हो जाता है । बंगाली–बंगाली का ही हित और पंजाबी-पंजाबी का ही हित सोचता है यह संकीर्ण विचारधारा उत्तरोत्तर बढती जा रही है ।

हमारे देश में पंजाब प्रश्न, राम जन्मभूमी, बाबरी–मस्जिद,काश्मीर प्रश्न, तामील–भाषा प्रश्न इस तरह के प्रश्न धर्म,जात, भाषा को लेकर ही उत्पन्न हुए है । हम जानते है कि, हमारे देश में विविध धर्मों के लोग रहते है– "शनैः शनै धर्म" के वास्तविक सिद्धान्तों में विकार उत्पन्न होने लगे । धर्मोपदेश को, साधुओं, महात्माओं और पंडितों में मिथ्याडंबर की भावना भर गयी है । त्याग, सेवा, पथ–प्रदर्शन की भावनाएँ समाप्त हो गयी । जनता उनके भुलावे में आकर पथभ्रष्ट होने लगी । धीरे–धीरे ईश्वर पूजा भत पूजा में परिवर्तीत हो गयी । ऐसे करनेवाले लोगोंसे कबीरदासजी कहते है–

"केसन कहा बिगारिया, जो मुझे सौ बार
मन को क्यो नही मूँडिये जामे विषे विकार ।।"

इस प्रकार जो धर्म हमे उपदेश देकर समाज उन्नति की ओर ले जा रहा था,वह अन्धविश्वास और अन्ध-श्रद्धा में बदलकर वतन का कारण बन गया । पंडित, पूरोहित, तथा धर्मगुरु जन लेकर यजमान का स्थान स्वर्ग में सुनिश्चित कराने लगे ।

आज धर्म में सिर्फ मिथ्याचार, दिखावा, आडंबर धार्मिक पाखंड, कुरीतियाँ, बाह्यावेडंबर को जादा महत्त्व दिया जाता है । हमारे संतो ने इस दिखावे का खंडन किया है । जैसे, कबीरदासजी, संत तुकाराम, एकनाथ महाराज, जनाबाई, येशू मीराँबाई इन्होने धार्मिक पूजा–पाठ, मुर्तिपूजा को कभी नही माना । वे परमात्मा को अपने मन में ही पूजते रहे । कबीरदासजी कहते है–

" पाहन पूजे हरि मिले, तो मैं पुंजू पहार ।
ताते तो चक्की भली, पीस खाय संसार ।। "

अर्थात पत्थर पूजने से भगवान मिलते है तो मैं पहाड की पूजा करूंगा । लेकिन इसकी अपेक्षा चक्की अच्छी है कि, जिससे आटा पिसकर संसार जीवन जीता है, याने जिंदगी जी लेता है । यहाँ मूर्ति पूजा को न मानकर उसी पथ्थर से चक्की बनाकर उससे पूरा संसार आटा पिसेंगा । कबीरदासजी, मीराँबाई वास्तव्य जीवन के महत्त्व देते है ।

हिंदू धर्म के भीतर जो विविध संप्रदाय है वे असंघठित है । धर्म उदारता के कारण बहुदेववाद, एकेश्वरवाद के समर्थन से नैतिकता का प्रचार होना आवश्यक है । सभीने सर्वधर्मसमभाव से रहना चाहिये । हमारे हिंदू धर्म में ही अनेक संप्रदाय है जैसे वैष्णव संप्रदाय, शाक्त, स्मृति नाथ पंथ, जैन, बौद्ध, कापालिक ऐसे अनेक धर्म संप्रदाय है । धर्म का स्वरूप व्यापक, आध्यात्मिक है, बहुत ही सुंदर अर्थ है । मानव धार्मिक भेदभाव के चक्कर में आकर धर्म के स्वाभाविक रूपों को भूल गया । वह समाज धर्म का वास्तविक अर्थ समाज में प्रतिष्ठा पाना लेते है ।

संत मीराबाई ने भी धार्मिक कर्मकांड, बाह्या-वडंबर का कडा विरोध किया है । वे मन पर विश्वास रखती है । सच्ची भक्ति को बढावा देती है । मीराबाई ने बाहरी बातो को नश्वर माना है, इसलिए वे कहती है–

"भज मन चरण–कँवल अबिनासी
जेताइ दीस ते धरण–गगन बिच, तेताइ सब उठ जासी
इस देहि का गरब न करना, माटी में मिल जासी ।।"

वे कहती है, इस अविनाशी परमात्मा के चरण-कमलों की भक्ति करो । क्योंकि यह जीवन क्षणिक है । इस धरती और गगन के बीच जो जो दिखाई देता है वह सब कुछ नष्ट होनेवाला है, क्षणभंगुर है । इसलिए ऐसे क्षणिक जीवन के लिए मनुष्य को अपने देह का गर्व नहीं करना चाहिये । क्योंकि यह देह अंत में मिट्टी में मिलने वाली है ।

प्राचिन काल से ही भारत में धर्म का अस्तित्व पाया जाता है । कभी कम होता है तो कभी जादा होता है । जैसे, हिंदु, मुसलमान, सीख, ईसाई, पारसी इस तरह के विविध धर्म है । ये धर्मो में पहले विविधता में एकता दिखायी देती थी । लेकिन अब तो धर्म के नाम पर झूठा थोथांड है । मंदिर, मस्जिदो में जाना, एक धर्म का व्यक्ति अन्य धर्मो को नहीं मानता । धर्म के नाम पर भ्रष्टाचार फैलाया है, बहुतसी कुरीतियाँ बनाई गयी है ।

जैसे, पति की मृत्यू के बाद पत्नी ने सती जाना है, यह हमारे समाज की रीत है । ऐसे धार्मिक रीती के कारण राजस्थान में एक सतीकांड हुआ । जिसमें हजारों आदमी यहातक कि हमारे नेता भी उस कांड को देखने के लिये शामिल थे । उस कांड का वह दृश्य बहुत ही रोमांचकारी था । राजस्थान की रहनेवाली रूपकुँवर अपनी छोटी उम्र में ही विधवा हो गयी और अपने पति के साथ सती गयी । सभी लोंगोने उसे भग-वान का रूप दिया । उसे इन्सानसे भगवान बना दिया ।

धर्म को विविध टुकडो में बॉटने के लिये हमारी सुशिक्षित और असुरक्षित दोनो ही जनता उत्तरदायी है। अशिक्षित, अज्ञानी लोग धर्म, रीति-रिवाज निभाने के लिये बलि चढाते है। मासुम पशु की नाहक हत्या करते है। यहाँतक कभी-कभी नरबली भी दिया जाता है।छोटी उम्र में ही लडकी को देवदासी बनाकर भगवान को सौंप देते है। उसपर अनेकअ त्याचार होते हैं। हम जिसे हरिजन कहते है, वे समाज के सबसे बडे सेवक और पस्वी है। क्या वे मनुष्य नहीं है, क्या उन्हे भगवान का नाम लेनेतक का अधिकार नहीं, क्या वे उन के मन्दिरमें जाकर दर्शन नहीं कर सकते ? क्या उनके शरीर में अग्नि की लपटे निकल रही है, जिन्हे छूने सें तुम्हारा हाथ जल जाएगा? क्या उनके शरीर में आत्मा या प्राण नही ? फिर ऐसा कौनसा कारण है, जो समाज उन्हे अपने तक नहीं आने देता। भगवान पर सबका अधिकार है, जो उसका प्रेम से स्मरण करता है, वह तो उसी का है। फिर ये धनवान बेचारे हरिजनों को मंदिर में क्यों नही घुसने देते ? क्या उसपर इन्ही का एकाधिकार है? इस तरह के कई सवाल धर्म की वजह से हमारे मन में आते है.।

मानव धार्मिक भेदभाव के चक्कर में पडकर धर्म के स्वाभाविक रूपों को भूल गया। समाज में व्याप्त मिथ्या आवडंबर, पाखंडो का उन्मूलन आवश्यक है। धर्म मानव की मानसिक एवं आत्मिक उन्नति करता है। इस उन्नति को पाने के लिये हमें समाज में अज्ञानी जनता को धर्म का वास्तविक अर्थ क्या है ? यह बताना होगा। धर्म का आजका विकृत स्वरूप बदलना होगा। अशिक्षित जनता को सुशिक्षीत करना होगा। पुरानी रूढियोंको नष्ट करना होगा। धर्मकी आड लेकर अपना स्वार्थ पूरा करनेवालों को रोकना होंगा। धर्म का उपयोग गलत ना हो इतना ध्यान रखना होंगा। धर्म के बारे में जो संकुचित विचार है उन्हे नष्ट करना होगा। शिक्षा का प्रसार, प्रचार करना होगा। धर्म की सही व्याख्या समझकर संकिर्णता द्वेश, हिंसात्मकता का त्याग करना होगा। सर्वधर्म परिभाव भक्ति का सच्चा रूप है यह समझाना होंगा। इसके लिए हमें विविध संतो के दृष्टांत देने होंगे। इन दृष्टांतो के माध्यम से हम, 'धर्म' जो एक असीम सत्य की कल्पना हमने की है उसे हम श्रेष्ठ एवं सुंदरतम मूल्योंकी भेट चढायेंगे। इसी तरह से आज हमारे भारत में, हिंदुस्थान में जो धर्म को लेकर वाद-विवाद, झगडे, मारपीट हो रही हैं उन्हें हम नष्ट करेगें तो हमारा हिंदुस्थान फिरसे सुंदर और मोहक लगने लगेगा। महान संत महात्माओंने वास्तविक धर्म मानवता माना है। लेकिन उसे भुलकर आज समाज के सामने जो धर्म है वह मिथ्यावडंबर से पाखंडता से युक्त है। इन्हें दूर करने का महान दायित्व आजकी सुशिक्षित जनता का है। वे समाज के जो अंधविश्वासी लोग है उनके भ्रम दूर करके उन्हें धर्म का वास्तविक अर्थ बता देना आवश्यक है।

अर्थात, परोपकार के समान कोई दूसरा धर्म नहीं है। कहने का तात्पर्य यह है कि इस संसार में 'स्व' और 'पर' का विभेद ही सांसारिक माया है। हम अधिकांश कार्य अपने ही लिये करते है, परंतु 'स्व' की संकुचित सीमा से निकलकर 'पर' के लिये अपना सर्वस्व बलिदान करना ही सच्ची मानवता है। यही धर्म है और यही पुण्य है। आत्मिक सुख और जीवन की शांति के लिए परोपकार परम आवश्यक है। गोस्वामी तुलसीदास जी ने निम्म पंक्तियों में धर्म, अधर्म की व्याख्या करते हुए एक महान विश्व धर्म की स्थापना की है-

परहित सरिस धरम नहिं भाई।
पर पीड़ा सम नहिं अधमाई।।

❖

मृतक समान अशक्त अंवश आंखो को मीचे,
गिरता दुआ विलोक गर्भ से हमको नीचे।
करके जिसने कृपा हमें अवलम्ब दिया था,
लेकर अपने अतुल अंक में त्राण दिया था।
जो जननी का भी सर्वदा ही पालन करती रही,
तू क्यों न हमारी पूज्य हो, मातृभूमि माता मही।"

– मैथिलीशरण गुप्त

"न मैं भविष्य हूँ न वर्तमान मै तो भूतकाल हूँ"

– कु. ज्योती उगळे
बारहवी वाणिज्य

मैं काल हूँ। इस संसार के अतित से मेरा गहरा संबंध है। अतित की सहायता से मानव अपना भविष्य बना सकता है। इसतरह की बात आपने टी.व्ही. सिरीयल'महाभारत'में सुनी ही है। अब जरा गौर कीजिए. आप या कोई भी आदमी रास्ते से चल रहा है तो हम देखते है कि आगे चलते वक्त वह अपने दोनो पैर एकसाथ नहीं उठा सकता बल्की पहलेपीछे का पैर जमिनपर टिकाकर उसके आधार परही वह आगे का पैर उठा सकता है और आगे चल सकता है। यह पिछला पैर यहाँपर महत्त्वपूर्ण साबित होता है,क्योंकि उसके आधारपर ही हम बहुत लंबे रास्ते तय कर सकते है। हमारे जीवन में हमे बहुत ही लंबा रास्ता कई बातोंको आजमाते हुए मंझिलतक पहुँचने के लिए तय करना है और उसके लिए हमें अतित और वर्तमान के दो मजबूत पैरो में अतित का आधार जरूरी है।

अतित जिसे हम भूतकाल कहते है। जिसमें सब घटनाँए घटित हो चुकी होती है। वह हमारे लिए एक इतिहास के रूप में हमेशा हमारे पास रहता है और इसी अतित के सहारे हम स्वीकारते जाते है, वर्तमान को सजाते है, भविष्य के सपनों को अतित से मनुष्य का एक भावनात्मक अनोखा संबंध होना है। मनुष्य अतित को मन में बसाकर जैसे बातें कर सकता है वैसे ही उसे अनुभवित कर सकता है।

अतित का हर आदमी के लिए अपना एक रुप होता है। किसी ने अपने अतित में इतने जीवन-संग्राम देखे होते है कि उसके लिए अपना अतित एक कडुवाहट से भरी बात होती है वह उसे भूलनेकी कोशिश करता है। तो कई आदमी अपने अतित को भूलनेके लिए तैय्यार नहीं होते। अपना सुख–दुख से बिता हर लमहा उन्हें एक सपना–सा लगता है जिसमें खो जाना वे पसंत करते है। हम सब ने एक सुख से परिपूर्ण सलोना बचपन पाया है उसे कोई भी भूला नहीं सकता। उस मीठे अतित को हमने दिल में कहीं एक जगह दी है। जैसे कोई बच्चा तितली के नाजूक सोंदर्यपर मोहीत होकर उसे पकडना चाहता है वैसे ही हम तितलीरुपी मोहक, आकर्षक बचपन की, भूतकाल की यादों को स्मरणरेखाओं से स्पर्श करना चाहते है।

इतिहास हमें हमारे भारत देश में जो कई सैंकडो वर्ष पुरानी रोमांचक एवं प्रतिभाशाली, गौरवपूर्ण घटनाँए घटितहो चूकी है उनकी याद देता है। मनुष्य जीवन के अतित की तरह देश का अतित, देशके भविष्य को उज्वल बनाने के लिए सहाय्यकारी होता है। अतित ही वर्तमान को जन्म देता है।

आज के विज्ञान युग में कई लोग ऐसे भी है; जिन्हें गुजरे कई वर्षोतक ही नहीं बल्कि पिछले जन्म के अतित की अनुभूति भी होती है। उन्हें अपने बिते जन्म का अतित जैसे कई दिन पूर्व की बात लगती है। कितने तकदिरवाले है यह लोग जिन्हें अपने इस जिंदगी को जीने के लिए अतित की इतनी बडी मात्रा में सहायता होती है। अतित वर्तमान के लिए, भविष्य के लिए भगवान ने दिया सचमुच एक वरदान है जो सुख से भरा हो या दु:ख से मनुष्य से भूला नहीं जाता, जिंदगी को सँभलने के लिए साथ–साथ चलता है। हम जो फिल्में देखते है उसमें भी कहानी ज्यादातर अतित को याद करने की घटना से ली जाती है जैसे लगता है कि अतित के बलबूते पर ही हम वर्तमान को उजागर कर सकते है।

सुविख्यात लेखिका महादेवी वर्मा जी कहती है– अपनी धरती की गहराई में जडे रखनेवाले पौधे किसी भी दिशा से आनेवाले पवन के उष्ण या शीतल झोंकों से खेल लेते है। वर्षा की झडी और कठिन धूप को भेट लेते है। यदि वे अपनी धरती का आधार छोड दे तो न मलय–समीर उन्हें जीवित रख सकेगा और न वर्षा का अमृत जल। धनुष पर बाण को संधान कर जब तक उसे पीछे कान तक नही खींचा जाता तबतक उससे लक्ष्यवेध संभव नही होता। पीछे का पग धरती पर जमाये बिना न आगे का उठाया जा सकता है और न एक डग आगे बढाया जा सकता है।

अंत: अतित हमारा पाकर खोया हुवा एक सपना है। जिंदगी जीने के लिए अपने अतित का साथ हरपल होना ही चाहिए वही हमारे भविष्य की नीव है।

' मौत '

मुद्दन हो गई इंतजार किये हुये तुम्हारा ।
चले भी आवो, अब, दिल ना तोडो हमारा,
गुजरे है हम हर इक बेबस राहोंसे,
लेकर ढुँढती हुई नजरों का सहारा ।
उम्र अब बित ना जाये कही अधिक,
ले जायो, हमे ना चाहिये हमे किनारा ।
तुम ही तो जहाँ में मेहबूब हमारे,
जो दोगे, साथ आखीर में हमारा ।
कितनी आशायें बंधी है, ना अब तरसाओ,
कही जीने सें ' प्यार ' ना हो जाये हमारा ।
रूकेगी ये दिल की धडकन, ना रहेगा गिला
' मौत ' मेहबूब है, कफन गवाह होगा हमारा ।
कफन गवाह होगा हमारा ।

कु. अंजली देसाई
तृतीय, वर्ष कला

' पैसा '

पैसा यह क्या चीज है ।
ज्यों सब कुछ कर सकता है ।
रिश्ते नाते जोड सकता है ।
रिश्ते नाते तोड सकता है ।
सुहागिनी के सुहाग सजाता है ।
उनके सपने सच करत देता है ।
कुछ सुहागिनी के सुहाग उजाडता है ।
उनके दिल को तोड देता है ।
उनको जिन्दा जला देता है ।
सगे भाई-भाई में झगडा करवाता है ।
ऐसा यह पैसा है ।
पर भोली दुनिया उसपर चलती है ।

कु. विद्या पोवार
द्वितीय वर्ष, कला

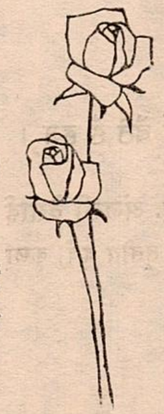

उलझन

इस समंदर को आँखों में समाऊँ कैसे ?
जो इधर भी है, उधर भी है ।
यह आसमाँ मेरी पलको पे धर लूँ कैसे ?
जो यहाँ भी है, वहाँ भी है ।
यह रँग-बिरँगे फूल, मनमें सजाऊँ कैसे ?
जो इस ओर भी हैं, उस ओर भी हैं ।
इस उछलते-कूदते झरनों को थमाऊँ कैसे ?
जो यहाँ से वहाँ तक रहें हैं ।
यह बहार-संगीत सुनाऊँ कैसे ?
जो चमन में बिखरा हुआ है ।
यह जीवन एक पल में निहारुँ कैसे ?
जो अभी दूर है, कहीं दूर तक है ।
यह आशा दिलकी बताऊँ कैसे ?
जो कौन जाने, इसका नसीब क्या है ?

कु. नसीराबानू उस्मान मुलाणी
बारहवी, वाणिज्य

प्रतिक्षा

हम सहारे ढुँढते-ढुँढते यूँ थक न जाये कहीं,
मंजिल की धूम में यूँ जिंदगी कट न जाए कही।
ऐसे ही सपने नैन हमारे देखा करते हैं,,
इनमें ही रहकर, सपना टूट न जाए कही !
राह चलते-चलते, बहुत कुछ मिल गया है, ।
वक्त ऐसा न आये की सबकुछ खो न जाये कहीं।
मुद्दते हो गयी खुद को पहचान न सके हम,
शायद उनके भी जाननेमें भुल हो न जाए कही।
रात के अंधेरोंसे डर लगने लगा है,
सुबह से पहले दिल का दिया बुझ न जाए कही।
हम सहारे ढुँढते-ढूँढते यूँ थम न जाये कही

कु. अंजली अ. देसाई
तृतीय वर्ष. कला

गझल

मुह झुकाये बैठे हैं हम ।
शायद कोई गुनाह छुपाये बैठे हैं हम ।
दो न तसल्ली उनको अब
के उनको ही दिलमें बिठाये बैठे हैं हम ।
कोई तमन्ना नहीं के सवेरा हो,
फिर भी चिराग जमाये बैठे हैं हम ।
क्या गुनाह है ? हमारा, मालूम नहीं,
फिर भी गुनहगार कहलाये बैठे है हम ।
दो भी न अब हम को सजा,
के इसी इंतजार में बैठे है हम ।
आखीर पूरी कर दी तमन्ना हमारी,
जाना है अब दुनियासे, इसी उम्मीद में बैठे हैं हम ।

कु. अंजली देसाई
तृतीय वर्ष, कला

गझल

' गझल ' लिखने को गुस्ताखी कर रही हूँ, ।
ताकी, दिल का बोझ कुछ हलका हो जाये ।
जिंदगी का ' जहर ' पीने की जुर्रत कर रही हूँ ।
ताकी, अपने आप पर रूसवाँ ना हो जाये ।
लाख कोशिश की, मगर दिल न मानता,
कि, जिंदगी भी कभी हसीन हो जाये ।
लब्जो में 'गम' और 'खुशी' को कैसे कैद करु ?
उसीसे तो कुछ पारही हूँ, उसीसे कुछ खो रही हूँ ।
कही हाथ से मेरे वो निकल न जाए ।
बिना साकी से ' गझल ' पूरी कर रहूँ, ।
कही, बहक जाने का डर दिलमें ना आये !

कु. अंजली अ. देसाई
तृतीय वर्ष, कला

बताओ, तो क्या करे ?

अपनी तो जिंदगी ही ऐसी है,
शिकवा किसे करे ?
गम और 'खुशी' दोनो साथ है,
रुसवाँ किसे करे ?
कितने दिन तक, आँसु यूंही दबाकर चले,
अब तो डर इस बात का है,
कि, कही जबाँन खुल गई,
तो क्या करे ?
हम तो अपनी जिंदगीसे
रूठे तो नहीं है,
फिर भी कभी आँसु निकल आये,
तो क्या करे ?
जिंदगी में यू तो, गम ही भरा है,
कहीं खुशी को देखकर
दिल मचल भी जाये,
तो क्या करे ?
जिंदगी ने हमें तडपाया, बहुत
कही मौन भी ऐसा न करे,
तो क्या करे ?

कु. अंजली अ. देसाई
तृतीय वर्ष, कला

सवाल

आता है मनमें एक सवाल
है जिंदगी कितनी विशाल ?
नियति की कठोर हँसी को
पहचानकर भी अनजान सी
जीती है यह चूपचाप सी
हँसी में कभी अपको में ढाले
खेलती है ये अपने-आपसे
सजे-सँवारे खुद को हरपल
जीवन-दीप जलाती है
जलते आखिर बुझना है
क्या न ये समझती है ?

कु. ज्योति उगळे
बारहवी, वाणिज्य

गझल

उनकी यादमें आँसु भी बहाने से रोका है हमें ।
न जाने और कौन–कौन से 'जख्म' लिये फिरना है हमें ।
हर कदम पर जमाने की हैं, यहाँ सीमा रेखा,
न जाने कौन तोडकर बनायेगा ' हकदार ' हमें ।
कुछ अपना भी कसुर, कुछ जमाने का दस्तुर है,
फिर भी शायद उम्रभर ' गुनहगार ' बनना है हमें ।
कब तलक उनकी याद में रोयेंगे – चूपके – चूपके,
कभी तो इस ' गम ' पर ' कफन ' ओढना है हमें ।
हम ही अकेले नहीं है, इस जहॉ में ऐसे
मिलेगें भी साथी यहाँ है, देना है साथ उनका भी हमें ।

कु. अंजली अ. देसाई
तृतीय वर्ष, कला

राही

मंझील को दफनाकर कई,
राही राह चलते हैं,
मानो. उनकी सजी शरीर
खुद ही अर्थी निकालती हैं ।
मानवका बसेरा जहाँ
डर ने तो डाला डेरा वहाँ
मानो ! पर कटे पंछी
सँभाले जीते है यहाँ ।
मोहभरी यह दुनिया
जेब नाप के काटती है दिन,
मानो, भविष्य के नाम पे
मर लेती है हर दिन ।

कु. ज्योति उगळे
बारहवी, वाणिज्य

मृगजल

न जाने क्यों लगता है ऐसा
जो चाहे वह मिल जाता - - - तो
वह जीवन भी क्या जीवन होता ?
जाने किस चिडीया का
नाम है ' चाह '
बस् लगता है ऐसा, यह चाह चिडीया
अपने पैर फैलाती रहती है
पहली चाह अन्य चाहोंकी
नीव बनके चलती है
चाह में जीवन का अर्थ होता है
इसलिए लगता है शायद
जो चाहे वह मिल जाता
तो वह जीवन भी क्या
जीवन होगा ?

कु. ज्योति उगळे
बारहवी, वाणिज्य

गझल

यूँ रो पडे है आज हम, खुद पर ही हँसकर ।
कही हसेंगे ना हम, खुद पर ही रोकर
चिराग ही है एक दिलका बुझा-बुझासा,
क्या करना है हमें, अब रोशनी को पाकर
आखीर इन्सान ही हैं हम, दिल भी है,
ना जीना है हमें, यूँ दूसरों पर बोझ बनकर ।
हमारे ' अश्क ' पर ना नजर डालो यूँ ही,
ये ना रुकेंगे, किसी के लाख कहने पर ।
अब ना किसी की अभिलाषा है हमें,
जी भर जायेगा हमारा, यूँ ' अश्क ' पी कर

कु. अंजली अ. देसाई
तृतीय वर्ष, कला

नकाब

जिन्दगी को जी रहे, बेकाबू होनेपर,
उससे बहस की है मगर, उसे समझा नहीं है
नकाबी चेहरे पहचानकर भी, खामोष हूँ
शायद–जीने के लिए यही बातें काफी समझतीं हूँ
कालीन दिख रहा है मगर, पहुँचना आसाँ नहीं
इर्द-गिर्द जरा देखो, भरा है सिर्फ कीचड ही कीचड

कु. ज्योती उगळे
बारहवी, वाणिज्य

उमंग

ए जिंदगी क्यों रोती है ?
रोना तू ने जनम से सिखा
फिर उसे क्या दुहराना?
मुस्कराके देख हरतरफ
दिल को ना कर कमजोर
बातों से तू जीत ये आलम
बना के तू मनको दर्पण
बाँध ले तू अपना संयम
सिख ले तू इस आलम से
अपने–बेगाने सब यहाँ पराए
कोई और नही है तेरे लिए
बस ! तू ही है तेरे लिए

ज्योति उगळे
बारहवी, वाणिज्य

एहसास

ए जिंदगी मैं तुझ पे फक्र करती हूँ
इस दुनिया ने तुझे सताया मगर
तुझे बहलाने को अपको ने इन्कारा है
पत्थर बना दिल कभी जलता है मगर
चुपचाप सहने की कसमें लिए बैठा है
काफी है एहसास तुझे जीने के लिए
यह जालिम दुनिया तुमसे बदलती है ।

कु. ज्योती उगळे
बारहवी, वाणिज्य

रिश्ता

चाह ओर सौंदर्य का, रिश्ता बहुत पुराना
ये चाहनेवालो, अमरत्व दे डालो
चाहते हो जिसे ।
ये चाहनेवालों, चाह में आपकी
तासीर हो ऐसी, सुंदरता पर कभी
सुराख न आए ।
ये चाहनेवालो, चाहने के बाद
सोच-विचार ही क्या ? तुम पहले प्रतिज्ञा करो
न्योछावर हो जावो
अमरत्व दे डालो, चाहते हो जिसे ।

कु. ज्योति उगळे
बारहवी, वाणिज्य

बँटवारा

दोस्ती क्या है दुश्मनी क्या, हम जानते हैं मगर
इसपर कभी हमने सोचा न था
बँटवारा होता है ताश का, हम जानते हैं मगर
जिंदगी ताश होगी हमने सोचा न था
सुबह हँसी, शाम रँगी, हम जानते हैं मगर
हर दिन एकसा न होगा हमने सोचा न था
तनहाईयों में आहट कोई सुनते थे, हम मगर,
वो भी थम जाए, तो कभी सोचा न था
वह राह हमारी नहीं हम जानते हैं मगर,
तोहमत हमपे लगेगी कभी सोचा न था ।

कु. ज्योति उगळे
बारहवी, वाणिज्य

हा सन्मान भद्रका[illegible]ताराणाचा !

शिवाजी विद्यापीठातर्फे डी. लिट्. ही सन्मान्य पदवी स्वीकारताना

मा. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी

भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमाला शुभारंभ

शिवाजी विद्यापीठ व कमला कॉलेजच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमालेचे प्रथम पुष्प गुफताना डॉ. अरूण भोसले, प्रपाठक इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ

व्यासपीठावर : डॉ. वसंतराव मोरे, डॉ. व्ही. टी. पाटील, प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ - १९९०.

पारितोषिक विजेत्या विद्यार्थिनींचे कौतुक करताना मान. प्राचार्य एम.आर. देसाई

राष्ट्रीय सेवा योजना (N.S.S.)

झाडे लावू, झाडे जगवू !

श्रमसंस्कार शिबीरात वृक्षारोपणात दंग असलेल्या
आमच्या विद्यार्थिनी व
वळिवड्याचे सरपंच श्री चंद्रकांत चव्हाण.

स्नेह - संमेलनाचा जल्लोष !

दि. २१ जाने. ९० या दिवशी स्नेहसंमेलनाचा प्रारंभ मौज - जत्रेच्या उद्घाटनाने करताना
प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील

गीते, संगीत व नृत्याचा महापूर !

जशा व्यक्ती तशी शेला-पागोटी !

स्नेहसंमेलनानिमित्य प्रश्नमंजूषा व शेला-पागोट्याचा कार्यक्रम

भरतकाम, विणकाम व चित्रकलेची बहार !

स्नेहसंमेलनानिमित्य विविध कलावस्तूंचे प्रदर्शन पाहताना
मा. काकाजी मा. प्राचार्य व डॉ. शिरगोपीकर

" There is nothing to express,
nothing with which to express,
nothing from which to express
no power to express,
no desire to express
together with the obligation to express "

- Samuel Beckett

ENGLISH Section

CONTENTS

Prose Section

1. SAMUEL BECKETT — Miss. Shabnam Mujawar, B. A. III
2. KASHMIR — Miss. M. J. Khabade, B. A. III
3. INDIA'S PROBLEMS — Miss. Vandana Patil, B. A. III
4. CHARVAK THE MAHATMA — Mss. Vishakha Sinde, B. A. III
5. SRI. AUROBINDO AS THE FUTURIST — Miss. Sarojini Shirane, B. A. II
6. DOLL — Miss. Amina Bargir, B. A. III
7. PHOTOGRAPHY : AN EFFECTIVE MEANS OF COMMUNICATION — Miss. Vishakha Mohite, B. A. I
8. CHARLES CHAPLIN — Miss. Dhanshri Chavan, B. A. III

Poetry Section

1. DOWRY — Miss. Vaishali Mohite, B. A. I
2. WHEN I WAS ONE AND SIX — Miss. Savitri More, B. Com. III
3. DEW DROP — Miss. Vishakha J. Shinde, B. A. III
4. TWO KINDS OF BEAUTY — Miss. Vaishali Mohite, B. A. I

Samuel Beckett

Miss. Shabnam Mujawar
B. A. III

Samuel Beckett, who has written about lonely, sorrowful existence of human being for half a century, died recently. 83 years old Backett's funeral was silently performed. Probably it was coherent with his writings.

Samuel Barcby Beckett was born on 13th April 1906. His family was middle class protestant family. He was brought up in a congenial sympathetic environment. He had a distinguished school record. He graduated in French and Italian literature with the highesi distinction. The university nominated him as its representative to a French institution of higher learning where he served as a lecturer in English for two years. Here he met James Joyce,the pioneer of the ultra-modern novel.This meeting made seminal influence on Beckett. He became most ardent defender of James Joyce. Beckett was the main contributor to a volume of essays which was brought out to defend Joyce.

Apart from these essays Beckett's first published work was a poem entitled whoroscope which brought him a modest reputation as a poet. Beckett's work 'study of Proust' is very important in understanding his own genious. It is the best introduction to Beckett. An expression of the despair is the distinguishing feature of Beckett's writings. It also condemned facile optimism. It also forshadowed Beckett's obsession with the theme of the flow of time. According to Beckett the flux of time is the most important fact that man has to face; he has to wait of fruitlessly. This theme is found in his **'Waiting for Godot.'**

Before settling in Paris, for half a dozen years he wandered in England and over Europe. This period made a great in fluence on him. It gave him a fascinated interest in the lives of tramps and vagabonds. The immediate outcome of this wandering was a volume of poems entitled **Echo's Bones and Other Precipitates.** He participated in the Resistance Movement in France. The fact that Paris had been occupied by the Germans deeply distrubed him. He threw himself heart and soul into the Resistance Movement and became attached to an activist group. Eventually the group was betrayed to the German secret police and Beckett and his wife Suzanne escaped in the nick of time.

The end of World War II was the most creative period in the writings of Becketts.During the period 1946 to 1950 he produced three connected novels and the world famous plays **Waiting for Godot** and **Endgame**. These works were originally written in French.

Beckett did not became famous at once. The play **Waiting for Godot** brought him in the lime-light. Its English translation became successful as it has been in French. His second major play **Endgame** proved equally successful. He was awarded Noble prize in 1969. His **Collected Works** published in his life time.

Beckett as writers of Absurd Dramas he believed 'humanity's plight as purposeless in an existence out of harmony with its surroundings --. Awareness of this lack of purpose -- produces a state of metaphysical anguish.This is the central theme of the Absurd Dramas. All semblance of logical construction, of the rational

linking of idea with idea in an intellectually viable argument is abandoned and instead the irrationality of experience is transferred to the stage.These plays have neither a beginning nor an end. These plays have no story or plot to speak of; don't have racognizable characters. These plays often reflect dreams and nightmares. These plays often consist of incoherent babblings.

Beckett's plays have a deeply distrubing influence on the minds of spectators and readers because they challenge some of his fundamental assumptions about life and living. Beckett has expressed his vision of desolation with unique power. According to one woman critic Beckett manages to express his immense compassion for all human life.. because he is one of those exceptional men and women to whom love and lucidity are on the same level. **Wating for Godot** may be regarded as a test of cultivation and sensibility.**Endgame** is deeply coloured with modern sensibility.In the words of Esslin; " If **Waiting for Godot** shows its two heroes whiling away the time in a succession of desultory and never ending games. **Endgame** deals with the final game in the hour of death. **Waiting for Godot** takes place on a terrifyingly empty road, **Endgame** in a terrifyingly claustrophobic interior. **Waiting for Godot** consists of two symmetrical movements that balance each other; **Endgame** has only one Act that shows the running down of a mechanism until it comes to a stop. "

Wating for Godot has been regarded as a masterpiece of Beckett which caught the literary world by storm. It has only four characters, two tramps and a slave and his owner who have no connection with them. In addition there are only two messenger-boys, or perhaps only one messenger-boy who pretends to be a different person in the Second Act. Godot doesn't appear in the play. We don't know who he is and why the tramps have really been waiting for him. There is no female character. Most of the dialogues of the play consist of single sentences. The scene remains unchanged throughout the play.

Two tramps Estragon and Vladimir are waiting for someone named Godot on the roadside. They are tired of endless waiting but they dare not go away. They pass time by talking about various things. One of them asks the other as to where he spent the night. His answer is that he spent it in a ditch. The two recall the time when they could afford to be decently dressed. Then one of them fiddles with his boots.takes them off and looks earnestly into them as if he would find Godot there; the other does the same with his hat. They talk about crucification of Christ.

Again and again one or the other suggests that they have waited enough and shoud now move away.But the other answers that they cannot go away because-they are waiting for Godot. They are not sure whether Godot would come even that day but that would not make much difference; in that case they would wait endlessly.

Pozzo and Lucky arrive on the scene. Pozzo treats Lucky savagely; he beats him with whip and gives painful jerks to the rope which is tied round his neck. Pozzo dines on chicken and wine in front of the hungry tramps. Estragon chews the bones thrown away by him. The tramps wondered why Lucky is carrying his bags all the time. Pozzo is taking Lucky to a fair where he will sell him. Pozzo asks Lucky to dance to entertain these tramps. Then Pozzo asks him to think in their presence Lucky delivers a sort of speech but it is not liked by Pozzo. Then both of them move away.

Then arrives a messenger boy who tells that Godot would not be able to come on that day but surely will come

on the next day. The tramps are in a hopeless situation but try to cheer each other.

In the second act the tramps are seen again. Few leaves have sprouted on the tree. They show affection for each other but also admit that each feels better in the other's absence. They are again waiting for Godot. Estragon has forgotten all about yesterday's happening. They pass the time by playing meaninglessly with hat or the boots.They find Lucky's hat lying there.This suggests to them a new way of passing the time, they pretend to be Pozzo and Lucky. They try various other ways of passing the time, like going through various movement as in exercise.

Pozzo and Lucky appear once again. But Pozzo has become blind and Lucky dumb. Estragon doesn't recognize them and wants to know if one of them is Godot. As Lucky falls, he brings down Pozzo with him. In trying to help them, the tramps also fall down. The messenger boy comes and tells that Godot is not coming that day but will surely come the next day.

The next day they come again and wait for Godot, They think that it is better to put an end to their own, lives. But there is nothing with which they can hang themselves. Estragon offers a cord of his trousers. They pull the cord at each end to see its strength, The cord snaps into two. The pieces are too small to use for hanging. They decide to bring a rope with them the next day and to hang themselves unless Godot comes and saves them. They are now to leave for the night. Although they say they are going away, as the curtain comes down they are still standing there.

About Godot one character in his other play **Endgame** says ' Dirty Dog ' He does't even exist. There are four characters in the play **Endgame**. All of them are handicapped in some or the other way. Clov is the only character which can move but cannot bend or sit-down. Hamm may be regarded as the central figure. He is blind and confined to the wheel chair.The other two characters are Hamm's parents who are legless and have been confined to ashbins. The action is about the servant wanting to leave and Hamm bullying him into staying. At the end of the play Clov seems to have decided to leave. He changes into travelling clothes but when the curtain comes down he is shown as standing still watching his master as though he had again decided not to leave. An impression is created that these four people are the only survivors of some universal distaster. This play depicts the extinction of life when the different aspects of a man's personality disintegrate. Hamm may be regarded as the physical aspect of man, clove may be regarded as the intellect which strives to become free of the emotional and physical side, but cannot really exist apart from them. The parents may be regarded as unconscious memories which have been subjected to expression.

His another play **Breath** was only of 35 seconds. It was new experiment to contemplate about the universe and the existence of human beings. In **Krapp's Last Tape** man's past memories are focused. It is also an attempt to capture the elusiveness of human personality.

Beckett, very powerfully has depicted how human existence is engulphed by depression, ruins, lonliness, and futility. Beckett himself did not like to mix, so his wife used to attend all the ceremonies. He was an introvert. Not much is known about his family life. Though his literature became famous Beckett kept aloof from all the things.

Kashmir

Miss. M. J. Khabade
B. A. III

Everyone has his hobby, for example reading, collecting stamps, coins etc. I also have hobby of travelling. I visit different places. Travelling and visiting many important places have given me much pleasure. The most liked place by me is Kashmir.

The valley of Kashmir is picturesquely set in the lap of snow-clut Himalayas. It is renowned for its wonderful - enthusiastic and healthy weather, beautiful scenery. Spring appears here in all its glory. According to Bernier the real terrestrial paradise of India has surpassed in beauty all that his warm imagination had ever anticipated. The lofty hills, snow capped mountains, beautiful glaciers, flat country interspersed with fruit gardens, flowers provide for everyone's taste and interest. There are many lakes in kashmir. Wulmar and Dal lakes are very famous. The Wulmar, enclosed by towering mountains which is largert fresh water lake in Asia and the river Jhelum flows into and out of it.

The climate of Kashmir varies from place to place. Jammue has tropical heat being on the same attitude as the Punjab while Kashmir being situated in the sub-tropical area has extraordinary variation in temperature. The climate of Kashmir vally until the end to May is similar to that of Switzerland.

Also the climate of nearby places such as Srinagar Gulmarg, Sonamarg and Pahelgam, Tangmarg proved effacious for the patients of asthma, skin diseases. In summer, heat scarcely exceeds. The spring in March and April is windy, cold and summer is very pleasant. In Autumn, there is heavy snowfall.

The climate influences the nature of the natives, their way of living, occupations, crops. The rich have their own houses while the poor live in, Shikara or in ' house-boat ' and meet their both ends together by arranging their ' Shikara ' to visit the various other places through the lakes but in winter, it is very difficult even to move.

Kashmir is gifted with the world's finest lakes and springs. The water of many lakes is useful to cure from various diseases, Amarnath Yathra Sheshnag, Panchatarni are the caves nearby.

The Mughal Gardens lie beyond the town skirting the ' Dal ' on three sides. The Mughal emperor had a highly developed sense of beauty and appreciation of art. Gardens are a feast of colour from spring to Autumn. They are reached by the bus or shikara across the 'Dal', some among them are Nishat Bagh, Shalimar Garden.

Harwan is a water reservoir, suppiles drinking water to the whole city of Srinagar. The visitors imagination can really conjure up pictures of lovely maidens disporting themselves in these beautiful surroundings for the amusement of the Mughal Queen.

Most of the lakes can be covered if one undertakes a trek from Sonmarg between early July and in the middle of September. On this trek, there are nearabout 25 lakes, also the temples of various Gods and Goodesses are situated on such island and ' Ganpatyar ' is the greatest festival day. The biggest prayer is held in Hazrathal on Mirjalam.

" Haramukh " is the peak-point or a part of Kashimir on 16,872 feet high from the sea-level and Gadsar lake is the most beautiful and the highest lake

on this trek, at 13,000 feet. In summar, the only animal that one may find on this trek is no other but 'Marmote' which shrieks to warn his brother that a human being was around. While in winter, with snow all over, the snow-lepoards and brown bears are known to have roamed through areas.

The summer capital of the state, Srinagar (height 1,585 metres or 5200 feet) is a central place from where excursions and trips to all parts of the valley can be planned and carried out. It is merely 249 miles away from Pathankot, the railway station nearest Kashmir.

Srinagar is the picturesque town with numerous gardens and pleasure resorts in its neighbourhood. all of which should be visited,and the museum, located on the left bank of the river Jhelum, has fine specimens, of Kashmir art, curious and antique.

' Charchinari ' is the small island situated in the centre of the one part of the Dal lake.It is the one and the unique, world famous island which raised during Mughal times. It has four mighty chinar trees which stand at the four corners and for this reason it raises it's name and fame It is really a favourite picnic spot. It is of the most importance because it is said that no two trees of chinar grow infront of each other but in a line and this is the exceptioal case.

' The Meadow of flowers ' Gulmarg is the most attractive of all health resorts and offers excellent skiing to the lovers of winter sports.

There is a big question of accomoda-tion before the visitors but there are Government Rest houses and hotels, the tourist huts in resonable rates. Also there are Government tents and the bunglows. The Government Tourist Reception Centre at Srinagar is a non-commercial organization and provides information and assistant to tourist. This is the big organization of it's kind in Asia. Also there are agents in the hotels who can easily get the reservations for the visitors and it is open round the clock.

Oh, how exciting experience it was for me ! A rope- chair journey from mountain to other was truly astounding. If there is no electric current, the chairs stop at their places till it starts again. It takes nearly 4 to 5 hours to complete around.

The Kashmir crafts man's art is fully poured in the exquisite articles that he creates.He creates articles of great beauty, shawls, carpets, carved - wood pieces, silver ware are among the numerous handicrafts which Kashmir offers. The shawls are needle worked with a veriety of designs and it's prices are considerably with the wool and workmanship. The embroidered woollens is represented by ladies' long coats.waistcoats,caps, gowns and scarves. The Kashmir silk sarees and silk pieces are worldly famous. The pile carpet of Kashmir show unmistakable Persian and central Asian influence in design and motifs. Wood - carving is but the sseciality of Kashmir. It is an ancient craft. The walnut tree, that yields the timber which is durable is used for carving and polishing. The white sheen peculiar to Kashmir silver-ware is obtained by special processing and various designs, " Shawl patterns " of chasing interlacing foilage is a speciality of Kashmir silver engraves. All the things are offered at fixed but reasonable prices. But some other things like coats of certain material of full length cost nearly about Rs. 6000/- each.

Really, Kashmir is paradise on the earth. I want to visit this place many more times and enjoy it. But now-a-day there is political disturbance in the state. There is demand of separation. But what ever may come, Kashmir will remain in India . No other conutry can claim Kashmir.!

India's Problems

Miss. Vandana Patil
B. A. Part III

India is facing many problems in social, Political, religious fieids. India's three greatest problems are land, religion and government. The ancient period was ' golden age ' in India, In ancient period these problems never touched those people. Their only concern was to maintain the balance of Dharma, Artha and Kama. Land, religion and government, these three terms were there but the nature was different. But nowadays, we see, these three terms have created havoc.

India is one of the most crowded parts of the world. The land does not grow enough food for the people, partly because the soil itself is worn out and needs fertilizers. The farmers burn the manure because they have no other fuel. Chemical fertilizers would be still better for their fields, but it costs money and farmers are very poor.

Another problem is, the farms in India are often no more than three or four acres, and they do not produe enough to keep a farmer and his family decently fed. The farmer then has to borrow from the money lender and this gets him deeper and deeper into debts. Some way must be found to farm the land in larger sections, to help more farmers to learn new methods,and to lend them money for fertilizers. Then the farmer would be able to use modern machinery instead of slow bullock and buffalo teams, and India's land could begin to give its farmers a real living.

In order to raise bigger crops in India, the people need money to buy-fertilizer. They need modern machinery, more irrigation, more dams and canals. The poor farmers in the villages do not yet know about all these things. They must be taught in schools and model farms are needed. The growth of industry will also help. Industry will provide jobs for many people and money with which to buy food from other countries.

Different religions have been a source of trouble in India for centuries. The two most important religious groups are Hindus and Moslems. Their ways of living and their ways of worship are different and have often caused misunderstanding and bitterness. Sometimes religious differences break out into actual fighting. The people of India of all religion, if they hope to make real freedom for themselves and independence for their country, will have to find peaceful ways to live and work together.

Some old customs which have been connected with religion must be put aside then only India can be truly free. High-caste Hindus have copied the Moslems in keeping their woman apart from in modern life of their country. The caste system has made it hard for India to change.Courageous men and woman in public life have been trying to end this system.

The leaders of India had long wanted India to be entirely independent. But there were many difficult problems to face. The British not only did not want to lose control over India, but they also thought the Indian people were not ready to rule themselves. Slowly they accepted the idea of Indian independence But the Indian leaders themselves not

agree as to what kind of future India should have.

After the second world war the British government decided to withdraw, and to allow the country to be governed by the Indians themselves. The people, however, could not agree on a united government. Besides the Moslem and Hindu leaders, there were the Indian princes, each ruling his own state.

In 1947, two dominions were formed, the Dominion of India, in which the people are mostly Hindus, and the Dominion of Pakistan, in which the people are mostly Moslems. India, however, is no longer a dominion, but a completely independent country called the Republic of India.

Each of these new nations has many problems to solve, and there are still disputes between the two. One of these disputes concerns the mountain state of Kashmir, which is claimed by both. Kashmir has asked for a vote of its people to decide. But other questions are hotly debated, nothing is settled, and Kashmir's future remains in doubt. The same case is with Punjab. At the same time, some other problems are cropping up and any satisfactory solutions are not within reach.

Charvak the Mahatma

Miss Vishakha Shinde
B. A. Part III

The ways upon which the Indian society is now treading, the specific political traadition which the Indian democracy is trying to establish and the thoughts which are now being accepted not merely by Indians but all the world, are thoughts and the ways expressed by the great 'Satyashodhak Mahatma' named Charvak a long time ago. These, he expressd by putting a strong faith on life and by making himself ready to struggle against death. Therefore it must be accepted the fact that it was charvak's philosophy which might have inspired Mahatma Phule, to strike off the orthodx ways and the Vaidik rotten social structure based on Varna system. Hence Charvk is the first and Mahatma phule is the last Satyashodlhk.

Hindu Culture : Its drawbacks

Today's Hindu culture is the fruit of the thoughts and life of the Aryans. The Aryans were violent and tramp. They persuaded luxury. Aftre the controversy between Aryans and non Aryans there existed a social structure in which the aryans were considered ' high ' who continued their faithful mission of sucking the society. In the Varna system Brabmin was considered 'high' and the other three Varnas were called ' low '. The Brahmins were successful in putting the high pressure of 'Atma' and 'Parmatma' by writing the false stories of Brahmin - superiority, through eighteen Puranas. They enjoyed the monopoly of knowledge and entangled people in religious activities like Pooja - path. They created the imaginary world of heaven and hell, Good and bad Atma and Parmatma, rebirth and dest-'royed other people's logical attitude and thinking which was based on cause and effect relationship. They were made neutral in their manhood. The backwardness is the result of our thinking and

tradition. Hence it is the need of considering Charvak's thought Prof. A. H. Salunkhe Points out the greatness of Charvak's Philosophy in his book' चार्बाक " दर्शन चार्वाकदर्शन ही एक वास्तववादी जीवन-दृष्टी आहे. जीवन सम्यक् दृष्टीने जगण्याची एक विज्ञाननिष्ठ पद्धत आहे. या दर्शनानुसार जीवन ही एक वस्तुस्थिती आहे. स्वप्न वा भ्रम नव्हे, जीवनातील समस्या सोडवायच्या असतात, लपवायच्या नसतात. या समस्या सोडविण्यासाठी प्रामाणिकपणाने त्याना सामोरे जावयाचे असते म्हणून जीवनाच्या विविध अंगाचा विचार करताना चार्वाकदर्शनाने खोटी प्रतिष्ठा, दुटप्पीपणा इत्यादींना थारा न देता प्रत्येक वेळी वास्तववादी, जीवनवादी भूमिका स्वीकारली. मानवी शरीर एकदा नष्ट झाले की पुन्हा प्राप्त होत नसते म्हणूनच प्राप्त झालेल्या शरीराचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेतला पाहिजे. आपण जगण्यासाठी जन्माला आलो आहोत, मरण्यासाठी नव्हे. मृत्यू हा अटळ असेल पण म्हणून तो काही जीवनाचा उद्देश ठरू शकत नाही. जगणे आणि आनंदाने जगणे हाच जीवनाचा उद्देश " आहे. हा उद्देश सफल करण्यासाठी पारलौकिक वा कल्पित अशा अतिमानवी शक्तींचा अश्रय घेण्याची गरज नाही; मानवनिर्मित व विवेकाधिष्ठित समाज व्यवस्था या उद्देशाची पूर्ती करू शकेल. "

Charvak's Thinking

Charvak was the god - Brishapati. Indra Kidnapped and raped his wife and he was not ready to set free her. Therefore Brihaspati had to fight against Indra to rescue his wife. This incident affected Brihaspati so adversely that he attacked the culture of Aryans to remove its faults throughout his life.Therefore the views of Charvak is the exposure of the faultsof aryan Culture. The Indian society isdivided into ' high ' and ' low ' since a long time ago. There are cultural differences too. The non Brahmins were illiterate and because of it they couldnot present their views forcefully. But they supported the power with all might,which could crush the dominence of high. This was the power behind Lord Krishna, Buddha, Mahavir, Chh. Shahu of Kolhapur Basaweshwar, Chakardhar & Mahatma Phule. Charvak was also largely benefitted by this power. This history shows Charvak's place in the Indian culture and thinking.

1. Real : The Only Truth

Charvak denied ' Vedas ' and ' Upnishades ' because these belived in written words. It was Charvak's bright revolution two believe in reality in the right way.He made two types of guessing. 1. One is connected with the world (Laukika- लौकिका) 2. The other is apart from the world. Charvak denied the second.He supposed two levels of guessing (A) Practical (B) Theoritical and he accepted the first and rejected the second. This shows Charvak's intellectualism and realism. " Where there is smoke there is fire " is a sample of his guessing. He didnot believe in unseen things like Soul, God, Creator, Heaven etc.

2. Denial of Veda Standardization

He severely criticised Vedas. Vedas are not the creation of God' was his view which might be taken as his opposition, against Vedas. According to him Vedas are means of living of religious people. These persons made Vedas as a source of of living. " Vedas are Polluted, " he says " by falsehood, self - contradition and repetition. " The people who supposed themselves Vaidik were shrewd. The proposal of Vedaswis only to meet both ends. In short, Charvak did not agree the Veda-Standardization. According to him the real was the only standard or virtue. The words which tell the existence of unwordly substances like god are not true.

3. No Existence of Soul

Charvak demied ' Atma ' as well as ' Parmatma ' Living body is the soul. Vitality in the body is a connective

thought to the body and it is through the compound of Panchamahabhutas (i. e. Earth, Water, Fire, Air, Sky) vitality in the body is created. In short, body and its organs are made out of it. Then, what is the need of considering the soul as a separate identity ? So charvak denied rebirth.

4. No Rebirth

The vital body which is created by the five gross elements (Panchamahabhutas) is destroyed by them and mixed in them again. Therefore its destrogance is permanent. When the analysis of the ' Panchamahabhuta ' occurs the vitality vanishes. Nobdy eversees the soul which leaves the dead body and enters into another living body. Therefore to believe rebirth is a grave mistake. Charvak denied the post-death existence. He believed that everything ends with the death of body.

5. Denial of Karma Theory

The karma theory is also refuted on the ground that there is no rebirth which adhers that one should face good and bad lot as per his/her past good or bad actions and activities. This view is very important socially as it gives the motivation for mutiny against the problems like exploitation of the society and the inequality in it which is created through human relationship. The way for revolution is paved by Charvak by refuting the karma theory and he encouraged hard work, denied the belief in fate and awakened strength of life.

6. Denial of Heaven and Hell

Charvak denied the theory of Karmafal ' as well as the ideas of heaven and hell. In this respect an argument is made, " If a soul comes out of the body and it goes to heaven why it should not return to the earth to meet his dearest and nearest relatives ? " Charvak thinks that happiness is heaven and the experience of the sorrow is hell. Charvak believed in earthly philosophy. He accepted the real life and he threw aside all illusions.

7. Who has created the world

There is question by an orthodox people about the creation of the world by the God. By putting this pretex they want to establish the God it self.Charvak believed in the autonomous theory of the world. " The world has not been created by anybody but it shapes itself autonomously" for ex. Sweetness in sugereane, bitterness of Neem-tree etc. Charvak agreed the cause and effect relationship but he disagreed the view that the world is created by the God, but he believed that the world came into existence autonomously.

8. Denial of Salvation : Moksha : (मोक्ष)

Indian tradition believed that Salvation is the greatest gain or achievement. As Charvak does not believe in soul,there is no question of its Salvation. He also does not believe in religion. So out of the four achievements (पुरुषार्थ) he believes only in worldly gains and sex feelings. In this cotecxt there is an immensely valuable thought given by him that slavery is bondage and liberty is salvation. Through this thought he gives motivation to the indiuidual to be an independent. This thought is surely epochmaking.

9. Insistence on the way of happiness :

Charvak insists on enjoying wordly happiness because he has neglected the Idea of heavenly pleasure (moksha मोक्ष) in which orthodox or religious people believe. Live the life happily until you are alive. It is not a sin to expect and to enjoy pleasure.Sorrow is always conncted with happiness. One should enjoy happiness as one would pluck the rose keeping aside the thorns.

Charvak was making his herculian efforts to make men happy in all respects. This is the reason why we should

consider him great. He is not of the opinion that one should be happy by making others unhappy. According to him the man should perform that type of work which leads to his/her happy end. In short all is well that ends well. '

The Indian society consisting the old religious ideas, false deity, false fatalism unexisting heaven & the belief in Atma was made happy,prosperous,revolutionary harmonious and strong by charvak's outstanding philosophy.Still today, there are people who scorn and hate Charvak's philosophy.

He took pity on the downtroddens, So he exposed his staunch philosophy heroically. His philosophy is the climax of his intellectualism. Our sweetest secret is hidden in this rocky humanist and truth founder.

Sri. Aurobindo as the Futusrit

Miss Sarojini B. Shirane
B. A. II

Sri. Aurobindo was born on 15 th of August, 1872, in Calcutta. His parents were Krishnadhan Ghose, a physician, and Swarnalata Ghose. Aurobindo had mastered Greek and Latin, English and French; and he had also acquired sufficient familiarity with other continental languages like German and Italian. In short, he had won the master-key that was to unlock the sumless treasuries of western Culture.

According to Sri. Aurobindo poetry rises from soul. It is not an ordinary creation. Sri. Aurobindo says that poetry should be like 'mantras'. Mantras can be defined as rhythmic speech which, as the Veda puts it, rises at once from the heart of the seer and from the distant home of the truth. Poetry rises from soul and so it is divine.

Poetic word comes from the spirit. These words are not ordinary words, taken from dictionary. These words are experienced by human mind. The words sound an idea to the mind and the words become symbol of a wave which floats in the ocean of eternity.

Aurobindo says poet is seer, who can see beyond horizon. He is not an oridinary man. He is revealer of truth. So a poet should be endowed with " sight ". He glances from earth to heaven. A poet is product of his own age, however great he may be. Soul of a poet is always different from that of an ordinary man's. Aurobindo says, futurist is not a missionary or philosopher and so poetry does not instruct or inform us. The spiritual things has nothing to do with the abstract ideals in the mental sense. He is the living being throbbing with the heart beats of the Cosmic Spirit.

Sri. Aurobindo primarily belongs to the future. His Savitri, is a model of the future Poetry So in that sense, he is a prophet. The Future Poetry is to put forth the very heart of the Supreme Reality in the concrete body of the five elements of Truth, Beauty, Delight, Life and the Spirit. Main purpose of poetry should be creation of Anand in the Spirit. So he says, " the hignest kinds of delight and beauty are those which are one with the highest Truth, the perfection of life and the purest and fullest joy of the self revealing spirit. "

Poetry of Aurobindo comes as a breath of fresh air. To know his poetry

some Sadhana is needed. In writing Savitri, the poetry of Future, Sri Aurobindo has raised matter to the level of Divinity. Sri. Aurobindo rightly observes in the Future Poetry that the pouring of a new and greater self vision of Man and Nature and existence into the idea and the life is the condition of the coming poetry.

Sri. Aurobindo's poems appear like hymns. But in that sense he is not orthodox. He borrows modern scientific terminology. Aurobindo observes that the poet of the future shall have to disengage himself from the contemporary scene, look within, search for eternal ecstacy.

Sri Aurobindo represents "The return of the Rishi " and he is the prophet of the Life Divine. He is a teacher, interpreter of the Veda, and the Upanishadic philosopher and the critic of life, the poet of great power and vision. He is the poet seer, the prophet.

Sri. Aurobindo expresses his own spiritual experinces and realisations. During the days of his ' Silent Yoga ' at Pondicherry Sir Aurobindo had certain spiritual experiences and realisations which seemed to indicate the lines of future development of man.

As a poet Sri Aurobindo observes that poetry begins in Eternity and ends in eternity. The creator of poetry is the soul and the true enjoyer too is the soul. Poetry is something mystical and divine. The vision may be of anything in Nature of God or man or the life of creatures or the life of things it may be a vision of a force or an action, or of sensible beauty or of truth of thought or of emotion and pleasure and pain, of this life or the life beyond.

Aurobindo's Savitri is the best example of future poetry. In Savitri, the soul of the poet has stretched out to Infinity telescoping the past, the present and the future. This poem can be compared with Dante's 'Divine Comedy' and Milton's 'Paradise Lost'. With his cosmic vision the poet has pierced through the "seven veils" of divinity. Sir Aurobindo has rendered the age-old legend of Savitri and Satyavan into a symbol.

In Savitri, we often hear echoes from the past : Kalidasa, Upanishadas and the Vedas; yet there is a deep sense of the need of human effort through an 'integral yoga' for man to qualify for Supramental. Savitri is verily concerned more with the future than with the past or the present. The age old legend of Satyavan and Savitri is realised in the symbol of the Dawn of a new era for the race of men. while not ignoring the present context of science and technology, the poem tries to recapture the Vedic vision of the matrix of Universal Life.Broadly speaking Savitri poetises the philosopher of the Life Divine,

In Savitri we don't find heroic action but on the contrary, as the epic of the future, it goes out to explore new avenues of human conciousness. Time, too, flows forward and backward in Savitri, stream of conciousness technique is used by Sri Aurobindo. And so, this old legend becomes modern one. The modernity which cannot be found in the epics of the past. So, Savitri strikes an optimistic note for the future of mankind. This future poetry is meant for future generation. And the future generation will derive inspiration from it for the ennobling of humanity.

✡ My religion has no geographical limits. My religion is based on truth and non-violences. My religion forbids me to hate any body. My religion is not for separating the people, but it is to bind them.

Mahatma Gandhi

Doll

Miss Bargir Amina U.
B. A. II

His feet became heavy as he was climbing steps of the hotel. Somehow he got courage and went towards enquiry counter.

The Manager saw through his bifocal lenses and asked " yes Sir " ?

He whispered something. But the manager could not hear. He said,"Pardon Sir "

" Is there someone Mrs. Pradhan here ? Mrs. Ratnamala Ratnakar Pradhan ? " At last he managed to ask.

The manager glanced at the board and said, " Yes Room no. 7 " He took internal phone receiver in his hand asked what to tell her ? "

No ! No need of telephone. I will go.

"It's our practice Sir. Especially if the visitor is lady."

Annoyed, but firmly he said, " But I am Ratnakar Pradham- her husband ! "

The manager startled but said in low voice, Sorry Sir. I did not know. He told Nemade,a servant to show the room.

Nemade showed the way. He asked to follow him. He thought for moment and decided to go. He said, " go. I will go alone. "

Nemade carefully looked at him. and went back.

As Ratnakar reached near the room, he thought for moment and pressed the bell. Bangles clinged from inside. The door opened. He went inside. She startled. He closed the door and glanced at her. Because of his unexpected arrival, she startled. But contempt about him gave her courage. She threatend him " Who are you ? " He pretended to be laughed and said,

" Have you forgotten with whom you lived for two years ? "

" But what do you want ? "

" I want to talk to you. "

Contemptuously she murmured " But I don't want to speak single word with you. "

Sitting on the bed, firmly he said " But I want to speak. "

" Speak through Papa. "

" Whatever I want to speak with Papa, I am speaking in the court. I was talking with him for one and half hour in the cage. Horrible cross ! "

" So now you will cross me ? "

" No, not at all. But I will suggest something. "

" But I won't listen. "

" You have to listen. "

" Through out life you asked me to listen only. "

" Nothing happened to you because of that. "

She got angry. " You Rascal ! Get out of this room Other wise I will shout and file suit of defamation against you in the court. " He laughed sarcastically. "Don't threaten me by taking the name of your papa.

I know he is Barrister. He ruined you Otherwise you might be living happily with me."

You get lost from my sight. Want to go or not ?

" Streching out his feet on the bed, he said " who has come to live in your embrace ? I will speak to you and go. "

She got up angrily and said, ' If you don't go, I will shout that you have hurt my chastity "

" Can husband hurt his wife's chastity ? " He questioned.

" Then I will go. "

" Are you cabret dancer, ? You

dressed up well. Wear sari. That pink, that sleevless blouse. - - "

" Ratnakar " she shouted. It is going on my nerves. Please go. I have to go to a function. That's why I have come hear. I w ll be late. Please go away. "

" Where ? " at major Phadakes party ?"

" Yes ! There only " she said abruptly.

" Then both of us will go. Look, Mrs. Phadake is my friend and Mr. phadake yours. They have invited us. They do not know about our relations. Divorce will be given after two threedays. But we will forget everything this evening. So we both of us will go. After function we will separate. Today only we will behave like couple "

" Imagine one sweet evening before divorce." She was not ready to believe him. He laughed and said, " Promise ! I will not do anything that will go against you in our case. Please take part in this drama for one evening. "

She could not say anything. She only looked at him. He opened his bag and gave her a sari which he liked most. She agreed. Both of them want to the party as usual. They mixed with their friends. The party was well arranged.

Ratnakar and Ratnmala were moving through the party easily. All were surprised at them.

As the clock struck nine, Major Phadke asked everybody to come for cocktail. Everyone went in. But Ratnamala was still sitting there. Mrs Kabra came to her and said, " I am very happy. Both of you at last became one. People do speak any rubbish Mrs. Vaidya was talking about you in very bad manners. I did not like it. Now she has become quiet. "

Again Mrs. Kabra said, " We must do adjustment with our family members"

Meanwhile Ratnakar came and took Ratnamala for dance. As the dance was over everyone sat. Ratnamala felt that Mrs. Vaidya is sitting near by her. As if to tease her she went to Ratnakar and said " Ratnakar you look very smart today. Really sweet.

The drink was too much for her. She asked for whisky. Suddenly she remembered her papa, his way of behaviour his talents. Papa always said that she will get better husband.

Now party was breaking up. Everyone was saying good-bye. Suddenly some one said good-bye to her. It was Mrs. Vaidya, she said, "You danced with Ratnakar, will Papa like this ?"

That question started tormenting her. She thought he will be very angry Now she is very dependent on him. He loves, cares for her.

How she succumbed to Ratnakar's plan. Her daddy was really a tallented, bright, loving man. Ratnakar should be humble before him.

As she saw Ratnakar approaching her, she became very angry. She lost the control and started praising her father. She abused him. Ratnakar also felt ill and started abusing her. Mr. Phadake tock him out and made him calm.

Next morning when she woke up, she could not understood where she was. As she started recalling last might's incident,she felt very ashamed of herself. Yashodhara, her friend brougnt her home At breakfast she was very silent. She could not under stand what to speak. At last she said, " Did Ratnakar reach home safely ? "

" Yes, " yashodhara said.

" Once he drinks he speaks rubbish Ratnmala said " Yesterday night also he did the same thing. " Now yashodhara could not keep quite.

" You also did the same thing. You were shouting at him. " " When we took you in bedroom then he was here for long time. Ajit and your husband are friends. Ajit told me everything. "

Again she said, " Are you foolish ? The quarrel is between Ratnakar and your father. It is not between you and Ratnakar, why are you taking divorce from him ? your husband is very good person. If you wish you can still start your life with him. "

Ratnamala startad thinking. As the clock struck 9 O'clock, she said that she will return to the hotel.Lastly Yashodhara said, " If you still want to live with him Ajit will become mediator. But do not take divorce. If you want to talk to Ratnakar come to dinner at 7 O'clock tommorrow, he too is coming.She agreed and returned to the hotel.

She Started thinking about her life Her thoughts were swinging from one extreme to another. She felt happy at one and angry at another moment. She was completely bewildered. She behaved as if a doll she thought. She did as father wished. She has always tried to please her father. She thought of her father as very able confident man. As conflict was going on in her mind the phone rang. It was from her papa. He told her to return to Bombay. Ramesh's brother Chandrakant Karkhanis has come fromStates. He a is professor in California University and already settled in States. He is unmarried. Thats why Papa asked her to come back. He also told that he had already told about divorce. And everything will be easy and well.

Ratnamala started packing her luggage. She thought that she should ring Yashodhara and inform about departur. Now she was only thinking about chandrakant and States. She felt as if she was flying in aeroplane. The phone rang. It was from Yashodhara. She said that the programme has been postphoned because Ratnakar is going to Bombay at five O'clock. His friend has come from California and he has to meet him. His friend will leave for Delhi afterwards. Ratnamala asked the name of Ratnakar's friend. And to her surprise it was Chandrakant Karkhanis. He lives, in States and Ratnakar is going to meet him but he is very anxious to meet you also. Day after tomorrow he will come back and dinner will be at 7 O'clock. Yashodhara kept down the phone.

Ratnamala got frightended. She thought that there is no need to go to Bombay.How will she marry Chandrakant her husband's friend. She started comparing Ratnakar and Chandrakant, Rantakar she thought really is gentleman. Chandrakant how will she come to know about him ? What about Papa ? What will he think ? Then realiszed that she had never been an independent individual. All her life she was dependent on her father and then on her husband and again on her father. She felt crying. She started crying as a child lost in the fair.

Translated
Usha Parande's 'Bahuli'

✡ Knowledge alone is not the only factor for individual good, physical strength, moral strength, mental strength and character are equally important in any system of education. Indian students need foot ball in one hand and Bhagawat Gita in the other hand. Stuffing the brain with facts of knowledge without social formation of character and without social symathy is not education.

Swami Vivekanand

Photography : An Effective Means of Communication

Miss. Vishakha Mohite
B. A. I.

We use language to express our thoughts, feelings.It means language is a means of communication. With advancement of technology means of communication have also changed. Photography is one such means of effective communication. Visual media always transmit the message quickly and effectively. It can touch all aspects of our life social, political, ete. It can be used for education, training, commerce, business, research and educating public opinion in various socio-political matters.

Photography as a means of communication has many plus points. It can draw attention towards it. It is a languge without words. Movies and T. V. techniques have added new temporal dimensions and chromatic films ' life likeness' to photography. Photography is an art which expresses itself through picture and provides visual medium for communication. It can expand our scope of our ocular vision. Advanced photographic techniques and use of motion pictures and television have provided new spatial and temporal dimensions to Photography.

Photography is an effective medium of communication because it provides vicarious experience, Direct experience is the best thing for knowledge and learning But everyone could not get first hand experience. A picture provides indirect experience. Everyone cannot land on moon and see it or all of us cannot watch matches being held at different places. But we can see pictures of it. Vicarious experiences through photography could be used in education training, political and social movement. People can see their leaders in picture if not in person.

Photography removes language barrier. It has universal language.Pictures show an event without using a single word. In arts, science photograph have become inevitable.

Message through pictures is more attractive than verbal message.wordyness can be avoided. An effective photograph in the advertisement speaks more than words. Photographs give an opportunity to watch an event for longer time.

Photograph helps clarifying the concepts. Photographs of any product, or bodily organs tell as more than mere description. Objectivity is always there in Photographs. Camera takes picture as it is. It records everything which is in front of Camera lens. Different kinds of lenses are used for different purposes. A close up lens gives minute details while telephote lens widens our vision.

Photograph taken with high speed records any moment. It can show a bullet wizzing at the speed of 1200 ft. per. second. It also compresseses and revives time. Family album can bring back sweet memories. A picture of Pratap Gadh reminds us of meeting between Chh. Shivaji and Afjulkhan. Photographs of Vijaynagar ruins shows or reminds an richness of that kingdom.

Photography enriches our visual experience. Any thing can become subject of photography. X-ray photography enables us to penetrete through non-transperant objects. With the help of microfilm we can perserve ancient and important documents, articles and books in the form of microfilms.

It shows us the things from different angles. Carvings study is possible only with the help of Photography. Colours bring liveness to the picture. Colour Photography is boon to commercial advertisements. Immense potentiaties lie in Photography.It brings events at home. Undoubtly, Photography is a very powerful and effective medium of communication. It can bridge cultural gap between two different nations. Certain concepts, things are peculiar to certain nation, provinces Mere verbal description doesn't provide enough enlightenment of it. Pictures or photographs provide us nearly first hand information about it. Though we read about daffodils in English literature, we cannot imagine what type of flower it may be. But mere picture of it can bridge the gap.

Now-a-days photojouralism is getting ahead of all. Photographs of any event with a very small description throw light on any subject. Photograph catches various moods, aspects of any subject. They are like mirrors. Really photography is an effective means of Communication.

Charles Chaplin

Miss. Dhanshri Chavan
B. A. III

The year 1989 was celebrated as the greatest Comedian's- Chaplin's Birth Centenary in the world Cinema.No doubt Chaplin broke all the chains which bound him technically, experimentally and financially. He successfully presented his thoughts on the screen. Chaplin means laughter was the equation. He was one of the greatest film maker of this century. He created such a place in the world cinema that he became immortal in the history of world cinema.

Charles Spencer Chaplin was born on 16th April 1889 in London slum area. His father, Charles and mother Hanna were music hall performers but their job was not lucrative. So there were always quarrels between them. When Charles took to drinking, Hanna became mad and was confined to lunatic asylum Eventnally they were divorced. Charles and his brother had to spend their childhood sometimes in orphanage, sometimes in boarding schools and sometimes on the streets.

Chaplin appeared on the stage for the first time when he was eight years old in a clog dancing act. Once he was given a leading role, he became very famous. He joined the touring.group of clog dancers. He became very popular in England as a music hall performer at the tender age of 19. In 1910 the comedian Fred Karno took him to America to appear in, A Night in an English Music Hall ' in New york. Mach Sennet offered him roles in his silent comedy series. These movies proved boon to him. His cinematic abilities became obvious in these films. He acted in 35 short films with great speed. He acted a Tramp wearing a top-hat, a monocle and dropping moustache. This character became very popular. ' His new job, ' ' The Tramp, ' and ' the Champion ' were his note worthy films of the Essanay studio,Chaplin performed the character of a social misfit full of cunning, learned in destitution and pride exacerbated by humiliations.

In the Mutual Company's comedies he appeared as a little tramp-smearing his face with powder and sporting derby moustache, wearing a froc coat, baggy trousers and outsized shoes. These comedies became very successful and his income began to grow.

He was mainly responsible for the concept of box office andt he star system. For the first time in the history of cinema story or titles didn't matter Stars became very important. On his name films started running.

In 1918 Chaplin established his own studio in Hollywood. In 1923, he becam a partner with three famous films personalities Griffith, Douglas Fairbanks and Mary Peckford and established the United Artists for producing top class feature films.

During 1936-1986, Chaplin produced many outstanding films. ' The kid ' was centred around slum life. ' The Gold Rush ' was live satire at the euphoria of 1920's. ' City Light's ' showed him as a man torn between dreams and realities.

Though Chaplin was reluctant to act in talkies, he used sounds of hicoughs in ' Modern Times '- This film was full of fun and many odd things.

When the second world war started Chaplin started making talkies. 'The Great Dictator' was a parody of Adolf Hitler and condemned indirectly his ideologies. 'Monsieur Verdoux' was his most controversial film. It was the story of bluebird who goes on killing his wives as he found that massmurder broughtr ewards. In this film there were many, references to the atomic bomb dropped on Japan.

The act of dropping atom-bomb was more reprehensible than the murders in the concentration camps in Germany. It injured sentiments of American public He was termed ' ungrateful ' to the country which gave him an opportunity to live, prosper and make a mark. He was abused by many. This srengthened his socialistic and atheistic views.

' Lime Light ' was his autobiograhical film full of lyricism and sad dignity. As his idealism developed comedy transformed into tragedy. After producing this film Chaplin went to Europe on vacation Then he was prohibited from reentering America. Therefore he started living in Vevey with Oona and their six children.

Chaplin had married four times.Three of them were his heroines and the fourth one daughter of dramatist O Neill.

He produced another anti-American picture ' The King in New-York ' when he was branded as a communist he remarked that ' I am a citizen of the world.'

In 1954 Chaplin received the world peace council Prize in 1954. In 1972 he was cordially invited to U. S. to receive speciel Award from the Academy of Motion Picture Arts and Science. First Academy Oscar was given to him in 1973 for his 'Lime Lights'.

Chaplin was a versatile personality. He was everything a film maker,producer, director, actor, musician, story writer and editor. He was master of pantomime. Undoulbtedly he was an outstanding artist in motion picture history. He died a peaceful death at the Christmas eve of 1977, at the age of 88 years.

✻ The accumulated sins of countless lives vanish by a single glance of God.
Sri. Ramkrishna

✻ Trees are amongst man's most reliable friends and country which cares for its future must take good care of its forests.
Sri Indira Gandhi

POETRY SECTION

Dowry

Oh ! man Oh ! man
What is this Dowry ?
Bride's parent's slavery
I s it groom's bravery
to demand dowry ?
Don't go for Dowry.
If you, will lose the life's command
and love of your life partner
Think that you will be father of a daughter
Thats why consider this matter.

Miss Vaishali Mohite
BA. I

When I was One and Six

When I was one and six
I heard a wise man say
Give heart
take heart
It's the way to live
Break huts, break heads
but never
break heart
When I was one and six
I heard him say again
Give Love
Be Loved
I ts the way to live

Miss Savitri More
B. Com. III

Dew Drop

One thought,
I know better,
My own way,
Also I.
But fickle mind,
Deceives one,
Showing another direction,
Also mine.
Mine mind,
Never desire
Unexpected divinity.
And dare to accept,
Transitory, bright
Happiness,
As a glistering
Dew drop
Shine brightly
As I think
That one dew-drop
Gives me much
Delight, rather anything
In the world.

Miss Vishakha J. Shinde
B. A. III

Two kinds of beauty

Two kinds of beauty
outward appearence
inward appearence
The former is
in jewellery,
in beautiful clothes but momentary
The later is
mind's beauty
everlasting.

Miss Vaishali Mohite
B. A. I.

कलाविष्कार

राष्ट्रीय छात्र सेना (NCC) उल्लेखनीय यश

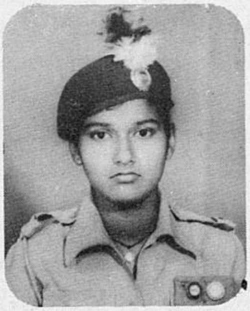

कु. रेखा व्हटकर
बेस्ट कॅडेट

कु. नंदा भोसले
२६ जाने. दिल्ली येथे
संचलनासाठी निवड

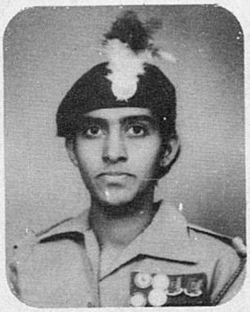

कु. सुजाता किल्लेदार
NCC शिष्यवृत्ती प्राप्त

कु. अर्चना जगदाळे
ट्रेकिंग कॅंपसाठी निवड

कु. सुनिता शरवर

कु. कल्पना कांबळे

NCC 'सी' प्रमाणपत्र उत्तीर्ण

आमच्या सहली आमचे पर्यटन !

सिंधुदुर्ग सहलीस गेलेल्या आमच्या विद्यार्थिनी

आमची विजयदुर्गची सहल !

अहवाल विभाग

१९८९-९०

अनुक्रमणिका

१) जिमखाना

२) क्रीडा नैपुण्य

३) राष्ट्रीय छात्र सेना (N. C. C.)

४) राष्ट्रीय सेवा योजना (N. S. S.)

५) भित्तीपत्रक

६) गुंजारव

७) सहल विभाग

८) निरंतर शिक्षण

९) प्रौढ शिक्षण

१०) लोक संस्था शिक्षण मंडळ

११) जनशिक्षण निलयम

१२) वार्षिक स्नेहसंमेलन

१३) स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग

१४) प्राध्यापक प्रबोधिनी

१५) विविध कलागूण विकास मंडळ

१६) वक्तृत्व स्पर्धा व निबंध लेखन

१७) निबंध लेखन स्पर्धा

१८) ग्रंथालय अहवाल

वार्षिक अहवाल

१९८९–९०

जिमखाना

आमच्या महाविद्यालयातील जिमखाना विभागाच्या निवडणुका ८ ऑगस्ट १९८९रोजी प्राचार्य डॉ.क्रांतीकुमार पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली खेळीमेळींच्या वातावरणात पार पडल्या. निवडून आलेल्या विद्यार्थिनी प्रतिनिधी पुढीलप्रमाणे –

१) बी. ए. भाग १	–	कु. राही उदय मांडरे
	–	कु. विशाखा बाबासो मोहिते
२) बी. कॉम. भाग १	–	कु. कीर्ती विलास माने
३) बी. ए. भाग २	–	कु. सरोजिनी बाळासो शिराणे
बी. ए. भाग २	–	कु. चेतना सुभाष मगदूम
४) बी. कॉम. भाग २	–	कु. लता विष्णू जाधव
५) बी. ए. भाग ३	–	कु. समाधानी गजानन पाटील
६) बी. कॉम भाग ३	–	कु. सावित्री मारुती मोरे

कनिष्ठ विभागातून निवडून आलेल्या विद्यार्थिनी प्रतिनिधी पुढीलप्रमाणे –

१) ११ वी कला	–	कु. कुमुदिनी बाळासो पाटील
	–	कु. वत्सला सखाराम पाटील
२) ११ वी वाणिज्य	–	कु. वंदना काशिराम सुर्वे
३) १२ वी कला	–	कु. विद्या वसंतराव जगदाळे
	–	कु. सुनिता वसंतराव जाधव
४) १२ वी वाणिज्य	–	कु. ज्योती श्रीकांत उगळे

जनरल सेक्रेटरी म्हणून कु. सावित्री मारुती मोरे व विद्यापीठ प्रतिनिधी म्हणून कु. कीर्ती विलास माने यांची निवड झाली.

क्रीडा नैपुण्य

आमच्या महाविद्यालयाच्या वरिष्ठ विभागाच्या विद्यार्थिनींनी विभागीय स्पर्धेत बास्केटबॉल, व्हॉलीबॉल, हॅन्डबॉल, टेबल टेनिस, कबड्डी, बुद्धिबळ व ॲथलेटिक्समध्ये भाग घेतला. त्यापैकी कोल्हापूर विभागात बास्केटबॉल, हॅन्डबॉल,टेबल टेनिस संघाला अजिंक्यपद मिळाले. नंतर बास्केटबॉल संघ आंतरविभागीय स्पर्धा खेळावयास सोलापूर येथे गेला होता. या संघाला त्याठिकाणी उपविजेतेपद मिळाले. तर टेबलटेनिस संघाला आंतर–विभागीय स्पर्धेत अजिंक्यपद मिळाले व आंतर विद्यापीठ स्पर्धेत उपविजेतेपद मिळाले. पुढे हा संघ "ऑल इंडिया इंटर–युनिव्हसिटी" खेळावयास बंगाल येथे गेला होता. ह्यात कु.कविता टेंगशे व कु. मृदुला बोकिलने भाग घेतला होता. विद्यापीठातर्फे राष्ट्रीय स्तरावर खेळणाऱ्या या दोघी टेबल–टेनिसपटु आपल्या महाविदयालयातील पहिल्याच खेळाडू असून त्यांचे हे यश कॉलेजला अतिकौतुकास्पद आहे. तसेच बास्केटबॉल संघाने नेत्रदीपक यश मिळवून दाखवले. यावर्षीपासून शिवाजी विदयापीठाने हॅन्डबॉल स्पर्धा विभागीय स्तरावर आयोजित केल्या होत्या त्या संघास सुद्धा अजिंक्यपद मिळाले. बास्केटबॉल व हॅण्डबॉल संघात कु. नंदा भोसले (कर्णधार) कु. वंदना तावडे, मेघा डोईजड, सुलभा कुरणे सुनिता सन्नके, सरस्वती मगदूम, भारती देशमुख, नसीम शेख, कीर्ती माने, नीलिमा चोपडे, जरीना पठाण यांचा

समावेश होता. त्यापैकी विभागीय स्तरावर गोळाफेक, मालाफेक, १०० मी. हर्डल्स मध्ये कु. नंदा भोसले ला द्वितीय क्रमांक व ४०० मी. हर्डल्स मध्ये प्रथम क्रमांक मिळाला. कु. वंदना तावडेने ४०० मी. हर्डल्स मध्ये द्वितीय क्रमांक व १०० मी. हर्डलसमध्ये द्वितीय क्रमांक मिळवून उंच उडीत तृतीय क्रमांक मिळविला ४x१०० मी. रिले रेसमध्ये द्वितीय व ४x४०० मध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला. या संघात कु. नंदा भोसले वंदना तावडे, निलिमा चोपडे, जरीना पठाण यांचा समावेश होता.

कनिष्ठ विभागाच्या विद्यार्थिनींनी शालेय क्रीडा स्पर्धेमध्ये बास्केटबॉल कबड्डी, खो-खो, व्हॉलीबॉल, बुद्धिबळ, ॲथलेटिक्स मध्ये भाग घेतला. त्यापैकी शहरस्तरावर बास्केटबॉलमध्ये अजिक्यपद, व्हॉलीबॉलमध्ये उपविजेतेपद, कबड्डीमध्य उपविजेतेपद व खो–खो मध्ये अजिक्यपद मिळाले. जिल्हा स्तरावर बास्केटबॉल संघाला अजिक्यपद मिळाले. हा संघ सांगली येथे आंतर–विभागीय स्पर्धेसाठी गेला होता. या संघात कु. मनिषा जाधव, रुपाली सांळुखे, वैशाली पंदारे, स्वरुपा चौगुले, संपदा कुलकर्णी, फेमिदा देसाई, मुनव्वर शेख, वैशाली गायकवाड, रेखा शरवर, सुलोचना कांबळे ह्यांचा समावेश होता. तर व्हॉलीबॉल संघात कु. गायत्री वडिगेकर, मधुमती निकम, शोभा वडिगेकर, सुनिता पाटील, धनश्री पाटील, पुष्पा पाटील, वंदना चौगुले, सरीता पोवार, आशा पाटील, स्मिता पत्की, गीता मोळे, बाळाबाई नायकवडी यांचा समावेश होता. त्याचप्रमाणे कबड्डी संघात सुनिता शेट्टी, वैशाली यादव, शीला लुगडे, धनश्री पाटील, रुक्मिणी धुळुगडे, संगीता चौगुले, संध्याराणी सावंत, यांचा समावेश होता. खो–खो संघाने जिल्हा स्पर्धेसाठी शहराचे प्रतिनिधित्व केले. ॲथलेटिक्समध्ये शहरस्तरावर व जिल्हास्तरावर संपदा कुलकर्णी हिने मालाफेक, थाळीफेक, गोळाफेकमध्ये अनुक्रमे प्रथम, व्दितीय व तृतीय क्रमांक मिळविला. उंचउडीत सुनिता पाटील व धनश्री पाटील यांनी अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय क्रमांक मिळविला. ४ x १०० मी. रिले रेसमध्ये आमच्या संघाने दुसरा क्रमांक मिळविला. यामध्ये कु. गायत्री वडिगेकर, सुनिता शेट्टी, रुक्मिणी धुलुगडे, शीला लुगडे, धनश्री पाटील यांचा समावेश होता.

सिनीयर व ज्युनियर विभागाच्या विद्यार्थीनींनी कुडित्रे येथे झालेल्या महिला क्रीडा स्पर्धेमध्ये बास्केटबॉल, व्हॉलीबॉल, हॅण्डबॉल, खो–खो, कबड्डी व ॲथलेटिक्समध्ये भाग घेतला. त्यापैकी बास्केटबॉल, व्हॉलीबॉल, खो–खो ह्या संघांनी शहरस्तरावर अजिक्यपद व हॅण्डबॉल आणि कबड्डी संघाने उपविजेतेपद व व्हॉलीबॉल संघाने उपविजेतेपद मिळवून जिल्हास्तरावर बास्केटबॉल संघाने अजिक्यपद मिळविले. बास्केटबॉल संघाने रत्नागिरी येथे झालेल्या विभागीय स्पर्धेमध्ये उपविजेतेपद मिळविले. या संघात कु. नंदा भोसले, वंदना तावडे, मेघा डोईजड, सुनिता सन्नके, मनिषा जाधव, वैशाली पंदारे, स्वरुपा चौगुले, रूपाली साळुंखे, भारती देशमुख व सरस्वती मगदूम, त्यापैकी मुंबई येथे झालेल्या राज्यस्तरीय स्पर्धेसाठी कु नंदा भोसले व वंदना तावडे यांची निवड होऊन ह्या मुंबई येथे स्पर्धा खेळावयास गेल्या होत्या. बास्केटबॉल खेळाडूंच्या हॅण्डबॉल संघात समावेश होता. हॅण्डबॉल संघाला उपविजेतेपद मिळाले. व्हॉलीबॉल संघात कु. गायत्री वडिगेकर, सुनिता पाटील, जरीना पठाण, नीलिमा चोपडे, वंदना तावडे, संध्या व्हटकर, धनश्री पाटील ह्यांचा समावेश होता. त्यापैकी कु. गायत्री वडिगेकर, सुनिता पाटील, धनश्री पाटील, नीलिमा चोपडे, वंदना तावडे, संध्या व्हटकर, जरीना पठाण ह्यांची विभागीय स्पर्धेसाठी निवड झाली. ह्या संघास उपविजेतेपद मिळाले. खो–खो व कबड्डी संघात मनिषा पाटील, शीला लुगडे, धनश्री पाटील, मुक्ता चौगुले, वैशाली कदम, मुनव्वर शेख, नसीम शेख, भारती देशमुख, सुनिता सन्नके, वंदना तावडे, सुनिता पाटील, धनश्री पाटील यांचा समावेश होता. सिंधुदुर्ग येथे झालेल्या विभागीय क्रीडा स्पर्धेत शीला लुगडे, मुक्ता चौगुले व वैशाली कदम ह्यांची निवड झाली. त्याचप्रमाणे ॲथलेटिक्समध्ये मनिषा पाटील हिने २०० मी. व ४०० मी. मध्ये द्वितीय क्रमांक मिळविला. ८०० मी. धावणे मध्ये तृतीय क्रमांक मिळविला कु. वंदना तावडेने उंचउडीत प्रथम क्रमांक मिळविला. कु सुनिता सन्नकेने थाळीफेकमध्ये तृतीय क्रमांक व मुक्ता चौगुलेने थाळीफेकमध्ये द्वितीय व गोळाफेकमध्ये तृतीय क्रमांक मिळविला तसेच 4x400 मी. रिलेरेसमध्ये प्रथम क्रमांक तर 4x100 मी. रिलेरेसमध्ये द्वितीय क्रमांक मिळविला. ह्या संघात कु.सुनिता पाटील, धनश्री पाटील, गायत्री वडिगेकर व धनश्री पाटील ह्यांचा समावेश होता.

इतकेच नव्हे तर महाराष्ट्र राज्य ज्युनियर मुलींच्या बुद्धिबळ स्पर्धेत कु. वंदना पोतदार व कु. माधवी पोतदारने विजेतेपद मिळविले. त्यांची निवड राष्ट्रीय ज्युनियर स्पर्धेसाठी झाली होती. त्याचप्रमाणे कु. माधवी पोतदार ही ' सेलम ' येथे राष्ट्रीय स्पर्धा खेळली. तसेच ती विशाखापट्टण येथे राष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा खेळली.

तसेच दिल्ली येथे झालेल्या भारतीयमच्या कार्यक्रमात कु. राजनंदा देशमुख हिने रोपमल्लखांबमध्ये महाराष्ट्राचे प्रतिनिधित्व केले. पुणे व हैद्राबाद येथे झालेल्या क्रिकेट स्पर्धेसाठी महाराष्ट्र राज्य महिला क्रिकेट संघात १९ वर्षाखालील गटात कु. माया पाटील हिची कोल्हापूर जिल्हा महिला क्रिकेट संघटनेमार्फत निवड झाली. याप्रमाणे आमच्या महाविद्यालयाच्या खेळाडूंनी विविध खेळांच्या स्पर्धेमध्ये सुयश मिळवून महाविद्यालयाला गौरवाचे स्थान प्राप्त करून दिले.

या सर्व नेत्रदीपक यश मिळविलेल्या खेळाडूंना ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक मा. काकाजी व आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील हे प्रेरक ठरले व त्यांचे बहुमूल्य मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. श्रीमती साधना पाटील
कनिष्ठ विभाग

प्रा. श्रीमती सुनिता ह. देशपांडे
वरिष्ठ विभाग

राष्ट्रीय छात्र सेना (N. C. C.) १९८९–९०

खऱ्या अर्थाने गेले शैक्षणिक वर्ष एन. सी. सी. विभागाला अभिमानाचे होते. कमला महाविद्यालयाचा हा विभाग योग्य त्या दिशेने प्रगतीपथाकडे जात आहे याचा प्रत्यय अनेक वेळा आला. ताराराणी विद्यापीठातील रणझुंजार छात्रा अनेक क्षेत्रात झळकताना दिसल्या. ताराराणीच्या करवीरचा झेंडा लान्स कार्पोरल कु. नंदा भोसले हिने २६ जानेवारी रोजी दिल्ली संचालनात राजपथावर फडकविला. कु. सुनीता किल्लेदार हिने उत्कृष्ट छात्रा म्हणून एन. सी. सी. शिष्यवृत्ती मिळविली तर अर्चना जगदाळे हिची निलगिरी येथे ट्रेकिंगसाठी निवड झाली होती. कु. सुनिता शरवर व कु. कल्पना कांबळे यांनी कमला महाविद्यालयातून पहिल्यांदाच ' सी 'सर्टीफिकेट मिळविण्याचा सन्मान प्राप्त केला.

शिस्तबद्ध आणि कठोर परिश्रम करणाऱ्या आमच्या महाविद्यालयाच्या छात्रांनी ' बी 'सर्टीफिकेट परीक्षेचा निकाल १०० टक्के लावला. वारणा येथे वार्षिक प्रशिक्षण शिबिराकरिता आमच्या २० छात्रांची सन्माननीय निवड झाली होती. क्रीडा क्षेत्राबरोबर आमच्या विभागाने सांस्कृतिक क्षेत्रातही कु. अलका रायमानेच्या रुपाने ५ जिल्ह्यात वैयक्तिक गीतामध्ये प्रथम क्रमांक पटकावून आमची परंपरा कायम राखली. तशा आमच्या विभागाच्या सर्वच छात्रा उत्कृष्ट आहेत; पण सर्वोत्कृष्ट छात्रा ठरली कु. रेखा व्हटकर.

ताराराणी विद्यापीठ संस्थचे संस्थापक अध्यक्ष डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजींचा आशीर्वाद, आमचे प्राचार्य डॉ.क्रांतिकुमार पाटील यांची प्रेरणा आणि आमचे कठोर परिश्रम म्हणजेच आमचा फुलत चाललेला, बहरत चाललेला राष्ट्रीय छात्रसेना विभाग.

प्रा. सौ. सुमित्रा बाबासाहेब पोवार
एन. सी. सी. विभाग प्रमुख, कमला महाविद्यालय, कोल्हापूर

राष्ट्रीय सेवा योजना (N. S. S.) १९८९–९०

राष्ट्रीय सेवा योजना हा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडण–घडण करणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे. उद्याच्या विकसित समाजाची आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती राष्ट्राच्या बांधणीला महत्त्वाची ठरते. हे उद्दिष्ट सफल व्हायचे असेल तर आजच्या युवतींनी निःस्वार्थीपणे काम करण्याची नितांत गरज आहे. राष्ट्रीय सेवा योजना या उद्दिष्टपूर्तीची एक आदर्श शाळा आहे.

नियमित सेवा योजना

या योजनेद्वारे आम्ही दत्तक खेडे मौजे चिंचवाड आणि कॉलेज परिसरात अनेक प्रकल्प आणि विविध कामे हाती घेऊन यशस्वी केलेली आहेत.

शहरी संस्कृतीत वाढलेल्या व विशेषतः शारीरिक कष्टाचा अनुभव नसलेल्या आमच्या विद्यार्थिनींनी चिंचवाड येथे जाऊन वृक्षारोपण झाडांना आळी–कुंपण करणे, रस्तादुरुस्ती,ग्रामसफाईसारखी कामे उस्फूर्तपणे केली.

कॉलेजच्या आवारात असलेल्या झाडांना व नारळाच्या रोपांना आळी करून प्रत्येक आठवड्याला पाणी घालून त्यांचे संवर्धन करण्याचे काम केले तसेच पटांगणातील गाजरगवत निर्मूलनाचे विशेष काम केले आहे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबीर

मौजे वळीवडे येथे दि. २७–११–८९ ते ६–१२–८९ या काळात आमचे वार्षिक जनसाक्षरतेसाठी युवतींचे विशेष सेवा शिबीर संपन्न झाले. शिबीराचे उद्‌घाटन मौजे वळीवडेचे मा. सरपंच चंद्रकांत चव्हाण यांचे हस्ते झाले. या शिबीरामध्ये जनसाक्षरता, श्रम, प्रबोधन व मनोरंजन हे हेतू साध्य करण्यात आले.

या दहा दिवसाच्या शिबीरामध्ये आमच्या विद्यार्थिनींनी प्रत्येकी दोन या प्रमाणे १६० निरक्षरांना साक्षरतेचे महत्त्व पटवून दिले. त्याना अक्षरज्ञान व अंकाची ओळख करून दिली. निरक्षरांच्या उत्तम प्रतिसादामुळे जनसाक्षरतेचे कार्य करायला आमच्या शिबीरार्थींना सोपे झाले.

त्याचबरोबर प्राथमिक शाळेच्या पटागणांची स्वच्छता करणे, तेथे वृक्षारोपणासाठी खड्डे खणून तेथे निलगिरीची रोपे लावण्यात आली. मौजे वळीवडे येथील स्टेडीयम भोवती खड्डे खणले व जवळजवळ ८० निलगिरी, सुबाभूळ इ. सारखी रोपे लावली. येथे असलेल्या नारळीच्या झाडांना आळी करून पाणी घातले. पटांगणात असलेले खड्डे मातीने भरून घेण्यात आले व क्रीडांगण नीटनेटके केले.

गावातील पाण्याच्या टाकीसभोवती असणाऱ्या परिसरातील गवत उपटून काढून येथील परिसर स्वच्छ केला व गावाच्या बाहेरील मठाच्या सभोवती असलेले मेंदीचे कुंपण कापून त्याला व्यवस्थित आकार दिला व येथील परिसर स्वच्छ केला. व या प्रकारची कामे शिबीरार्थिनी करून शिबीरात एक आगळे चैतन्य निर्माण केले.

जनसाक्षरता व श्रमदानाबरोबर सामाजिक प्रबोधन व्हावे म्हणून आम्ही काही नामवंत व्यक्तींची व्याख्याने आयोजित केली होती. शिबीरार्थींना व गावातील महिला यांच्यात सुसंवाद निर्माण व्हावा म्हणून आम्ही हळदी-कुंकू कार्यक्रमाचे प्रयोजन केले. ऊस उत्पादनातील घट, त्याची कारणे व उपाय, शिकायचे कशासाठी, जनशिक्षण-निलयम, आरोग्यासाठी आयुर्वेद, लघुउद्योग मार्गदर्शन इ. विषयावर व्याख्याने आयोजित केली होती. या कामी प्रा. ए. बी. हसबनीस, डॉ. आर. बी. देवस्थळी, श्री. नांद्रे गुरुजी, डॉ. सुनिल पाटील, मा. श्री. व्ही. डी. माळवदे, मा. आर. एस. माने इ. प्रमूत्तींचे सहकार्य लाभले.

त्याचबरोबर नुकत्याच कराड येथे पार पडलेल्या युवक नेतृत्व शिबीरामध्ये आमच्या कॉलेजच्या कु. शीतल बेकनाळकर कु. हेमांगी सरनोबत, कु. वैशाली यादव, यांनी सहभाग घेतला होता.

या योजने अंतर्गत आम्ही वर्षभर जे विविध उपक्रम कार्यान्वित केले ते यशस्वी होण्यासाठी आमच्या कॉलेजचे मा प्राचार्य क्रांतिकुमार पाटील यांचे बहुमोल मार्गदर्शन लाभलेले आहे.

प्रा. अे. एस्, घस्ते
प्रा. सौ. बी. व्ही. चव्हाण
सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी

प्रा. जे. बी. पाटील
प्रा. एन्. एस्. शिरोळकर
प्रकल्प अधिकारी राष्ट्रीय सेवा योजना

भित्तीपत्रक 'गुंजारव' १९८९–९०

भितीपत्रक हा महाविद्यालयीन जीवनाचा एक अभिनव उपक्रम असून त्याच्यावरून अध्ययन–अध्यापनाचा दर्जा ठरविणे शक्य होते. विशेषतः साहित्य विभागाशी संबंधित असा हा उपक्रम वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थिनींच्या कुतूहलाचा व सहभागाचा विषय बनल्याचे पाहून कोणाही साहित्य प्रेमी माणसास आनंदच वाटेल. प्रकाशन प्रक्रियेतील आनंद कसा असतो ते या उपक्रमाशिवाय विद्यार्थिनींना कळणे शक्य नाही.

कमला कॉलेजच्या भित्तीपत्रकाची परंपरा साहित्य गुण व विविधता यादृष्टीने उज्ज्वल आहे. आम्ही प्रसंग विशेष साधून विशेष अंक प्रकाशित करतो. चालू वर्षी कै. सरोजिनीदेवी तथा काकी यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त स्मृती अंक काढण्यात आला. त्यानंतर १४सप्टेंबर हिंदी दिन प्रकाशित करून राष्ट्रभाषा विषयक आपली जबाबदारी आम्ही अंशतः का असेना, पार पाडली, आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. काकाजी यांना शिवाजी विद्यापीठाने सन्माननीय

डी. लिट्. पदवी दिल्याबद्दल नेहमीपेक्षा वेगळ्या आकाराचे भित्तीपत्रक आम्ही प्रकाशित केले. ह्या विशेष अंकाची जबाबदारी आमच्या मराठी विभागातील प्राध्या. सौ. देसाई यानी परिश्रमपूर्वक पार पाडली. या खेरीज आम्ही कवितांचा अंक प्रकाशित केला.

'गुंजारव' च्या प्रकाशनात हिंदी विभागाच्या प्रा. सौ. पोवार, प्रा. सौ. चव्हाण व प्रा. सौ. मणियार यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. मराठी साहित्याच्या प्रकाशनासाठी ज्या विद्यार्थिनींनी लेखनसहाय्य केले त्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

अंक प्रकाशनाविषयी मौलिक सूचना करून प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांनी बहुमोल मार्गदर्शन केले.

प्रा. जे. बी. शिंदे

अध्यक्ष, भित्तीपत्रक समिती

सहल विभाग सन १९८९-९०

राष्ट्रीय एकात्मता जोपासण्यासाठी सर्व स्तरांवर प्रयत्न चालू आहेत. या उपक्रमाची संधी आमच्या कॉलेजलासुद्धा मिळावी या हेतूनेच आमचा सहल विभाग कार्यरत आहे. वैशिष्टयपूर्ण भौगोलिक परिसरांची; भागांची, ऐतिहासिक स्थळांची परिपूर्ण माहिती घेऊन आपल्या ज्ञानात भर घालणे. इतर लोकांचे जीवनमान त्यांची वैशिष्टये, संस्कृती इ० शी आपण समरस होऊन त्यांची माहिती करून घेणे हेच उद्दिष्ट आहे. सहली आयोजित केल्याने धाडस व प्रवासाची माहिती प्राप्त होते.

द्वितीय सत्रात शुक्रवार दि. ७-१२-८९ या दिवशी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, रिमांडहोम, बालसुधारगृह कन्या अभीक्षण गृह, अनिकेतन-निकेतन इ. संस्थांची पाहणी व माहिती करून घेण्यासाठी शैक्षणिक अभ्यासगट म्हणून भेट दिली.

तसेच गुरुवार दि. ११-१-९० या दिवशी कळंबा या ठिकाणी बोर्स्टल स्कूल व तुरुंग पाहण्यासाठी या वर्गाने अभ्यासगट म्हणून भेट दिली.

शनिवार दि. १६-१२-८९ या दिवशी बी. ए. भाग-३ (स्पेशल समाजशास्त्र) व बी. कॉम भाग-३ या वर्गाने शैक्षणिक अभ्यासगट म्हणून श्री दत्त सहकारी साखर कारखाना लि., शिरोळ या कारखान्यास भेट दिली. शुक्रवार दि. २९-१२-८९ या दिवशी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि.,कोल्हापूर या सहकारी बँकेच्या हेडऑफिसला आमच्या विद्यार्थिनींनी भेट देऊन अधिक माहिती प्राप्त करून घेतली.

गुरुवार दि. १८ व १९ जानेवारी १९९० या दिवशी विजयदुर्ग, देवगड, मालवण, सिंधुदुर्ग, वेंगुर्ला व सावंतवाडी या २ दिवसांच्या सहलीत सागर किनारी विद्यार्थिनी आनंदडोही रममाण झाल्या. तसेच अर्थशास्त्र विभागाची २ दिवसांची सहल शनिवार दि. १६-१२-८९ या दिवशी मार्लेश्वर, गणपतीपुळे, रत्नागिरी, पावस या ठिकाणी आयोजित केली होती.

तसेच ज्याप्रमाणे एक दिवशीय क्रिकेट सामने आज लोकप्रिय आहेत त्याप्रमाणेच एकदिवशीय सहली आमच्या कॉलेजमध्ये आयोजित केल्या होत्या. रविवार दि. ९-१२-८९ या दिवशी होमसायन्स विभागाची अंबोली येथे १२ वी कॉमर्सची नृसिंहवाडी, दत्तफॅक्टरी, सांगलीचा गणपती,सागरेश्वर या ठिकाणी शनिवार दि. ३०-१२-८९ या दिवशी आयोजित केली होती. तसेच एफ. वाय. बी. कॉम. ची शनिवार दि. ३०-१२-८९ रोजी आंबोली येथे इ. ठिकाणी आयोजित केल्या होत्या. आम्हास संपूर्ण सहलीसाठी मार्गदर्शन आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य डॉ.क्रांतिकुमार पाटील यांचे लाभले. वरील सहलींचे संयोजन प्रा. कोळेकर, प्रा. थोरात, प्रा. जाधव, प्रा. गुरव, प्रा. नरके, प्रा. सुमती साळुंखे, प्रा. श्रीमती घोटणे, प्रा. माधुरी टंकसाळे, प्रा. मोहिनी कागवाडे, प्रा. तेजा पाटील, प्रा. रेखा पंडित, प्रा. वर्षा कुलकर्णी प्रा. मीरा देशपांडे, प्रा. श्रीमती इंदुलकर यांनी केले.

प्रा. ए. एम. साळोखे

सहल विभाग प्रमुख

निरंतर शिक्षण

शिक्षण ही आजन्म चालणारी प्रक्रिया आहे. समाजाच्या शिक्षणविषयक गरजा अनौपचारिकरीत्या पूर्ण करणारे प्रभावी असे साधन म्हणजे निरंतर शिक्षण, शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या गृहिणी व विद्यार्थिनीं यांचा सुरेख संगम घडवून आणावा व त्यांना जीवनोपयोगी शिक्षण व कौशल्ये द्यावी या हेतूने शिवाजी विद्यापीठाने आमच्या महाविद्यालयास " फूड प्रिझर्वेशन कोर्स " हा महिलांना उपयुक्त असणारा प्रशिक्षण कोर्स सुरू करण्यास परवानगी दिली होती. त्यानुसार फेब्रुवारी १९९० मध्ये हा कोर्स राबविला गेला. फूड प्रिझर्वेशन कोर्स हा प्रकल्प राबविणारे " कमला महाविद्यालय " हे शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील एकमेव महाविद्यालय आहे.

तसेच निरंतर शिक्षण विभागाअंतर्गत महिलांना स्वसंरक्षणार्थ आवश्यक असलेला " ज्यूडो–कराटे " प्रशिक्षण वर्ग हा ही उपक्रम जानेवारी १९९० मध्ये पार पाडला.

वरील दोन्ही कोर्सच्या नियोजनासाठी मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे मोलाचे मार्गदर्शन लाभले. फूड प्रिझर्वेशन कोर्सच्या संयोजनाचे कार्य गृहशास्त्र विभागाच्या प्रा. कु. पंडित, प्रा. कुलकर्णी, व प्रा. कु. देशपांडे यांनी तर ज्यूडो–कराटे प्रशिक्षण वर्गाचे संयोजन प्रा. सौ. देशपांडे व प्रा. सौ. पाटील यांनी केले.

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर, प्रकल्प प्रमुख
निरंतर शिक्षण विभाग

प्रौढ शिक्षण

निरक्षरता हा राष्ट्रीय विकासातील एक अडसर आहे. ज्ञानापासून उपेक्षित राहिलेल्या घटकांना साक्षर करण्याच्या हेतूने केंद्र सरकारने प्रौढ शिक्षणावर विशेष भर दिला आहे. शिवाजी विद्यापीठानेही ही योजना अंगीकारली आहे. या योजनेअंतर्गत आमच्या महाविद्यालयामार्फत १९८९ या वर्षात एकंदर १० प्रौढ शिक्षण केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. निमशहरी आणि ग्रामीण भागातील आमच्या प्रौढ शिक्षण केंद्रातून एकंदर २७० प्रौढांना ज्ञानाचा लाभ करून देण्यात आला.

आंतरराष्ट्रीय साक्षरता दिनानिमित्त " **क्रांतिज्योती सावित्रीबाई** " या विषयांवर प्रा. जे. बी. शिंदे यांचे अभ्यासपूर्ण व्याख्यान आयोजित केले होते.

तसेच केंद्र सरकारने सुरू केलेल्या कार्यात्मक जनसाक्षरता मोहिमेत आमच्या महाविद्यालयातील एकंदर ९० विद्यार्थिनींनी भाग घेतला. प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत विविध उपक्रमांसाठी मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे वेळोवेळी मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. जे. बी. पाटील
पर्यवेक्षक

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर
प्रकल्प अधिकारी

लोकसंख्या शिक्षण मंडळ

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने (U. G. C.) लोकसंख्या शिक्षण मंडळाची योजना अलीकडील काळातच कृतीप्रवण केली आहे. विकसनशील टप्प्यावर असलेल्या युवक–युवतींना वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्येची जाणीव व्हावी व परिसरातील व्यक्तींना त्यांनी लोकसंख्या वाढीच्या अनिष्ठांची जाणीव करून द्यावी. असा या संकल्पने-पाठीमागील उद्देश आहे.

शिवाजी विद्यापीठाने गतवर्षीच आमच्या महाविद्यालयास या मंडळाची स्थापना करण्यास परवानगी दिली आहे. एकंदर ३५ विद्यार्थिनी या मंडळाच्या सदस्या आहेत. सदर मंडळामार्फत वर्षभरात लोकसंख्या शिक्षणाशी निगडित विषयांवर व्याख्याने, निबंध स्पर्धा, डॉक्टरांचे शिबीर व चर्चासत्र आदी कार्यक्रम पार पडले.

या मंडळाच्या नियोजनकामी प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर, कार्यवाह
लोकसंख्या शिक्षण मंडळ

जनशिक्षण निलयम

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने क्षेत्रीय विकास प्रकल्पांतर्गत " जनशिक्षण निलयम " ची संकल्पना नव्यानेच सुरू केली आहे. आमच्या महाविद्यालयामार्फतही जनशिक्षण निलयमची योजना राबविली जाते. नव साक्षरांसाठी विविध साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविणे व निवडलेल्या क्षेत्राचा अभ्यास करून तेथील गरजांवर आधारित कार्यक्रमांची आखणी करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. मौजे चिंचवाड हे आमच्या जशिनीचे मुख्यालय असून आसपासच्या पंचक्रोशीत फिरते ग्रंथालय, ग्रामसभा, तज्ज्ञांची व्याख्याने, खेळांच्या स्पर्धा, वर्तमानपत्रांचे वाचन, आदी उपक्रम ' **जशिनी** ' मार्फत पार पाडले जातात. श्री. नांद्रे गुरुजी चिंचवाड हे ' जशिनी ' चे प्रेरक म्हणून कार्यभार सांभाळत आहेत. 'जशिनी' च्या विविध उपक्रमांच्या नियोजनात मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांनी मोलाचे सहकार्य केले आहे. याबद्दल त्यांचे मन:पूर्वक आमार !

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर
प्रकल्प अधिकारी क्षेत्रीय विकास प्रकल्प

वार्षिक स्नेहसम्मेलन १९८९–९०

महाविद्यालयीन जीवनात स्नेहभाव जिवंत ठेवण्यासाठी साजरा केला जाणारा एक आनंद सोहळा म्हणजे वार्षिक स्नेहसम्मेलन होय. आमच्या स्नेहसम्मेलनाचा शुभारंभ सोमवार दि. २२ जाने. १९९० रोजी स. ९. वा. कॉलेजच्या प्रांगणात मौजजत्रेने झाला. या कार्यक्रमाचे उद्‌घाटन मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांच्या शुभहस्ते झाले.

तत्पूर्वी सकाळी ८.३० वा. हस्तकला प्रदर्शनाचे उद्‌घाटन ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थाध्यक्ष मा. काकाजी यांच्या शुभहस्ते झाले. या कलाप्रदर्शनात भरतकाम, विणकाम, रंगकाम इ हस्तकलांचे मनोवधक नमुने विद्यार्थिनींनी मांडले होते. त्याचबरोवर रांगोळी, मेहंदी, पुष्परचना व सॅलड डेकोरेशन इ. स्पर्धाही आयोजित केल्या होत्या.

नंतर सकाळी ११ वा. ताराराणी विद्यापीठाच्या भव्य प्रांगणात विद्यार्थिनींच्या बौद्धिक गुणांना वाव मिळावा म्हणून प्रश्नमंजुषा, फिशपॉण्डस् (शेला पागोटे) कार्यक्रम सादर करण्यात आला. या दिवशीच्या कार्यक्रमांची सांगता अल्पोपाहाराने झाली.

मंगळवार दि. २३ जाने १९९० रोजी स. ९ वा. केशवराव भोसले नाटचगृहामध्ये विविध गुणदर्शन कार्यक्रम सादर करण्यात आला. या कार्यक्रमात विविध प्रकारची सिनेगीते, भावगीते, नाटचगीते, एकांकिका विविध प्रकारची नृत्ये इ. स्वरूपाच्या अभिनय प्रकारांनी भरलेला आणि रसिकांची मने जिंकणारा बहारदार कार्यक्रम आमच्या विद्यार्थिनीं कलाकारांनी सादर केला.

गुरुवार दि. १५ फेब्रु. १९९० रोजी शारदा मंदिरामध्ये पारितोषिक वितरण समारंभ संपन्न झाला. या कार्यक्रमाचे अध्यक्षपद ताराराणी विद्यापीठाचे शिल्पकार शिक्षणमहर्षी डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी यांनी भूषविले. पारितोषिक-वितरण समारंभाचे प्रमुख पाहुणे म्हणून थोर शिक्षणतज्ज्ञ मा. प्राचार्य एम्. आर. देसाई लाभले होते. त्यांच्या शुभहस्ते विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविणाऱ्या गुणी विद्यार्थिमित्रांना पारितोषिके आणि प्रशस्तीपत्रके प्रदान केली गेली. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात मा. श्री. काकाजींनी ताराराणी विद्यापीठामध्ये मुलींच्यासाठी स्विमींग टँक, विज्ञानशाखा सुरू करण्याचा मानस व्यक्त केला.

वार्षिक स्नेहसंम्मेलन यशस्वीरीतीने पार पाडण्यासाठी मा. डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचा मोलाचा वाटा आहे तसेच सर्व सहकारी प्राध्यापक, शिक्षकेतर कर्मचारी, विद्यार्थी प्रतिनिधी यांनी सक्रीय सहकार्य करून हा सोहळा यशस्वीरीतीने पार पाडला. त्याबद्दल सर्वांचेंच स्नेहपूर्वक आमार व धन्यवाद.

प्रा. आनंदराव लहू नरके
स्नेहसंमेलन कार्याध्यक्ष

स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग १९८९–९०

प्रतिवर्षी प्रमाणे 'स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभागा' मार्फत स्पर्धात्मक परीक्षांची माहिती दिली गेली. त्याचप्रमाणे या परीक्षांची तयारी करून घेण्यासाठी वेगवेगळया विषयांवरती व्याख्याने आयोजित केली गेली. प्रा. भालबा विभूते, प्रौढ शिक्षण विभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांचे 'व्यक्तिमत्व विकास व स्पर्धात्मक परीक्षा' या विषयांवरती व्याख्यान आयोजित केले होते. या विभागात प्रा. एम. जी. कागवाडे, प्रा. यू. डी. इंदूलकर, प्रा. टी. पी. पाटील व प्रा. एम. ए. जाधव यांचा सहभाग होता.

प्रा. सुमती साळुंखे
स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग प्रमुख

प्राध्यापक प्रबोधिनी

प्रतिवर्षी प्रमाणे वेगवेगळया विषयांवरती अभ्यासपूर्ण अशी वैचारिक देवाण-घेवाण ह्याही वर्षी रंगली. प्रा. मंगला पाटील यांचे महिलांविषयक कायदे या विषयावरती व्याख्यान झाले. व्याख्यानानंतरची चर्चा व प्रश्नोत्तरे रंगतदार झाली. प्रा. रेखा पंडित यांनी 'ध्वनिप्रदूषण' या विषयावरती अभ्यासपूर्ण व्याख्यान दिले.

प्रा. सुमती साळुंखे
प्राध्यापक प्रबोधिनी विभाग प्रमुख

विविध कलागुण विकास मंडळ सन १९८९–९०

मानवी जीवन यशस्वी व सुखद करण्यासाठी विविध कलांची गरज असते. या हेतूनेच कॉलेजीय जीवनात विविध कलागुण विकास मंडळ असणे क्रमप्राप्त आहे. शिक्षण, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रांतील नामवंत विद्वान व्यक्तींची व्याख्याने आयोजित करून मार्गदर्शनाचा लाभ करवून घेणे हे या मंडळाचे ध्येय आहे.

प्रथम सत्रात श्रावणपंचमी ६ ऑगस्ट १९८९ या दिवशी ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक व अध्यक्ष मा. श्री. व्ही. टी. पाटील तथा ती. काकाजी यांचा ९० वा वाढदिवस समारंभ आयोजित करण्यात आला होता. त्यानिमित्य प्रमुख पाहुणे दैनिक सकाळचे संपादक मा. श्री. अनंत दीक्षित यांच्या हस्ते ती. काकाजींना शाल व श्रीफळासह गौरवनिधी अर्पण करण्यात आला.

दि. १–९–८९ या दिवशी ज्येष्ठ स्वातंत्र्य सैनिक मा. श्री. शिवाजीराव पवार (सांगली) यांचे "स्वातंत्र्य संग्राम व राष्ट्रीय एकात्मता" या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. ते म्हणाले, "जिजाई व ताराराणीचा इतिहास व वारसा डोळयापुढे ठेवून एक समर्थ स्त्री म्हणून तुम्ही आज स्वावलंबी झाले पाहिजे. त्यातच तुमचा व राष्ट्रांचा विकास आहे." नंतर त्यानी स्वंयरचित काव्य व पोवाडयातून स्वातंत्र्य चळवळ, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रीय एकात्मता या विषयी आपली भावना व्यक्त केली.

दि. १३–९–८९ या दिवशी प्रा. मधुकर वेदांचे यांचे "कथाकथन" आयोजित करण्यात आले होते.

द्वितीय सत्रात प्रा. माधवराव थोरात (शाहू महाविद्यालय) यांचे दि. २२–१२–८९ या दिवशी व्याख्यान व काव्यवाचन असा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. आमच्या कॉलेजातील काही नवकवयित्रींनी आपल्या कविता वाचून कार्यक्रमास रंगत आणली.

शिवाजी विद्यापीठ व कमला कॉलेज यांच्या संयुक्त विद्यमाने सोमवार दि. १९–२–९० रोजी 'भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमाला' आयोजित केली होती. या व्याख्यानमालेचे प्रथम पुष्प शिवाजी विद्यापीठाच्या इतिहास विभागाचे प्रपाठक डॉ. अरूण भोसले यांनी गुंफले. मा. प्राचार्य डॉ. आर. के. पाटील यांनी प्रास्ताविक व व्याख्यान-मालेचे उद्दिष्ट व हेतू विशद करून संस्थेच्या कार्याचा धावता आढावा घेतला. या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष डॉ. व्ही. के. मोरे अधिष्ठाता, कलाविद्याशाखा, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर हे होते.

वरील सर्व कार्यक्रम व समारंभ यासाठी आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले.

विभाग प्रमुख
प्रा. ए. एम. साळोखे

वक्तृत्व स्पर्धा व निबंधलेखन स्पर्धा १९८९-९०

वक्तृत्व स्पर्धा हृचा महाविद्यालयीन जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा उपक्रम असून अध्यापनाचे प्रतिफल या दृष्टीने वक्तृत्व स्पर्धांकडे पाहिले पाहिजे. अध्यापकांनी वेळोवेळी निर्माण केलेल्या चर्चात्मक प्रश्नांतून वक्तृत्वाचा विकास व्हावा व विद्यार्थिनींनी हिरीरीने वक्तृत्व स्पर्धांमध्ये भाग घेऊन आपला सहभाग व कुवत वाढवावी अशी अपेक्षा अशा उपक्रमाद्वारे केली जाते.

आमच्या महाविद्यालयाची परंपरा या दृष्टीने गौरवपूर्ण असून आम्हांस भविष्यकाळाविषयी बऱ्याच अपेक्षा आहेत. आमच्या विद्यार्थिनीं बाहेरच्या व कॉलेजातील वक्तृत्वस्पर्धातून भाग घेऊन घवघवीत यश संपादन करताना दिसतात.

चालू वर्षी आमच्या कॉलेजची वक्तृत्वपटु विद्यार्थिनी कु. विजयमाला कृ. आबिटकर हिने खालीलप्रमाणे काही विजय संपादित केले.

१)	शहाजी लॉ कॉलेज, कोल्हापूर प्राचार्य नांद्रेकर वक्तृत्व स्पर्धा	प्रथम क्रमांक
२)	कोल्हापूर जिल्हा सहकारी बोर्ड वक्तृत्व स्पर्धा	द्वितीय क्रमांक
३)	स्फूर्ती युवक मंडळ, इचलकरंजी वक्तृत्व स्पर्धा	द्वितीय क्रमांक
४)	भोगावती महाविद्यालय वक्तृत्व स्पर्धा	तृतीय क्रमांक
५)	राजर्षि शाहू विद्यार्थी मित्र मंडळ	तृतीय क्रमांक
६)	श्रीमती राजमाता ट्रस्ट वक्तृत्व स्पर्धा, सांगली	तृतीय क्रमांक
७)	महाराष्ट्र राज्य कामगार कल्याण मंडळ वक्तृत्व स्पर्धा	तृतीय क्रमांक
८)	कै. वि. वा, अप्पाशास्त्री राशिवडेकर स्मृती वक्तृत्व स्पर्धा	तृतीय क्रमांक

शाहू तरुण मंडळ कसबा बावडा यांच्यातर्फे झालेल्या स्पर्धेत कु. शीतल बेकनाळकर हिने प्रथम क्रमांकाची ढाल मिळवून कॉलेजची कीर्ती वाढविली. कु. आबिटकरने महाविद्यालयीन स्नेहसंमेलन वक्तृत्व स्पर्धेत प्रथम क्रमांक प्राप्त केला. कु. शुभदा टक्कळकी हिने दुसरा क्रमांक पटकावला. तसेच युवक मंडळ रेंदाळ येथील स्पर्धेत आमच्या कु. वत्सला पाटीलने द्वितीय क्रमांक मिळविला.

इचलकरंजी येथे तरुण मंडळातर्फे झालेल्या काव्यवाचन स्पर्धेत आमच्या कॉलेजची कु. कस्तुरी सूर्यवंशी हिने प्रथम क्रमांकाचे यश मिळविले.

महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींना वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित करणारे व त्यासाठी आवश्यक त्या तरतूदी तत्परतेने करणारे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचा वरील यश संपादनात सिंहाचा वाटा आहे.

निबंधलेखन स्पर्धा १९८९-९०

प्रतिवर्षीप्रमाणे चालू वर्षी आम्ही महाविद्यालयीन स्नेहसंमेलन स्पर्धांच्या उत्साहपूर्ण वातावरणात आमच्या कॉलेजतर्फे घेण्यात येणाऱ्या ' हिंदी निबंध लेखन स्पर्धा ' आयोजित केल्या होत्या. सदर स्पर्धा ह्या देणगीदार मान, देव यांच्यातर्फे ठेवण्यात आलेल्या पारितोषिकांसाठी घेण्यात येतात. ही स्पर्धा कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींसाठी खुली असते. केवळ महाविद्यालयीन हिंदी (स्पेशल) च्या विद्यार्थिनीच नव्हे तर अन्य विषयांच्या व वाणिज्य विद्याशाखेतील विद्यार्थिनींही त्या स्पर्धेत भाग घेतात. या वर्षी खालील विद्यार्थिनी पारितोषिक विजेत्या ठरल्या.

१) कु. शरवर सुनीता, प्रथम क्रमांक २) कु. देशमुख राजनंदा, द्वितीय क्रमांक ३) कु. राठी दीपिका, तृतीय क्रमांक

निबंध स्पर्धांच्या संयोजनाबाबत प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे बहुमोल मार्गदर्शन झाले.

प्रा. जे. बी. शिंदे

वक्तृत्व व निबंधलेखन स्पर्धा समिती

ग्रंथालय अहवाल १९८९–९०

आज अखेर कमला महाविद्यालयाची ग्रंथसंख्या ९५१३ इतकी झाली असून किंमत १ लाख ६० हजारावर गेली आहे. यावर्षी बुकबँकेतून ४१८५ इतकी पुस्तके दिली असून त्यांचा लाभ ७५२ विद्यार्थिनींनी घेतला आहे. खेळाडू व हुशार अशा एकूण १९२ विद्यार्थिनींना या ग्रंथालयातून पुस्तकांचे संच मोफत देण्यात आले आहेत. ग्रंथालयात एकूण ४६ मासिके व ७ दैनिके येतात. यासाठी वर्षाला ७ हजार रुपये खर्च केले आहेत.

यावर्षी माननीय काकाजींच्याकडून ग्रंथालयासाठी ६१ पुस्तके व २१ मासिके देणगी (भेट) म्हणून मिळाली आहेत. कु. कांचन परूळेकर यांच्याकडून ११ नवीन मराठी कथासंग्रह, कादंबऱ्या देणगी म्हणून मिळाल्या आहेत.

या महाविद्यालयाच्या संदर्भविभागामध्ये मराठी विश्वकोश स्वामी विवेकानंद ग्रंथावली हिंदी, मराठी, इंग्रजी शब्दकोश व समाजशास्त्रावरील नवीन (Encyclopadia of Social Science) विश्वकोश आहेत. यापुढे संदर्भविभाग समृद्ध करण्याचा मानस आहे. यासाठी माननीय डॉ. व्ही. टी. पाटील, संस्थापक ताराराणी विद्यापीठ व प्राचार्य क्रांतिकुमार पाटील प्रयत्नशील आहेत.

श्री. जे. पी. जाधव
ग्रंथपाल
कमला कॉलेज, कोल्हापूर,

शब्दांनो, वरदान द्या !

हसत शहाणपण शिकविणारे श्रीकृष्णाचे शब्द
राज्यसत्तेला तुच्छ लेखणारे सॉक्रेटीसचे शब्द
सत्याचा वेध घेणारे महात्मा चार्वाकाचे शब्द !
हृदयाला भिडणारे मृत्युंजयी तुकारामांचे शब्द
आंतरिक उमाळ्याचे ज्ञानदेव-एकनाथांचे शब्द
परंपरा, रुढींचा छेद घेणारे म. जोतिबांचे शब्द
मुळावरघाव घालणारे राजर्षी शाहूंचे शब्द
गुदगुल्या करीत सन्मार्ग दाखविणारे गाडगेबाबांचे शब्द
विजेची दाहकता असलेले डॉ. आंबेडकरांचे शब्द
महात्म्यांच्या क्रांतिकारी शब्दांनो आम्हाला प्रेरणा द्या
तुमची सेवा आमच्या हातून घडो, देह पडेस्तोवर
बस्स एकच वरदान द्या !

– संपादक

ताराराणी विद्यापीठाचे

कमला कॉलेज

प्राध्यापक वर्ग १९८९-९०

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील
एम. ए., पी. एच. डी.

समाजशास्त्र विभाग

श्री. टी. एस्. थोरात, एम्. ए.
श्री. ए. एम्. साळोखे एम्. ए.
श्रीमती. एम्. व्ही. घोटणे एम. ए. डी. एच् ई.

अर्थशास्त्र विभाग

श्री. आर. एस. जाधव एम. ए.
श्री. टी. पी. पाटील एम. ए.
श्रीमती. एम. जी. कागवाडे एम. ए
श्रीमती आर. व्ही. अंब्रवडे एम. ए. बी. एड.
श्रीमती आर. एस. प्रधान एम. ए.

इंग्रजी विभाग

श्री. जे. बी. पाटील एम. ए.
श्रीमती एल. आर. साळुंखे एम. ए. एम. फिल
श्रीमती धुमाळ एन एस एम्. ए.
श्रीमती एम. ए. जाधव एम्. ए.
श्री. एस्. एन. कोळेकर एम. ए. बी. एड्.

वाणिज्य विभाग

श्री एस्. व्ही. बागल एम्. कॉम. डी. एच्. ई
श्रीमतौ एम्. एन टंकसाळे एम् कॉम.
श्री. ए. एल. नरके एम्. कॉम, एम्. फिल. डी. एच. ई
श्रीमती यु. डी. इंदूलकर एम. कॉम. डी. एच. ई
श्री. ए. एम. गुरव एम् कॉम.
श्री. पी. ए. गोखले सी. ए.
श्रीमती एम. एस. पाटील एम्. ए. एल्. एल् एम.
श्री. ई. एस. मगदूम एम्. एस्सी.

गृहशास्त्र विभाग

श्रीमती आर. डी. पंडित. एम. एस्सी; एम. फिल.
श्रीमती व्ही. के. कुलकर्णी एम एस्सी; एम. फिल.
श्रींमती एम् डी. देशपांडे एम. एस्सी; एम. फिल.

हिंदी विभाग

श्रीमती एस्. बी. पोवार. एम. ए. बी. एड.
श्रीमती. बी. व्ही. चव्हाण एम. ए. एम. फिल.
श्रीमती ए. एस. मणियार एम. ए., रा. भा. पंडित

मराठी विभाग

श्री. जे. बी. शिंदे एम. ए. (मराठी) एम्. ए. (हिंदी) एड्. एड
श्रीमती व्ही. ए. माडगूळकर एम. ए. एम. फिल.
श्रीमती एस्. एल. देसाई एम्. ए.

मानसशास्त्र विभाग

श्री. ए. एम्. घस्ते एम. ए. बी. एड.
श्री. एल टी. मगदूम एम. ए.

इतिहास विभाग

श्री. एन. एस. शिरोळकर एम. ए. एम. फिल.

राज्यशास्त्र

श्रीमती बी. टी. पाटील एम्. ए.

शारीरिक शिक्षण संचालक

श्रीमती एस. एच. देशपांडे एम. पी. एड.
श्रीमती. एस. एस. पाटील एम. ए. बी. एड.

शिक्षकेतर कर्मचारी वर्ग

श्री. जे. पी. जाधव	एम्. ए., एम्. लिब; एल. एल. बी.	ग्रंथपाल
श्री. एम्. व्ही. शिंदे	बी. ए	मुख्य लिपिक
श्री. बी. डी. सुतार	एल्. डी. सी.	वरिष्ठ लिपिक
श्री. पी. आर. पाटील	बी. कॉम.	कनिष्ठ लिपिक
श्रीमती यु. पी. शिराळकर	एस्. एस्. सी.	कनिष्ठ लिपिक
श्री. एस्. टी. लोखंडे	एम. कॉम.	कनिष्ठ लिपिक
श्री. शिंदे		कनिष्ठ लिपिक
श्री. व्ही. एस् मोटे		शिपाई
श्री. सी. एम्. स्वामी		,,
श्री. व्ही. एम. चिमणे		,,
श्री. एम. एच. संकपाळ		,,
श्री. ए. जी. शिगावे		,,
श्री. एस. बी. कोळी		,,

दि प्रेस अॅण्ड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अॅक्ट
नियम ८ फॉर्म नं. ४ प्रमाणे आवश्यक असलेली माहिती

प्रकाशन स्थळ– ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रकाशन काळ– वार्षिक

मुद्रकाचे नाव–श्री. श्री. सी. गोसावी, राजहंस प्रिंटींग प्रेस, कोल्हापूर

राष्ट्रीयत्व–भारतीय

पत्ता- २५० ब/२७ नागाळा पार्क, कोल्हापूर.

प्रकाशकाचे नांव– प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

राष्ट्रीयत्व– भारतीय

पत्ता– कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, राजारामपुरी, कोल्हापूर.

संपादकाचे नाव– प्रा. जे. बी. शिंदे.

राष्ट्रीयत्व– भारतीय

पत्ता– कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर

मालकी– कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर

मी डॉ. के. आर. पाटील जाहीर करतो की, वरील माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणे बरोबर आहे.

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

रणरागिणी ताराराणी

सिंधुदूर्ग दर्शन

॥ निर्मातुं शिव सुंदरम् ॥

ताराराणी विद्यापीठाचे

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी (कला-वाणिज्य)

बी.ए., एल.एल.बी., डी. लिट्

संस्थापक - अध्यक्ष, ताराराणी विद्यापीठ कोल्हापूर.

ताराराणी विद्यापीठाने जून १९८४ मध्ये या महिला महाविद्यालयाची स्थापना केली. या महिला महाविद्यालयाद्वारे महिलांसाठी विविध शैक्षणिक उपक्रम सुरू करून, बदलत्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी तिची मानसिक जडणघडण करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे.

हे महाविद्यालय शिवाजी विद्यापीठाशी संलग्न असून, येथे बी. ए. भाग १ ते ३ व बी. कॉम. भाग १ ते ३ या वर्गाच्या अध्यापनाची सोय आहे. तसेच ११ वी, १२ वी चे कला व वाणिज्य शाखेचे वर्गही या महाविद्यालयात सुरू आहेत.

◆ वैशिष्ट्ये ◆

- मुलींच्या विकासाला पोषक असे संपूर्णत: सुरक्षित वातावरण.
- अभ्यासाबरोबर ललित कला, क्रीडा, वाङ्मय इ. विविध विषयातील गुणांना प्रोत्साहन.
- विद्यार्थिनींसाठी सुसज्ज वसतिगृहाची कॉलेजच्या आवारात सोय.
- ताराराणी विद्यापीठ व सौ. सरोजिनीदेवी विश्वनाथ विश्वस्त मंडळामार्फत प्रत्येक वर्गात सर्वप्रथम येणाऱ्या व इतर विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय यश मिळविलेल्या विद्यार्थिनींना खास पारितोषिके
- एच्. एस्. सी. व शिवाजी विद्यापीठ परीक्षा यातील निकालांची उज्ज्वल परंपरा.
- १२ वी साठी उन्हाळी सुट्टीत इंग्रजी व अकौन्टसी विषयांचे खास वर्ग.
- १२ वी च्या हुषार विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र ''स्कॉलर बॅच'' व दर्जेदार मार्गदर्शनाची सोय.
- बी. ए. भाग - ३ साठी समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, हिंदी, गृहशास्त्र व इंग्रजी बी. कॉम्. भाग - ३ साठी ॲडव्हान्सड् अकौंटिंग व ऑडिटींग, इंडस्ट्रिअल मॅनेजमेंट या विषयांची विशेष स्तरावर सोय.
- कॉमर्स शाखेकडील ज्युनिअर व सिनियर वर्गांना इंग्रजी माध्यमांतून शिकविण्याची सोय.
- विद्यार्थिनींना वर्षभर अभ्यासासाठी क्रमिक पुस्तकांचा संच बुक बँकेतून देण्याची सोय.
- गरीब व होतकरू विद्यार्थिनींना सर्वतोपरी सहाय्य.

कॉलेजची वेळ - सकाळी ७.३० ते १२.१५ **प्राचार्य**